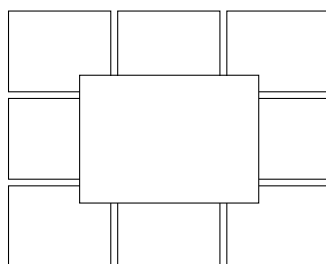

EESTI INIMARENGU ARUANNE

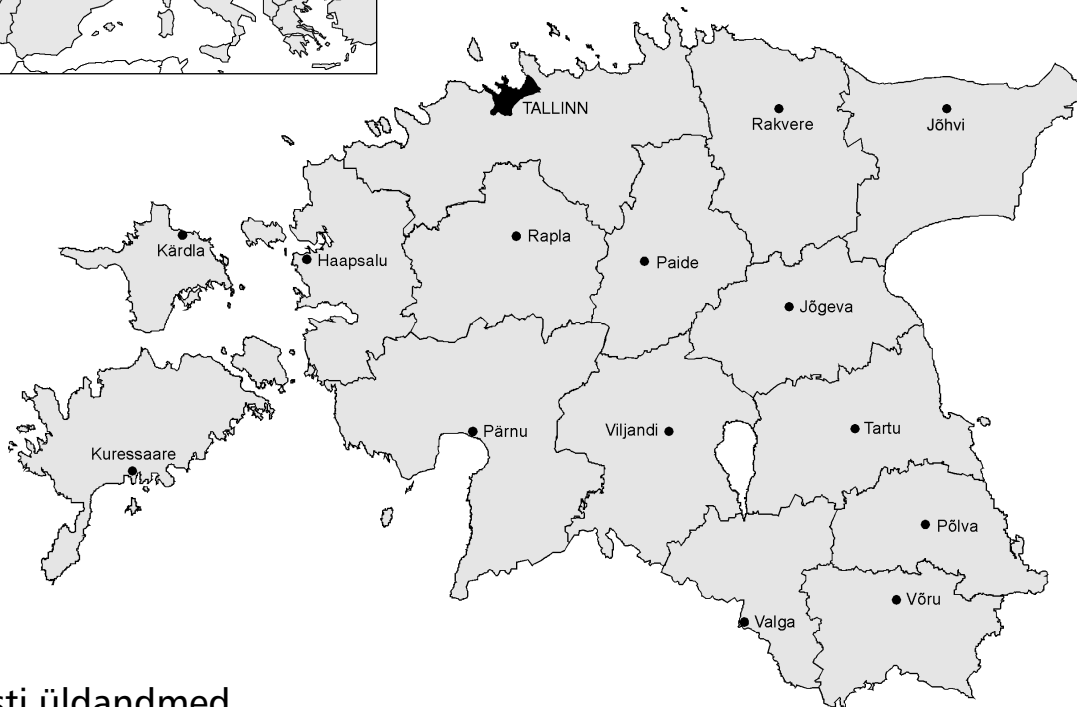
2001

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2001

KAS EESTI ON
SOTSIAALSELT JÄTKUSUUTLIK?

Eesti üldandmed

Ametlik nimetus:

Eesti Vabariik.

Lühivorm:

Eesti.

Pindala:

45 227 km².

Pealinn:

Tallinn (elanikke 01.01.2001 seisuga 399 850).

Asend:

Eesti asub Läänemere idakaldal. Eesti paikneb Ida-Euroopa platvormi loodeosas, kus kõrguste vahed on väikesed. Kagu- ja Ida-Eestis on maapind kõrgem kui Lääne-Eestis. Kõrgeim paik (Suur Munamägi) on 318 meetrit merepinnast kõrgemal. Eestis on üle 1500 saare ja rohkem kui 1400 järve.

Elanikkond:

1 366 723 (rahvaloenduse esialgne tulemus 1.01.2001 seisuga).

Rahvuslik koosseis:

eestlasi 65,3%, venelasi 28,1%, ukrainlasi 2,5%, valgevenelasi 1,5%, soomlasi 0,9%, muid rahvusi 1,7% (01.01.2000).

Usundid:

luterlus, õigeusk, baptisim ja teised.

Keeled:

eesti (riigikeel), vene ja teised.

Riikliku iseseisvuse taastamine:

20. august 1991.

Vabariigi aastapäev:

24. veebruar.

Põhiseadus:

võetud vastu referendumil 28. juunil 1992.

Riigikorraldus:

Põhiseadusega on kehtestatud õigusriigi põhimõtted. Põhiseadus tunnistab võimude lahusust ja tasakaalu, kohtude sõltumatust ja tagab põhilised inimõigused ja -vabadused vastavalt üldtunnustatud põhimõtetele ja normidele. Eesti on demokraatlik parlamentaarne vabariik, kus kõrgeima võimu kandja on rahvas. Rahvas rakendab kõrgeimat võimu valimisõiguslike kodanike poolt valitud Riigikogu kaudu ja referendumitel osalemise teel. Riigikogu koosneb 101 liikmest ja talle kuulub seadusandlik võim. Täidesaatev võim kuulub valitsusele. Eesti riigipea on Vabariigi President.

Administratiivne jaotus:

Seisuga 01.01.2001 oli Eestis 42 linna ja 205 valda.

Valuuta:

Rahvuslik valuuta on Eesti kroon (1 kroon = 100 senti). Kroon võeti kasutusele 20. juunil 1992 ja on seotud Saksa margaga vahekorras 1 DEM = 8 EEK. 1 EUR = 15,64 EEK.

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liige 17. septembrist 1991.

Euroopa Nõukogu liige alates maist 1993.

Eesti inimarengu aruande 2001 valmistasid ette:

Autorid

Aili Aarelaid (osa 4.6)
Mare Ainsaar (osa 2.1)
Alina Allaste (osa 2.5)
Tiina Hakman (osa 4.3)
Leeni Hansson (osa 1.1)
Jelena Helemäe (osa 3.3)
Margarita Kazjulja (osa 3.1)
Margit Keller (osa 4.4)
Juhan Kivirähk (osa 4.3)
Voldemar Kolga (osa 4.3)
Kairi Kõlves (osa 2.3)
Mikko Lagerspetz (osa 4.2)
Mare Leino (osa 3.4)
Ahto Oja (osa 1.5)
Ene Palo (osa 2.3)
Ivar Raig (osa 1.3)
Kristi Raik (osa 1.4)
Tiina Randla (osa 1.6)
Erle Rikmann (osa 4.2)
Rein Ruutsoo (osa 4.1)
Ellu Saar (osa 3.1)
Jüri Saar (osa 2.4)
Indrek Tart (osa 4.5, inimarengu indeks)
Marti Taru (osa 1.2)
Liina-Mai Tooding (osa 2.3)
Taimi Tulva (osa 2.2)
Kadri Täht (osa 3.2)
Marge Unt (osa 3.2)
Raivo Vetik (sissejuhatus)
Triin Vihalemm (osa 4.2)
Raivo Vilu (osa 1.6)
Airi Värnik (osa 2.3)
Rein Vöörmann (osa 3.3)

Peatoimetaja

Raivo Vetik

Nõuandev kogu

Jüri Engelbrecht,
president,
Eesti Teaduste Akadeemia

Mati Heidmets,
rektor,
Tallinna Pedagoogikaülikool

Priit Hõbemägi,
peatoimetaja,
Eesti Päevaleht

Tõnis Lukas,
haridusminister

Mart Meri,
kultuurikomisjoni esimees,
Riigikogu

Eha Paas,
tegevjuht,
Eesti Külade ja Väikelinnade Liikumine
„KODUKANT“

Raivo Vetik,
direktor,
TPÜ Rahvusvaheliste
ja Sotsiaaluuringute Instituut

Linnar Viik,
õppejõud,
Eesti Infotehnoloogia Kolledž

Tõlge inglise keelde

Made Sultson
Jaak Roosare

Ingliskeelne korrektuur

Tiia Raudmaa

Graafiline disain ja küljendus

Aleksandr Mosseikov

Trükk ja köitmine

Illoprint

Käesoleva aruande tekst ei ole autorikaitse subjekt ning seda võib kas osaliselt või tervikuna kasutada ilma TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi eelneva loata. Kasutamise puhul tuleks aruandele kui allikale aga viidata.

Eesti inimarengu aruanne 1995, 1996, 1997, 1998, 1999 ja 2000 on elektroonisel kujul saadaval Interneti World Wide Web-i kaudu aadressil <http://www.undp.ee/nhdr.php>

© Makett, kujundus, küljendus Poslawski ja Liitlased OÜ, 2001.
© Fotod Ene-Liis Semper, 1999 ja 2001.

Sisukord

SISSEJUHATUS:

Eesti inimarengu aruanne 2001:

Kas Eesti on sotsiaalselt jätkusuutlik? 8

INIMARENGU INDEKS:

Eesti inimarengu indeks 13

1. peatükk

LOODUSHOID,

SOTSIAALNE KAPITAL JA RIIK 16

1.1 Sotsiaalse kapitali rollist tänases Eestis 16

1.2 Eesti poliitikute kvalifikatsioon 19

1.3 Kuidas ühinemine Euroopa Liiduga mõjutab Eesti arengut? 23

1.4 Eurointegratsiooni mõjud Eesti ühiskonna sotsiaalsele sidususele 26

1.5 Looduse jätkusuutlikkus on ühiskonna jätkusuutlikkuse eeldus 29

1.6 Jätkusuutlikul ressursikasutusel pole alternatiivi 32

2. peatükk

EESTI ÜHISKONNA

SOTSIAALSED VALUPUNKTID 36

2.1 Eesti perepoliitika Euroopa kontekstis 36

2.2 Vananev ühiskond: eakate toimetulek ja elukeskkond 40

2.3 Suitsiidid Eestis 1970–2000 42

2.4 Karistuspoliitika Eestis 1991–2000 46

2.5 Venekeelsete noorte võimalused

Eesti ühiskonnas 50

3. peatükk

TÖÖTURG JA HARIDUS KUI

SOTSIAALSE JÄTKUSUUTLIKKUSE ALUS 54

3.1 Haridusliku potentsiaali kasutamine Eesti tööturul 54

3.2 Eesti tööturu autsaiderid: väljakutse isikule või ühiskonnale? 60

3.3 Erinevate põlvkondade eneseteostamise võimalused tööturul: konflikt, konkurents või eraldatus? 63

3.4 Ühiskonna ja kooli vastuolu 68

4. peatükk

KODANIKUÜHISKOND,

KULTUUR JA IDENTITEET:

KAS EESTI JÄÄB PÜSIMA? 72

4.1 Kodanikuühiskond ja jätkusuutlik areng Eestis 72

4.2 Valitsusvälised organisatsioonid ja jätkusuutlikkus 74

4.3 Kahe valla sotsiaalse kapitali kvalitatiivne uuring 77

4.4 Eesti lääneliku tarbimiskultuuri hoovuses: kas tingimusteta omaksvõtt? 80

4.5 Kas e-riik tagab Eesti kestmise? 83

4.6 Eestlaste identiteet ja *cairos* 85

Inimarengu näitajad 89

Eesti inimarengu aruanne 2001: Kas Eesti on sotsiaalselt jätkusuutlik?

Teie ees on seitsmes Eesti inimarengu aruanne, mis on valminud Avatud Eesti Fondi, Eesti Vabariigi haridusministeeriumi ja ÜRO Arenguprogrammi rahalisel toetusel. 1995. aastal ÜRO Arenguprogrammi algatusel ellukutsutud aruannete seeriast on kujunenud oluline Eesti ühiskonna arengut ja valupunkte kaardistav väljaanne, mis pakub nii ulatuslikku statistilist materjali kui ka analüüse ja prognoose. Täna võib öelda, et väljakujunenud traditsioon jätkub ka pärast projekti algataja ja senise põhifinantseerija lahkumist Eestist 2000. aasta lõpus. Aruande autoriteks on jätkuvalt Eesti juhtivad sotsiaalteadlased ning täideviivaks asutuseks TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.

Globaalne kontekst

Võrdluses teiste riikidega on käesolevas aruandes Eesti kohta piltlikult öeldes kaks uudist. Hea uudis on see, et Eesti koht kõrge inimarenguga riikide seas on kindlustunud. Kui eelmisel aastal olime maailma riikide arvestuses 46ndal, siis sel aastal 44. kohal (Human Development Report 2001). Eesti inimarengu indeksi tõus põhineb riigi SKP kasvul, mis võrreldavates hindades ulatub 8355 USA dollarini inimese kohta. Halb uudis on aga see, et teatud mõttes on hea uudis eksitav. Nimelt on inimarengu indeksi puhul tegemist agregeeritud näitajaga, mis paratamatult jääb pinnapealseks, varjates väga tõsiseid sotsiaalseid probleeme. Mitmete oluliste inimarengu näitajate järgi (näiteks eluea pikkus) kuulub Eesti pigem arenguriikide kategooriasse.

Käesoleva aruande üldteemaks on Eesti sotsiaalne jätkusuutlikkus. Kogumiku kontseptuaalse aluse sõnastamisel pool aastat tagasi lähtuti jätkusuutlikkuse mõiste kõige otsesemast tähendusest ning esitati eksistentsiaalne küsimus: kas Eesti jääb püsima? Taoline probleemiasetus ei ole juhuslik ning sügis 2001 on sellele lisanud uue dramaatilise mõõtme. 11. septembri rünnakud maailma võimsaima riigi tuiksoonte vastu ei ohusta mitte ainult USA-d, vaid tegelikult kõiki. Elu ei muutu enam kunagi endiseks —

see viimastel kuudel paljukorratud lause ei peegelda mitte ainult üleskerkinud väljakutse sügavust, vaid ka vajadust uue ja jätkusuutlikuma globaalse tasakaaluasendi järele.

Me elame üleminekuajastul, kus mitmeid seniseid riigi funktsioone asendavad turud, traditsioone modernsus ning lokaalset globaalne (Goldman, 1998). Taoliste protsesside sõlmpunktides tekivadki kataklüsmid, mis asetavad püsijäämise kahtluse alla. Isevoluteed minnes töötavad mitmed vana ja uue ristumise tagajärjel tekkivad protsessid otseselt sotsiaalse jätkusuutlikkuse vastu. Kui näiteks veel sajand tagasi oli sissetulek ühe inimese kohta maailma rikkaimas riigis vaeseima omast umbes üheksa korda kõrgem, siis praeguseks on erinevus kasvanud juba sajakordseks. Üks protsent maailma rikkamaid inimesi omab sama suurt sissetulekut kui 57% vaesemaid ning see lõhe aina suureneb. Täna elab 1,2 miljardit inimest maailmas vähem kui 1 USA dollari ning umbes 2,8 miljardit inimest vähem kui 2 USA dollari eest päevas (Human Development Report 2001).

Eesti inimarengut tuleks näha globaalsete protsesside kontekstis. Me teeme kaasa sarnaseid arenguid, kuigi teises mastaabis. Meid ähvardavad analoogsed ohud, millele vastus tuleb leida siin ja praegu. See vastus peab sisaldama jätkusuutliku tasakaaluasendi definitsioone poliitikategemise strateegia ja taktika, majanduskasvu ja ühiskonna sidususe ning kultuurilise individuaalsuse ja multikultuurilisuse vahel.

Käesolev aruanne ei ürita välja pakkuda lõplikke tõdesid, vaid pigem kutsub kaasa mõtlema. Kogumiku autorid loodavad, et aruandes toodud analüüs ei paku huvi mitte ainult teadlastele ja poliitikakujundajatele, vaid ka laiemale publikule, aidates kaasa kompetentsema avaliku arutelu edenemisele Eesti ühiskonna valupunktide ja nende võimalike lahenduste üle.

Sotsiaalse jätkusuutlikkuse mõiste

Kuidas sotsiaalset jätkusuutlikkust defineerida? Kõige laiem jätkusuutlikkuse definitsioon lähtub formaalsest valdkondlikust jaotusest: jätkusuutlikkus eeldab

omavahel tasakaalustatud majanduskasvu, loodus- hoidu ja ühiskonna sidusust. Taoline sõnastus leidub näiteks Euroopa Komisjoni poolt pakutud definitsioonis (A Sustainable Europe for a Better World, 2000).

Kuna kõigi kolme valdkonna protsessid ja poliitika võivad teistele valdkondadele avaldada nii positiivset kui ka negatiivset mõju (näiteks põlevkivienergeetikast loobumine lahendaks olulise keskkonnaprobleemi — praegu ületab Eesti oma CO₂ keskkonnamäära ligemale kaheksakordselt —, kuid tooks Ida-Virumaal suure töökoosusega kaasa sotsiaalse plahvatuse), siis kujutab tasakaaluasendi määratlemine endast kaheteistkümne põhifaktoriga (mis sisaldab suurel hulgal alafaktoreid) optimeerimisülesannet (vt joonis 1). Nii keeruka ülesande lihtsustamiseks tuleb jätkusuutlikkust defineerida ka sisuliste põhimõtete kaudu.

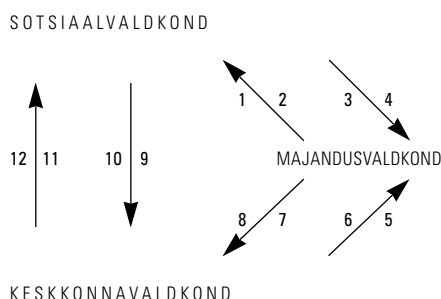
Kontseptuaalsel tasemel seob jätkusuutlikkuse paradigma kaht teatud mõttes vastandlikku tegevuse põhimõtet — need on terviklikkuse silmaspidamine ja mitmekesisuse toetamine. Võtame näitena inimese ja looduse vahekorra. Inimene on looduse osa, kuid selline osa, mille tegevuse tagajärjed on saanud looduse teistele osadele, ja lõppkokkuvõttes ka inimesele endale, ohtlikuks. Seega eeldab jätkusuutlikkus eluslooduse kui terviku silmaspidamist ja vajaduse korral ka tema osade ohjeldamist (vt osa 1.5). Teiselt poolt on jätkusuutlikkuseks oluline aga just osade mitmekesisuse toetamine ning vajaduse korral ka kaitse hegemoniliste tendentside eest. See ei kehti mitte ainult looduse puhul, vaid ka ühiskonnas ja kultuuris. Mitmekesisus ja erinevus ei ole mitte luksus või kurnistus, vaid liikide ja kultuuride kohanemise üks põhimehhanisme.

Sama loogikat järgides on antud kogumikus mõistetud ka sotsiaalset jätkusuutlikkust. Ühelt poolt eeldab see ühiskonna kui terviku huvid ja toimimise loogika arvestamist, mis muu hulgas nõuab poliitikaid sotsiaalsete gruppide võimaluste ning vastutuse tasakaalustamiseks. Teiselt poolt eeldab sotsiaalne jätkusuutlikkus tegevusi ühiskondlikku ja kultuurilist mitmekesisust kindlustavate protsesside toetamiseks.

Sotsiaalse jätkusuutlikkuse paradigmat täpsustavad ka mitmed madalama abstraktsioonitaseme mõistepaarid, nagu sotsiaalne sidusus ja individuaalsus, identiteedi ühtsus ja paljusus, poliitikast osavõtt ja tegus kodanikuühiskond.

Sotsiaalne sidusus eeldab, et ühiskond ei ole mitte lihtsalt indiviidide agregaat, vaid on teatud tervik, mille osade vahel eksisteerib piisav huvid ühisosa. See ei tähenda vastuolude või isegi konfliktide puudumist gruppide või indiviidide vahel, vaid ühiskonna

JOONIS 1.

erinevate osade ühendamist tervikuks viisil, kus erinevused ei kao, vaid arenevad laiemaks ühtsuseks. Taoliselt kujunenud laiem ühtsus sisaldab nii konflikte kui ka ühishuve, kusjuures viimased domineerivad. Praeguses Eestis hõlmab sotsiaalse sidususe tugevdamine ühiskonna kihistumise ja vaesuse probleeme, rahvusrühmade vahekordi, põlvkondadevahelisi erinevusi, soolise ebavõrdsuse vähendamist. Väga tõsised sotsiaalse sidususe probleemid tulenevad rahvastiku kiirest vähenemisest, alkoholismist, kuritegevuse kõrgest tasemest jmt.

Globaliseerumisega kaasnev unifikatsioon on teatud määral ja teatud perioodidel oluline arengumehhanism. Ka Eesti viimase kümne aasta kiire majanduse ja tehnoloogia areng põhineb paljus globaalsete trendidega kaasaminekul. Kuid näiteks hariduses ja kultuuris tähendab unifikatsioon sageli pigem valikuvõimaluste vähenemist ning seega ressursi raiskamist. Väikeriikide jaoks ei ole kultuurilise mitmekesisuse säilimine mitte ainult pragmaatiline, vaid ka eksistentsiaalne küsimus. Seepärast on oluline analüüsida, missugused sotsiaalsed mehhanismid seda tugevdavad või nõrgendavad ning kuidas riigi poliitikaga neid mõjutada.

Sotsiaalne jätkusuutlikkus eeldab inimeste endi huvi ja osavõttu ühiskonna probleemide lahendamisest. Tugev kodanikuühiskond on ressurss, mida mitmed tulevikuuurijad näevad 21. sajandi sotsiaalsete probleemide lahendamise võtmel (Rifkin, 1998). Terav lõhe perifeeria ja keskuse vahel, inimkapitalisse alainvesteering, sotsiaalselt heitunud osakaalu kasv ning töötuse kinnistumine elulaadina eeldavad traditsiooniliste poliitikate (investeeringud, politseilise kontrolli suurendamine jne) kõrval ka ühiskonnast ja inimesest endast lähtuvate arenguressursside kaasamist (vt osa 4.1). Kodanikuühiskonna struktuurne eripära ongi selles, et see ühelt poolt kindlustab ühiskonna terviklikkust (sotsiaalse kapitali suurendamise kaudu), kuid teisalt kanaliceerib ka individuaalset aktiivsust ja sotsiaalset mitmekesisust, mis lisavad terviklikkusele sisemist jätkusuutlikkust.

Sidususe probleem

Sotsiaalset sidusust mõjutavad väga tugevalt ühiskonna institutsionaalsest toimimisest tulenevad inimoptentsiaali kasutamise võimalused või piirangud. Näiteks on turumehhanism oluliseks inimtegevuse motiveerijaks, kuid samas vähendab selle alusel tekkiv majanduslik ebavõrdsus inimressursi kasutamise efektiivsust (Middleton, 2001). See aeglustab majanduskasvu, kuna vaeste produktiivne potentsiaal jääb lihtsalt kasutamata. Võrdlevad uuringud näitavad, et suurema võrdsuse tasemega riikide majandus kasvab kiiremini ning nende kasvutrend on stabiilsem. Näiteks viimase 30 aasta jooksul on Ida-Aasia suhteliselt egalitaarsete riikide majanduskasv olnud umbes kolm korda kiirem võrreldes väga suure ebavõrdsuse tasemega Ladina-Ameerika riikidega (Mack, 2001).

Kui palju inimressurssi langeb Eestis välja normaalsest ühiskondlikust protsessist tulenevalt vaesusest, alkoholismist või poolelijäänud kooliteest? Põhihariduseta noorte arv Eestis suureneb statistika kohaselt igal aastal rohkem kui 1000 võrra. Kui viiendik lapsi ei lõpeta isegi algkooli (vt osa 3.4), siis millised saavad olema nende noorte inimeste võimalused tööturul, kus tööhõive on kümne aastaga vähenenud tervelt veerandi võrra ning töötus puudutab juba iga 15ndat Eestimaa elanikku (vt osa 3.2)?

Tööturuga seotud sotsiaalse jätkusuutmatuse dünaamikast ilmestab fakt, et aasta jooksul suudab töötusest väljuda vaid 17,7 protsenti sinna langenud inimestest. Võrdlusena võib tuua, et Euroopa Liidus leiab 12 kuu jooksul uuesti töö keskmiselt iga kolmas töötu (vt osa 3.2). Kuidas seletada asjaolu, et vaatamata probleemide tõsidusele on Eesti tööturupoliitika siimaani suunatud peamiselt passiivsetele tööturumeetmetele ning et tööturupoliitikale kulutati aastal 2000 vaid 0,24% SKPst (Euroopa Liidus kulutatakse tööturupoliitikale 3–4% SKPst)?

Tekkivaid probleeme võimendab hariduse ja tööturu nõudluse mittevastavus. Eesti elanikkonna formaalhariduse kvantitatiivsed näitajad on märkimisväärselt kõrged — näiteks ülikoolidesse asub viimastel aastatel õppima üle 60% gümnaasiumi lõpetanutest (Haridus 2000/2001). Samas, kuna kõrgharidusega spetsialistide väljalase ületab vastavate töökohtade pakkumise, siis on tekkinud reaalne oht ajude äravooluks, mis vähendaks niigi kasinat inimressurssi (vt osa 3.1).

Tõenäoliselt suurim inimressursi raiskamine Eestis on seotud rahvusliku faktoriga, sest eriti negatiivselt on kihistumise, tööturu ja haridusvõimalustega seotud probleemid mõjunud mitte-eestlaste puhul. Praegusel hetkel on töötus eestlaste seas 10% ning mitte-eestlaste seas 17%. Erinevate vanusegruppide võrdlus

näitab, et erilise löögi all on üldkesk- või kutseharidusega mitte-eestlaste nooremad vanusegrupid. Nende töötuse risk on eestlasest eakaaslaste omast üle kahe korra kõrgem. Mitte-eesti noortel on ka oluliselt raskem jätkata õpinguid kõrgkoolis, kuna nende eesti keele oskus ei ole selleks piisav. Rahvustunnusega seotud struktuurse ebavõrdsuse tulemuseks on hälbekäitumise mitmesuguste vormide oluliselt kõrgem levik just mitte-eestlaste seas. AIDSi ennetuskeskuse andmeil on näiteks herooinitarvitajate põhikontingent (80%) venekeelsed mehed vanuses 15–25 eluaastat (Uimastite ja HIV/AIDSi leviku ennetamise strateegia, 2001).

Immuunsuse probleem

Mitmekesisus ja erinevus kui ühiskonna kultuurilise jätkusuutlikkuse mehhanismid toimivad identiteedi süvastruktuuride tasemel. Nende aluselemendiks on oma-võõra vastandamine ja selle kaudu kultuuri eneseteadvuse ülesehitamine. Taoline vastandamine toimub märgilise piiri kaudu, mis täidab kahte põhi-funktsiooni — kindlustab oma-võõra vahelist kommunikatsiooni ning filtreerib võõralt pärit info omale sobivasse vormi. Kultuur on elujõuline vaid siis, kui tema semiootilise piiri mõlemad funktsioonid toimivad — kommunikatsioon on vajalik keskkonnas orienteerumiseks, filter aga individuaalsuse säilitamiseks. Taolist filtrit võib tõlgendada analoogina elusorganismide immuunsüsteemile, mille funktsiooniks on organismi kaitse võõra geneetilise informatsiooni eest. Ühiskonna kultuuriline kaitsefilter sisaldab analoogselt organismide immuunsüsteemile „antikehi“, mille ülesandeks on võõra mõju pehmemdamine.

Kuidas toimib kiiresti globaliseerivas maailmas eesti kultuuri immuunsüsteem? Käesoleva aruande osas 4.4 analüüsitakse tarbimiskultuuri muutusi ning jõutakse järeldusele, et nõukogude aja negatiivne kogemus soodustab eestlaste kultuurilise vastupanu nõrgenemist lääneliku tarbimiskultuuri ning suurfirmade reklaamimasina suhtes. Vastuhakk nõukogude režiimi survele ei väljendunud mitte ainult otseses vastupanus, vaid ka enda kultuurilises samastamises läänega ning unistustes lääne tarbimismaailmast. See lõi soodsa pinnase kõige lääneliku kiireks omaksvõtuks, sest turumajandus, tarbimine ja demokraatia tundusid olevat üks ja seesama (vt osa 4.4). Võib öelda, et nõukogude režiim ühelt poolt konserveeris eestlaste kogukondliku rahvusteadvuse, kuid teisalt nõrgendas globaliseerivas maailmas omakultuuri püsimiseks vajalikke „antikehi“.

Tegemist on väikerahvastele tüüpilise probleemiga, mille puhul tähtsale „teisele“ vastandutakse n-ö

tähtsa „kolmanda“ kaudu. Eesti identiteedi toimemehhanismide mõistmiseks tulebki näha kahte erinevat suhet, mille puhul „mitteama“ on läbi ajaloo olnud kas ida või lääs. Vastavalt olukorrale on neid oma kultuurilise eneseteadvuse kindlustamiseks teineteise vastu välja mängitud — kui omaaegsele saksa mõjule püüdsid teatud Eesti ringkonnad seada vastukaaluks vene elementi, siis praegu tasakaalustab ülemäärast vene mõju rõhutatud euroopalikkus. Viimane kujutab endast mehhanismi nõukogulikust minevikust lahtirebimiseks, kuid sisaldab ka ohtusid. Semiootilise piiri välisega seostamise funktsiooni ületähtsustamine ja kultuuri toimemehhanismide tasakaalustamatus nõrgendab nii „oma“ eneseteadvust kui ka ühiskonna sotsiaalset sidusust. Muu hulgas seonduvad sellega nii eestlaste euroopaatia (vt Vetik, 2001) kui ka nn ühiskonna hajumise (vt Lauristin, 2001) fenomenid, millest viimastel aastatel üha rohkem räägitakse.

Kultuuri immuunsüsteemi vastupanuvõime määrab ära tema „geneetiline kood“, mis väljendub kultuurinormides. Semiootilise piiri välisega ühendava funktsiooni ületähtsustamine tähendab aga kultuurinormi sidumist pigem tähtsa „kolmanda“ kui „omaga“. Tulemuseks on rahvusliku eneseteadvuse kahestumine (vrd Lotman, 1982), sest kuigi välisest pärit kultuurinorm asetatakse „omast“ kõrgemale, saavad teatud sisemised identiteedimehhanismid (traditsioon, usaldus, eneseväarikus) edukalt toimida vaid „oma“ geneetilise aluse kaudu. Viimase nõrgendamine vähendab kultuuri vastupanuvõimet võõrkehadele ning seab kahtluse alla selle jätkusuutlikkuse. Õeldu seletab, miks on suurim kaotus Eesti viimasel tormamiskümnendil olnud eneseväarikuse kaotus (Veidemann, 2001).

Sisemiste identiteedimehhanismide nõrkus pärsib oluliselt ka kultuuri väljapoole toimimist, eelkõige sotsiaalsete konfliktide lahendamise mõttes. Nõrga eneseusalduse ja -väarikusega kultuuril puudub haare ja suuremeelsus. Kompromissitu vastandumine „teisele“ kujundab temas must-valge maailmapildi, milles ajalugu madaldub hea ja kurja võitluseks ning „teine“ kurjuse kehastuseks. Kui globaliseeruva maailma imperatiiviks on „teise“ muutumine arenguerssiks, siis must-valges sotsiaalses keskkonnas jääb „teine“ vaid probleemide ja hirmu allikaks.

Eesti kultuuri alusmehhanisme mõjutavad rahvuslike traumade sügavus ning püüd end vahetust minevikust iga hinna eest lahti rebida. Viimast kümnet aastat meie eneseteadvuse arengus võib iseloomustada plahvatuse perioodina, millega toimetulekuks on Juri Lotmani termineid kasutades kaks strateegiat — binaarne või ternaarne (Lotman, 2001). Viimane iseloomustab Lääne-Euroopa ühiskondi, mis

on ka sotsiaalsete kataklüsmide aegadel suutnud jääda iseendaks ning säilitada oma „geneetilise“ koodi. Lotman viitab sellega seoses Karamzinile: isegi jakobiinliku diktatuuri ajal, kui Rahvuskogus möllasid kired, elas Palais-Royali kvartal edasi oma lõbusat ja poliitikast kauget elu (Lotman, 2001). Binaarne lähenemine aga iseloomustab näiteks Venemaad, mille arvukad revolutsioonid on ikka ja jälle üritanud eelnevat elu täielikult ja tingimusteta ajaloo prügikasti heita ning selle asemele absoluutselt uut maailma luua.

Eesti eneseteadvuse toimemehhanism asub ternaarse ja binaarse hoiaku vahepeal — me tahame kuuluda läänelikku kultuuriruumi, kuid viskume miteläänelikult ühest äärmusest teise. Maailm jaguneb meie jaoks heaks ja kurjaks ning me ei märka pooltoone. Meil napib eneseusaldust ja suuremeelsust aktsepteerimaks endast erinevat.

Kultuuri kaitsva immuunsüsteemi funktsiooniks ongi taolisi äärmusi ära hoida. Piisavalt tugeva immuunsuse puhul selguks, et ei Venes ega läänes ole asju, mis vääraks ennastunustavat jälendamist või eneseväarikuse vastu väljavahetamist. Külma sõja aegne lääne hoiak lähtus Venemaaga suhtlemisel must-valgest mudelist ideoloogilistel kaalutlustel. Meie hoiame sellest kinni isegi siis, kui lääne strateegia on muutunud ning otsitakse pigem partnerlust. Me ei märka suuremas mängus toimuvaid muutusi, vaid jätkame kummituste otsimist.

Üheks taolise hoiaku näiteks on tsivilisatsioonide konflikti teooria kriitikavaba omaks võtmine Eesti viimaste aastate avalikus debatis. Seoses terrorirünnakutega USA vastu on see uuesti päevakorral, kuigi Samuel Huntington ise selle teooria autorina eitab antud sündmustes tsivilisatsioonide konflikti (Steinberger, 2001). Eesti asub tõepoolest kahe tsivilisatsiooni piiril. Samas ei moodusta tsivilisatsioonid monoliitseid blokke. Ainus jätkusuutlikkust kindlustav geopoliitiline strateegia Eesti jaoks ongi näha, et mõlemad blokid on seesmiselt fragmenteerunud, ning töötada selle nimel, et soodustada blokkidevahelisi koalitsioone nende erinevate tükide vahel. Vastanduda ei tohiks Venemaale kui tervikule, sest ka seal on meil sõpru. Omaks ei saa võtta kõike läänest, sest seal on meile ka võõrast. Vajalik on kesktee ja avatus mõlemas suunas, millele omal ajal viitas Oskar Loorits (Loorits, 1939) ning millest mõni aasta tagasi kirjutas Rein Taagepera (Taagepera, 1995). Kesktee on retsept nii kultuuriliseks jätkusuutlikkuseks kui ka poliitilise strateegiana.

Antud käsitluses omaks võetud jätkusuutliku tasakaalu ideed üldistab kogumiku esikaanel peituv sõnum. Ühelt poolt on vaja ideaale, mida süm-

boliseerib puhtus, sest see käivitab inimestes teatud mehhanisme (Ene-Liis Semper, 2001). Samas saab elujõuline kultuur tekkida alles kokkupuutes „teisega“ ning oma immuunsussüsteemi väljaarendamisega. Jätkusuutlik kultuur ei saa jääda ei steriilseks ega ka liigselt avatuks. „Lakutud ruumi“ dünaamika kujutab endast sisemise puhtuse ja välise „teise“ ristumist. Kunstnik ülendab tegelikku elu, kuid samas viitab, et tuleb õppida elama ebatäiuslikkusega. Kui järele mõelda, siis see ongi tegelikult ainus võimalus (vrd Camus, 1989).

Eesti sotsiaalse ja kultuurilise jätkusuutlikkuse kõige suurem vaenlane on ühekülsus. Meie identiteeti kujundava semiootilise piiri funktsioonide tasakaalustamatus nõrgendab eneseteadvuse kaitsemehhanisme ning juba on põhjust rääkida eesti kultuuri immuunpuudulikkuse sündroomist (vt Saar, 2000; Parts, 2000). Ainus ellujäämise strateegia Eesti jaoks on oma „geneetilise individuaalsuse“ kaitse, mis eeldab kultuuri alusmehhanismide tasakaalustamist. Vanad kreeklased tähistasid oskust taolist tasakaalu saavutada sõnaga „*cairos*“. *Cairos*'e leidmisele loodab kaasa aidata ka Eesti inimarengu aruanne 2001.

Kasutatud kirjandus

- A Sustainable Europe for a Better World, 2000. <http://europa.eu/int/comm/environment>.
- Camus, A. 1989. *Sisophyse müüt*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Semper, E.-L. 2001. 49. Rahvusvahelise Veneetsia Kunstibiennaal, Eesti ekspositsioon (kataloog). Tallinn: Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus.
- Goldman, M. 1998. *Privatising Nature: Political Struggles for the Global Commons*. Zed Press.
- Haridus 2000/2001. 2001. Tallinn: Statistikaamet.
- UNDP (United Nations Development Programme). 2001. *Human Development Report 2001*. New York: Oxford University Press.
- Lauristin, M. 2001. Sotsiaalne sidusus Eesti ühiskonnas. Ettekanne Eesti sotsiaalteaduste II aastakonverentsil. 23–24. november 2001.
- Loorits, O. 1939. Eesti kultuuri struktuurist ja orientatsioonist. Loorits, O. (toim.), *Oma rada*. Tartu: Kuldkiri, 9–35.
- Lotman, J. 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Lotman, J., Uspenski, B. 1982. Seisusest hälbija ja hälbimine kui sotsiaalpsühholoogiline positsioon vene kulturis... („oma“ ja „võõras“ vene kultuuriloos). Lotman, J. (toim.), *Töid märgisüsteemide alal, 15*. Tartu: TRÜ, 110–112.
- Mack, A. 2001. Get the politics right and poverty can be beaten. *International Herald Tribune*, November 9.
- Middleton, N. and O'Keefe P. 2001. *Redefining Sustainable Development*. Pluto Press.
- Parts, P.-K. 2000. Immuunpuudulik Eesti. *Sirp*, 12. mai.
- Rifkin, J. 1998. Töö lõpp. Tallinn: Fontese Kirjastus.
- Saar, J. 2000. Aids kultuuris. *Postimees/Arter*, 29. jaanuar.
- Steinberger, M. 2001. A Head-On Collision of Alien Cultures? *New York Times*, 20. oktoober.
- Taagepera, R. 1995. Kesktee. R. Taagepera (toim.), *Homme nägin ma Eestimaad*. Eesti Foorum, 157–159.
- Uimastite ja HIV/AIDSi leviku ennetamise strateegia. 2001. Tallinn.
- Veidemann, R. 2001. Aeg leida eneseväärikus. *Postimees*, 24. november.
- Vetik, R. 2001. Euroopa Liit ja Eesti avalik arvamus. R. Vetik (toim.), *Euroopa Liit ja Eesti avalik arvamus*. Tartu: TÜ Kirjastus, 96–103.

Eesti inimarengu indeks

Eelmises aruandes kõrge inimarengu taseme saavutanud Eesti (46. koht, indeksi väärtus 0,801) on 1999. aasta andmete alusel tõusnud veel kaks kohta kõrgemale ning viinud oma indeksi 0,812ni. See on väga lähedal eelmises Eesti inimarengu aruandes ennustatule (0,814). Uue ennustuse jaoks adekvaatsed andmed puuduvad, kuid ei saa eeldada olulisi muutusi, millega me näiteks Poolale, Ungarile, Slovakkiale (0,828; 0,829; 0,831) järele võiksime jõuda, kõnelemata Tšehhist või Sloveeniast (0,844; 0,874).

Inimarengu indeksi üllatajamaad on Leedu, kes mahub samuti kõrgema inimarengu ruumi (47.;

0,803), ning selle piirile jõudnud Läti (50.; 0,791). Neid kumbagi eristavad Eestist põhiliselt kehvemad majandusolud, mis aga on jõudsalt paranemas. Eraldi analüüsi vajab küsimus Eesti tõusu tagamaadest ning suhestumisest teiste riikide muutunud andmestikega. Kas hariduse allamäetee, kus kuni viiendikule õpilaskonnast jääb põhiharidus unistuseks, ei seiska juba praegu senist Eesti inimarengu indeksi tõusu?

Tabelisse 1 kogutud kõrg-agregeeritud näitajatest teeb head meelt majanduse kasv ning elu kestuse pikenemine, ent samal ajal paneb muretsema kirjaoskuse vähenemine ning õppurite määra paigalseis. See on selge ohumärk, mis nimelt hariduse kaudu

TABEL 1.

Eesti inimarengu indeksi koosseis 1997., 1998. ja 1999. a andmete alusel

	SKP elaniku kohta ostujõudollarites	Oodatav eluiga aastates	Täiskasvanute kirjaoskuse %	Õppurite kogumäär elanike hulgas (%)
1997	5240	68,7	99,0	81,0
Osaindeksi väärtus	0,66	0,73	0,93	
IAI 1999				0,773
1998	7682	69,0	99,0	86,0
Osaindeksi väärtus	0,72	0,73	0,95	
IAI 2000				0,801
1999	8355	70,3	98,0	86,0
Osaindeksi väärtus	0,74	0,76	0,94	
IAI 2001				0,812

TABEL 2.

Eesti inimarengu indeksi võrdlused

	SKP elaniku kohta ostujõudollarites	Oodatav eluiga aastates	Täiskasvanute kirjaoskuse %	Õppurite kogumäär elanike hulgas (%)
Eesti 1999	8355	70,3	98,0	86,0
Kõrge inimarengu rühma keskmise 1999	23410	77,3	98,8	91,0
Maksimumid 1999	31872 USA	80,8 Jaapan	99,0 OECD	116,0 Austraalia
Eesti % rühma keskmisest	35,7%	90,9%	99,2%	94,5%

TABEL 3.

Inimareng Eestis maailma taustal
Inimarengu indeks mõnedes maailma riikides – UNDP 2000

Riigid järjestatuna inimarengu indeksi alusel	Eeldatav eluiga sündimisel (aastates) 1999	Täiskas-vanute kirjaoskus (%) 1999	Tegelik SKP ühe el. kohta (ostujõud USD) 1999	Inimarengu indeks 1999	Jrk nr SKP järgi ühe el. kohta miinus jrk nr inimarengu indeksi järgi
<i>Kõrge inimarengu- tasemega maad</i>	77,3	...	23 410	0,914	–
1. Norra	78,4	...	28 433	0,939	2
2. Austraalia	78,8	...	24 574	0,936	10
3. Kanada	78,7	...	26 251	0,936	3
4. Rootsi	79,6	...	22 636	0,936	13
5. Belgia	78,2	...	25 443	0,935	4
6. USA	76,8	...	31 872	0,934	–4
7. Island	79,1	...	27 835	0,932	–3
8. Madalmaad	78,0	...	24 215	0,931	5
9. Jaapan	80,8	...	24 898	0,928	2
10. Soome	77,4	...	23 096	0,925	5
11. Šveits	78,8	...	27 171	0,924	–6
12. Luksemburg	77,2	...	42 769	0,924	–11
13. Prantsusmaa	78,4	...	22 897	0,924	3
14. Suurbritannia	77,5	...	22 093	0,923	5
15. Taani	76,1	...	25 869	0,921	–7
.....	...	...	...	...	...
29. Sloveenia	75,3	99,6	15 977	0,874	2
.....	...	...	...	...	...
33. Tšehhi	74,7	...	13 018	0,844	6
.....	...	...	...	...	...
35. Slovakkia	73,1	...	10 591	0,831	8
36. Ungari	71,1	99,3	11 430	0,829	5
.....	...	...	...	...	...
38. Poola	73,1	99,7	8 450	0,828	11
.....	...	...	...	...	...
44. Eesti	70,3	98,0	8 355	0,812	6
.....	...	...	...	...	...
47. Ledu	71,8	99,5	6 656	0,803	13
.....	...	...	...	...	...
<i>Keskmise inimarengu- tasemega maad</i>	66,8	78,5	3 850	0,684	–
.....	...	...	...	...	...
50. Läti	70,1	99,8	6 264	0,791	12
.....	...	...	...	...	...
55. Venemaa	66,1	99,5	7 473	0,775	0
.....	...	...	...	...	...
<i>Madala inimarengu- tasemega maad</i>	52,6	48,9	1 200	0,442	–
.....	...	...	...	...	...
162. Sierra Leone	38,3	32,0	448	0,258	0

Allikas: Human Development Report 2001.

jätksuutlikkust rõhutavas maailmas võib meid jätta arenenud maailma perifeeriaks.

Selleks, et end maailma arenenud maade taustale panna, võrdleme Eesti näitajaid kõrge inimarengu rühma (48 riiki) keskmiste/ ning tipmistega. Tabelis 2 selgub tõsiasi, et Eesti jääb alla arenenud riikidele eelkõige oma majandustasemelt, moodustades rühma keskmistest ainult kolmandiku.

See, et Eesti võiks tehnoloogiaarengu indeksis paigutada paremale positsioonile kui inimarengu

indeksis tervikuna, näitab pigem möödunud pingutuste taset kui praegusi ja tulevaid arenguid, sest innovaatilist lähenemist pole Eestis sellelgi pinnal suudetud saavutada – imiteeritakse ning kohandatakse mujal väljatöötatud, seesmist loomeimpulssi omamata. Seega inimarengu indeks ning sellega kaasnev mitmekesiste näitajate hulk pole Eestile ainult rõõmusõnum, vaid samuti ebakõlade, dissonantside kajastus (kuritegevuse vohamisest ühiskonna sotsiaalse kooskõla hapruseni).

1 Loodushoid, sotsiaalne kapital ja riik

1.1. Sotsiaalse kapitali rollist tänases Eestis

Ida-Euroopa maid käsitlevates kirjutistes on sageli puudutatud sotsiaalse kapitali teemat, kusjuures saadegedamini on lähtunud sotsiaalsest kapitalist ühiskonna tasandil, nagu seda käsitlevad näiteks Putnam ja tema kolleegid (Putnam, 1993; 1995). Putnami seisukoha järgi iseloomustavad sotsiaalse kapitali poolest rikast maad või piirkonda elanikkonna aktiivne osalemine ühiskondlikus elus ja sotsiaalsete probleemide lahendamisel, horisontaalsed võrgustikud, mis on üles ehitatud üksteise abistamise ja toetamise põhimõtetele, ning ühiskonnas valitseva usalduse kõrge tase.

Sotsiaalset kapitali saab aga käsitleda ka instrumentaal-analüütilisel tasandil, nagu seda teeb näiteks Bourdieu (1986), kus lähtekohaks on indiviid ja tema võimalused, mis sõltuvad konkreetsest võrgustikust, millesse indiviid kuulub ja mille loomiseks ta on ise ühel või teisel moel kaasa aidanud. Kui makrotasandil saavad sotsiaalsest kapitalist osa kõik ühiskonna liikmed, siis indiviidi tasandil keskendub kasu antud indiviidile või kitsamale võrgustikule, millesse ta kuulub. Bourdieu näitab, kuidas indiviidi toimetulek ja edu on paljuski determineeritud just sellise sotsiaalse võrgustiku poolt. Ehk teisisõnu — *õige* päritolu ja sugulased, s.o sotsiaalne kapital, mis on kaasa saadud sünnimomendil, aga ka *õiged* sõbrad, tuttavad, ja miks mitte ka *õige* partei või kokteiliõhtud *õiges* seltskonnas, võivad olla inimese elutrajektoori kujunemisel üsnagi määravaks teguriks. Vastastikune usaldus, kohustused ja normid kehtivad sel juhul peamiselt antud võrgustikku kuuluvate inimeste keskel ehk nn isiklikus kogukonnas (*personal community* — Wellman, 1990). Veelgi enam, usaldus on sageli sellist võrgustikku ehk kogukonda koos hoidvaks elemendiks. Indiviidi sotsiaalse kapitali tegusus sõltub sellest, kui ulatuslik on võrgustik, millesse antud indiviid kuulub, milliseid ressursse seal leidub ja mil määral konkreetne indiviid nendele ressurssidele ligi pääseb.

Ühiskondlik aktiivsus ja sotsiaalne usaldus

Nagu öeldud, hinnatakse makrotasandil sotsiaalset kapitali ühiskondliku aktiivsuse, selle pinnal tekkivate

mitteformaalsete võrgustike ning sotsiaalse usalduse põhjal. Laulva revolutsiooni aegne laiade elanikkonnahulkade ülikõrge ühiskondliku aktiivsuse aeg on Eestis ümber. Mitmete elanikkonnaküsitluste põhjal võib väita, et tänaseid sotsiaalseid probleeme tunnetavad nii eestlased kui mitte-eestlased küllaltki teravalt (joonis 1.1), ent nende inimeste osakaal, kes aktiivselt sekku- da ja probleemidele lahendusi leida püüavad, on madal. 1998. aastal läbi viidud elanikkonnaküsitluse „Eesti 98“ põhjal väitis vaid 6–7% vastanutest, et nad on oma arvamusest teavitanud ajakirjandust, raadiot, televisiooni või omavalitsusorganeid.

1990ndate alguse järsku aktiivsuse langust võib seletada ühelt poolt tolaeagsete tõsiste majandus- raskustega, mistõttu inimeste peamine energia kulus peaaesjalikult perekonna igapäevase toimetuleku kindlustamisele. Teisalt võib ühiskondliku aktiivsuse langust aga seletada ka ühiskonna stabiliseerumisega ning taasiseseisvunud riigi piirjoonte selginemisega, kus poliitika tegemine jäeti professionaalsetele poliitikutele ja laiema üldsuse aktiivset sekkumist päevapoliitikasse ei peetud enam vajalikuks. Üha enam hakkas selguma ka osale- mise mõttetus, sest otsustajate tasandil jäeti mitte ainult laiema üldsuse, vaid ka teadlaste ja spetsialistide arva- mus enamasti tähelepanuta. 1998. aasta elanikkonna- küsitluse andmetel osales ühel või teisel moel poliitikas üksnes 3% täiskasvanud elanikkonnast, 12% ei osa- lenud, ent oleks soovinud osaleda ja 85% ei osalenud ega soovinudki seda teha. Kui näiteks 1988.–1991. aastal oli mitmesugustele poliitilistele nõudmistele allkirju andnud 72% eestlastest ja 46% mitte-eest- lastest (retrospektiivsed andmed pärinevad elanikkon- naküsitlusest „Eesti 93“), siis 1993. aastaks oli nende osakaal kahanenud 10–11%le, 1998. aastaks 3–4%le.

Poliitilise aktiivsuse mõnes mõttes ootuspärase languse kõrval langes aga üllatuslikult ka osalemine vabatahtlikes ühendustes ja organisatsioonides, mis just 1980. aastatel oli eestlaste konsolideerumise peamiseks allikaks. 1998. aasta elanikkonnaküsitluse andmetel ei osalenud 85% eestlastest ja 92% mitte- eestlastest aktiivselt ühegi vabatahtliku ühenduse, klubi või seltsi töös. Langenud oli ka ametiühingutesse kuuluvate töötajate osakaal, poliitilistesse erakonda-

desse kuulus vaid 1–2% küsitletutest. Samasuguseid tulemusi nagu elanikkonnaküsitlus „Eesti 98“ on näidanud ka teised 1990ndatel läbi viidud uurimused (vt nt Ruutsoo, 1999; Antila, Ylöstalo, 1999 jt).

Ühiskondliku aktiivsuse langusega kaasnes 1990ndatel ka sotsiaalse usalduse kahanemine. Sotsiaalsest usaldusest (Fukuyama, 1995; Warren, 1999) võib ühiskonnas rääkida kahel tasandil — horisontaalsel ja vertikaalsel tasandil. See tähendab ühelt poolt seda, kas elanikkonna erinevate sotsiaalsete gruppide vahel valitseb omavaheline usaldus, teisalt, kas rahvas usaldab poliitilist eliiti ja kas viimane usaldab oma rahvast.

Eestis on tänaseks välja kujunenud kaks usalduslõhet. Riigikogu ja valitsuse reitingud on elanikkonna hulgas avaliku arvamuse uuringute põhjal langemas, mis näitab, et usk poliitilisse eliiti ja rahva enda poolt valitud juhtidesse, niivõrd kuivõrd praegune valimisüsteem üldse kedagi valida võimaldab, on mureneemas. 2000. aasta lõpus usaldas Riigikogu ja valitsust üksnes kolmandik elanikkonnast (vt nt *Eesti Päevaleht*, 20.06.2001).

Samas võime me rääkida ka usalduse suhteliselt madalast tasemest horisontaalsel tasandil, s.o usalduse puudumisest ja vastandumisest erinevate sotsiaalsete gruppide vahel. Traditsioonilise eestlaste ja mitte-eestlaste omavahelise teatud usaldamatuse (mis „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ andmete võrdlemisel on vähenemas!) kõrvale on tekkinud kiiresti varanduslikust kihistumisest ja sellest lähtuva elulaadi erinevuse pinnal välja kujunevad lõhed mõlema rahvusgrupi sees. Kahjuks oli usaldamatuse kasv n-õ sisse kirjutatud ka mitmetesse reformidesse, näiteks riigivara erastamise või omandireformi ja sellega kaasnenud püüdnike ja omanike probleemid. Mis aga puutub poliitilise eliidi hulka kuuluvate erinevate rühmituste ja huvigruppide vahelistesse suhetesse, siis näib asi vastastikusest usaldusest kaugel olevat. Madala ühiskondliku aktiivsuse kõrval on üldine sotsiaalse usalduse puudumine ilmselge näide sellest, et sotsiaalse kapitaliga on Eestis midagi oluliselt korrast ära.

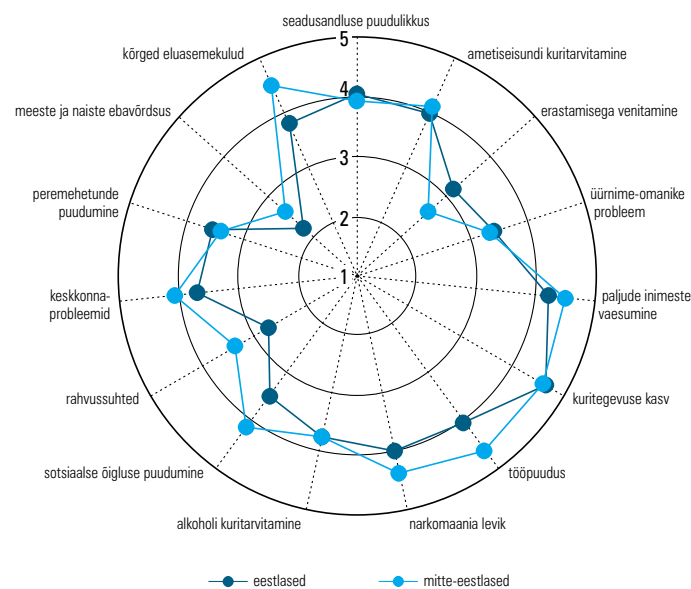
Individaalne sotsiaalne kapital

Eespooltoodust ei tohi aga järeldada, nagu elataks tänases Eestis totaalse usaldamatuse õhkkonnas ja sotsiaalne kapital oleks Eesti oludes võõras nähtus. Aktiivsest ühiskondlikust elust teatud mõttes kõrvaltõmbununa elab ja tegutseb suur osa elanikkonnast väiksemates mitteformaalsetes sotsiaalsetes võrgustikes ehk isiklikes kogukondades. Juba sünni momendil saab inimene kuuluma sugulussidemetel põhinevasse võrgustikku. Elu jooksul võrgustik täieneb ja

JOONIS 1.1.

Sotsiaalsete probleemide tunnetamine eestlaste ja mitte-eestlaste hulgas, hinnangute keskmised 5-punktsel skaalal (5=väga tähtis ... 1=pole üldse tähtis)

Allikas: Elanikkonnaküsitlus „Eesti 98“.

laieneb, seda nii struktuursete ehk n-õ etteantud segmentidega (näiteks õpingutega, tööga ja ametipositatsiooniga seotud võrgustikud jms) kui ka vaba valiku alusel (näiteks sõprusringkond ning hobide ja harrastuste kaudu tekkinud tuttavad). Selle tulemusel moodustubki lõppkokkuvõttes omalaadne väike kogukond. Täiesti iseseisva liigi moodustavad peamiselt instrumentaalsetel eesmärkidel üles ehitatud võrgustikud või võrgustike osad, mille tüüpilisema näitena võiks nimetada nõukogudeaegseid „tutvusi“, s.o võrgustikke, mis olid omased defitsiidühiskonnale toimetulekuks vajalike kaupade ja teenuste hankimiseks.

Indiviidil on oma mitteformaalse võrgustiku väljakujundamise osas palju kaasa rääkida. Tüütutest, ülemäära nõudlikest või muul viisil ebaseaduslikest võrgustikuliikmetest püütakse üldjuhul kiiresti vabandada ning kui eespoolnimetatud instrumentaalsed sidemed välja arvata, siis koosneb võrgustik enamalt jaolt sarnaste töökspidamiste ja ellusuhtumisega inimestest, keda seob ka vastastikune usaldus ning moraalne kohustus üksteist toetada ja abistada. Kuulumine sellisesse võrgustikku on indiviidi seisukohalt arvestatavaks sotsiaalseks kapitaliks, mis võib ühelt poolt aidata tal ületada võimalikke raskusi ja riske, teisalt aga ka sotsiaalsel redelil kõrgemale tõusta ja edu saavutada. Erinevalt sotsiaalsetest tugivõrgustikest ei ole sotsiaalse kapitali puhul tähtis, kui palju abi on võrgustikult tegelikult saadud, vaid teadmine, et kriisisituatsioonis on alati võimalik oma võrgustikule toetuda.

1990ndate teisel poolel toimunud võrgustike-uurimusest selgus, et nagu teisedki kapitali vormid, nii on ka sotsiaalne kapital erinevate sotsiaalsete gruppide vahel jaotunud ebaühtlaselt. Nii nagu sünnijärgselt kaasa saadud võrgustik võib suuresti erineda, erinevad ka teatud sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvate inimeste võimalused personaalse võrgustiku ülesehitamiseks ja kujundamiseks. Erinevad mitteformaalsete võrgustike uurimused on näidanud, et võrgustikud on oma koosseisult enamasti homogeensed, koosnedes enamalt jaolt samasse või ligilähedasse sotsiaalsesse gruppi kuuluvatest inimestest. Sellest lähtuvalt on ka võrgustikus peituvad ressursid ja nende võime inimesele vajadusel abi ja toetust pakkuda küllaltki erinevad. Madala haridustasemega (= vähe kultuurilist kapitali) töötu sotsiaalne võrgustik võib pakkuda küll emotsionaalset tuge, ent uue töökoha otsimisel suudab see tõenäoliselt oluliselt vähem abi pakkuda kui näiteks kõrgharidusega ühiskondlikus elus aktiivselt osaleva inimese võrgustik.

Taasiseseisvunud Eestisse oli meil kõigil kaasa võtta võrgustik, mis oli tekkinud ja välja kujunenud eelmises süsteemis. Eespoolmainitud mitteformaalseid võrgustikke puudutav uurimus näitas, et 1990ndate ulatuslikud sotsiaalmajanduslikud muutused ei jätnud puudutamata ka sellist teatud mõttes intiimset valdkonda, nagu seda on personaalsed võrgustikud, eriti aga nende võrgustike n-ö struktuurset osa. Näitena võiks tuua töökoha baasil moodustunud võrgustikke. Nõukogude ajal oli töökohal peale inimestele töö ja sissetulekute kindlustamise täita laiem sotsiaalne roll. 1990ndate esimesel poolel toimunud majanduse restruktureerimisega kaasnenud mitte ainult ettevõtete, vaid ka tervete tootmisharude likvideerimine tõi kaasa laialdase töö- ja ametialase liikumise, sealhulgas ka töökohtade pealesunnitud vahetamise. Tööjõustruktuuris toimunud muutustest ja sellega kaasnenud raskustest rääkides unustatakse töökohtadel väljakujunenud mitteformaalsete võrgustike lagunemise fakt tavaliselt sootuks. Teisalt, tekkinud konkurents tööturul ja kõrgenenud tööalased nõudmised löid sageli ka töökoha säilitanud inimeste seas ebakindluse ja teatud mõttes usaldamatuse õhkkonna, mis omakorda murendas olemasolevaid võrgustikusidemeid. Kuna uue võrgustiku kujundamine võtab aega, siis olemasoleva võrgustiku lagunemine tähendas sageli ka aastatega kogutud sotsiaalse kapitali kaotamist.

Oma mõju jättis mitteformaalsetele võrgustikele ka kiire varanduslik kihistumine, mis lõi endised üsna stabiilsed võrgustikustruktuurid segamini. Võrgustikud hakkasid ümber formeeruma, muutudes oma koosseisult nii hariduse, staatuse, majandusliku olukorra, aga sageli ka erakondliku kuuluvuse või eelistuste

poolest homogeensemaks. Arenenud lääneriikides peetakse osalemist ühiskondlikes organisatsioonides, huvigruppides jne üheks võimaluseks, mis aitab võrgustike piire laiendada ja liita sinna teistesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvaid inimesi. Eesti puhul see reegel ei toimi ühelt poolt üldise madala ühiskondliku aktiivsuse tõttu ja teisalt — golfklubisse või viskiklubisse ei ole igal inimesel asja ka siis mitte, kui ta nende valdkondade vastu suurt huvi tunneb.

Mis puutub instrumentaalsete võrgustike või võrgustikusidemete tähtsusesse, siis eespoolnimetatud uurimuse kohaselt on nendel tänases Eestis ülisuur tähtsus. Vale oleks arvata, et turureeglistik ja aus konkurents selekteerivad välja parimad tegijad. Ron Burt (1998) ongi rõhutanud sotsiaalse kapitali ühe olulisema omadusena seda, et ta aitab leida paremat rakendust indiviidi kultuurilisele kapitalile, s.o haridusele.

Mitteformaalsetele võrgustikele on omane see, et neis toimivad omad seesmisel kirjutamata reeglid, järgitakse omi norme ja väärtusi ning püütakse abistada ja toetada konkreetsetesse võrgustikku kuuluvaid kaaslasi — tekib n-ö omasid-ei-jäeta-hätta-efekt. Mis aga puutub erinevate võrgustike võimalustesse abi pakkuda, siis ei piisa ainult heast tahtest oma kaaslast aidata. Et võrgustikku võiks vaadelda kui indiviidi sotsiaalset kapitali, peab see sisaldama piisavalt ressursse ja mõjujõudu. Üks tase on see, kui kogu võrgustik püüab päästa oma töötut kaaslast ja leida talle kasvõi ajutistki tööd, teine tase see, kui kõrgetesse riigiametitesse nimetamise puhul näib kehtivat reegel, et tähtis ei ole erialane kompetentsus, vaid kuulumine *omade* hulka, s.o *õigesse* võrgustikku. Seega võime personaalsetest võrgustikest lähtuvat sotsiaalset kapitali käsitleda kui tänase kihistumise üht faktorit.

Tugevalt võrgustunud ühiskondadel on oht jaguneda teatud võrgustikku kuuluvateks, kes sotsiaalsest kapitalist osa saavad ja kasu lõikavad, ja mittekuuluvateks, kes on sellest ilma jäetud (vt ka Warren, 1999). Eesti puhul on selline jagunemine tulenevalt Eesti väikesest rahvaarvust eriti ohtlik. Pidev joone tõmbamine *meie* ja *nende* vahele, olgu lähtekohaks siis kuulumine koalitsiooni või opositsiooni, erakondlik kuulumine, rahvus, kodune keel, elukoht, varanduslik seisund, kuni selleni välja, millise (üli)kooli või eriala keegi on lõpetanud, jätab kõrvale suure osa elanikkonnast, keda ühel või teisel põhjusel ei taheta *omaks* pidada. *Omade* grupp kipub seeläbi väga väikeseks jääma, mistõttu on mure, et kõikidesse vastutavatesse ametitesse ei jätku enam kompetentseid inimesi. Sellekohased näited on kahjuks juba olemas. Ilmne oht tuleneb siit ka demokraatia arengule, sest see väike valitute grupp tegutseb kõigi võrgustikureeglite kohaselt, nautides sellisesse

õigete võrgustikku kuulumisega kaasnevat individuaalset sotsiaalset kapitali — võrgustikku kuuluvaid kaaslasti toetatakse, valitakse, edutatakse, üksteist usaldatakse, üksteise vigu ja möödalaskmisi varjatakse jne. Üheks iseloomulikuks jooneks on ka võrgustikusisene üksteisele teenete osutamine, millega ühelt poolt püütakse oma võrgustikupositsiooni kindlustada, teisalt loodetakse, et teened (nt kellelegi kõrge ja tasuva ametipositsiooni andmine) on teatud mõttes investering oma sotsiaalsesse kapitali, mis tulevikus võib protsentidega kasu tuua (nt valimiskampaania rahastamine). Seega on enam kui selge, et kuulumine *omade* ja *õigete* hulka on oluline privileeg, millest kergekäeliselt ei loobuta. Veelgi enam, õigesse võrgustikku pääsemise nimel ollakse teinekord valmis ka oma põhimõtted unustama, erakonda vahetama jne.

Kasutatud kirjandus

Antila, J. ja Ylöstalo, P. 1999. *Working Life Barometer in the Baltic Countries 1999*. Helsinki: Ministry of Labour.

- Bourdieu, P. 1986. The Forms of Capital. J. G. Richardson (toim.). *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York: Greenwood.
- Burt, R. 1998. The gender of social capital. *Rationality and Society*, 10(1), 5–46.
- Fukuyama, F. 1995. *Trust: the social virtues and creation of prosperity*. Penguin.
- Putnam, R. D. 1993. Social Capital and Public Life. *The American Prospect*, 13.
- Putnam, R. 1995. Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78.
- Ruutsoo, R. 1999. Estonian Post-Communist Transition, Social Sciences and Civil Society. *Society, Parliament and Legislation*. Tallinn: Department of Economic and Social Information of the Cancellery of the Riigikogu.
- Warren, M. (toim.). 1999. *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wellman, B. 1990. The place of Kinfolk in Personal Community Networks. *Marriage and Family Relations*, 15 (1/2), 195–228.

1.2. Eesti poliitikute kvalifikatsioon

Poliitikat võib käsitleda ühiskondlike eesmärkide seadmisel ja nende saavutamisel tehtavate valikutena. Eesti poliitikute — eelkõige Riigikogu ja valitsuse liikmete — tööks on leida adekvaatsed vastused ühiskonna kui terviku ees seisvatele väljakutsetele. Võrreldes teistega, on poliitikute poolt tehtavate otsuste mõju ulatuslikum nii ruumiliselt kui ka ajaliselt. Poliitilised otsused realiseeruvad suures osas õigusloomes, milles omakorda on olulisel kohal seadusandlus. Kuigi seadused ei ole ainuke kanal, mille kaudu poliitikut ühiskonnaelu mõjutavad, keskendub käesolev artikkel just seadusandlikule tegevusele.

Õigusloome käigus sündivaid seadusi võib vaadelda otsustena, mis põhinevad piiratud ratsionaalsusel. Kui weberlik poliitika kujundamise ratsionaalne mudel eeldab igakülgset infot olukorra kohta, siis piiratud ratsionaalsusega mudelis arvestatakse, et piisavalt keerukates süsteemides ei ole sajabrotsendine info valdamine võimalik. Ratsionaalne mudel eeldab, et olemasolev info suudetakse täielikult läbi töötada — analüüsida kõiki võimalikke arenguid ja kõikide alternatiivsete lahenduste tulemusi. Tegelikuses pole see nii ja piiratud ratsionaalsuse mudel võtab seda ka

arvesse. Ratsionaalse mudeli kohaselt peaks sündima ideaalne otsus, kuid tegelikult valivad otsustajad pigem variandi, mis rahuldab minimaalseid nõudmisi. Lihtsustades otsustamisprotsessile seatud tingimusi, lähendab piiratud ratsionaalsusega otsustamisprotsessi mudel otsustamist tegelikule olukorrale.

Tipp-poliitiku oskuste struktuur

Kvaliteetsete otsuste vastuvõtmine eeldab poliitikutelt kindlaid omadusi ja oskusi.

Kontseptuaalsed oskused

Adekvaatsete, tegelikkusele vastavate ja soovitud tulemusi toovate otsuste vastuvõtmisel on esmatähtis üldine pilt tervikust, selle komponentidest ja nende vahelistest seostest. Ühiskonna juhtimise kontekstis tuleb rääkida majandussektoritest, rahvastikukategooriatest ja regioonidest, nende seostest ning ühiskonna asendist rahvusvahelises ning füüsilises keskkonnas. Ülevaade on vajalik olulise eristamiseks ebaolulisest, vastandlike eesmärkide samaaegseks silmaspidamiseks ning eesmärkide hierarhia määramiseks.

Tervet organisatsiooni mõjutavate otsuste puhul on just kontseptuaalsed oskused suurima tähtsusega (Donnelly jt, 1992). Poliitikule oluline professionaalsus on vajalik reguleerimist vajavate valdkondade väljaselgitamiseks ning selleks, et otsustada, kuidas on konkreetset valdkonda või probleemi optimaalne reguleerida. Õigusloome peab olema ökonoomne ja eesmärgistatud. Hea ja efektiivse seaduse üheks kvaliteeditunnuseks on tema vajalikkus — üksnes vajalik seadus on hea seadus (Merusk, 2000). Poliitiku kontseptuaalne professionaalsus peab tagama võime eristada seadusega reguleerimist vajav sellest, mis reguleerub isevoolu teed minnes.

Ekspertteadmised

Seadusloome eripära seisneb selles, et tegemist on vägagi keerukate olukordadega, millel sageli puuduvad rutiinsed lahendusvariandid. Samas on sageli tegemist küsimustega, mis tuleb suhteliselt kiiresti lahendada. Sellises otsustamisolukorras saab otsustamisel eriti oluliseks ekspertteadmine ja -hinnang. Kuigi probleemide arutamisse ja otsustamisprotsessi kaasatakse järjest enam vastava kitsa ala spetsialist-eksperte, jääb ekspertarvamus siiski vaid soovituseliseks ning vastutus otsuse eest jääb siiski otsustajale. Seetõttu on oluline, et ka otsustajad ise oleksid vähemalt mingil määral käsitletava ala eksperdid (Üksvärav, 1992).

Tipp-poliitiku professionaalsuse lätted

Tipp-poliitiku tööks vajalike oskuste kujunemisel võib eristada kolme allikat: varasem töökogemus poliitilises ametis, varasem erialane töökogemus väljaspool poliitikat ning haridus. Varasema töökogemuse ja poliitiliste oskuste seostest rääkides on oluline fakt, et erinevad tegevusalad arendavad erinevaid oskusi — seega on ka poliitikasse astujatel kaasa võtta erinev pagas. Politoloogiline või õigusteaduslik haridus, töö akadeemilises või riigiasutuses arendab poliitikule vajalikke omadusi ja võimeid (Segert, 1994).

Poliitiku kvalifikatsioon kasvab sedamööda, mida enam inimene osaleb otsustamises. Otsustamisele eelneb arutamine; arutamisele eelneb selle süsteemi tundmaõppimine, mille üle arutatakse. Arutamisest, veel enam otsustamisest osa võtmise eelduseks on igakülgne informeeritus ja kogemus. Kogemusi saab inimene omandada vaid vahetu praktika kaudu; kogemuste import ei ole võimalik. Kvaliteetsete riikliku

tasandi poliitiliste otsuste vastuvõtmises osalemise tähtis eeldus on osalemine väiksema ulatuse ja toimega otsuste tegemises. Tulemuslikuks osalemiseks poliitikas on vaja lisaks mitut liiki õppele ka otsustamis- ja organiseerimispraktikat, milles oleks võimalik kogeda nii õnnestumisi kui ka äpardusi (Vooglaid, 2000).

Empiiriline analüüs

Käesoleva artikli empiiriline osa uurib 1999. aasta kevadel valitud Riigikogu IX koosseisu ning valitsust ja ministrite asemel Riigikokku tulnud asendusliikmeid. Kokku kuulub sellesse inimeste ringi 120 isikut. Analüüsiks on kasutatud dokumentide alusel koostatud andmestikku ning Riigikogu liikmete hulgas läbi viidud küsitlust (kevad 2000).

Poliitiline kogemus

Vaatleme esmalt üldist poliitilist tausta, mis on oluline poliitikule vajalike kontseptuaalsete oskuste ja teadmiste kujunemisel, samuti suhtevõrgustiku loomisel. Vaadeldud on osavõttu Riigikogu varasemate koosseisude tööst ja kuulumist vabariigi valitsusse, tööd kohaliku omavalitsuse volikogus või valitsuses ning tööd erakonna organisatsioonis.

Praeguse poliitilise eliidi (töö)kogemust hinnates on arvestatud isikute varasemat kuulumist valitsusse ministrina (peaminister, ministeeriumi juht, ministeeriumita minister) või kuulumist Riigikogu VII, VIII, IX koosseisu kas valitud või asendusliikmena, kuulumist 1990. aastal valitud Ülemnõukogu koosseisu, valitust Eesti Komitee ja Eesti Kongressi delegaadiks, valitust Põhiseaduse Assambleesse. Staažikamatel poliitikutel on olnud võimalik kuuluda 15 erinevasse poliitilisse kogusse (6 esinduskogu ja 9 valitsust), uusimatel poliitikutel aga ühteainsasse, kas IX Riigikogusse või valitsusse¹. Praeguse poliitilise eliidi poliitilisest kogemusest annab pildi tabel 1.1.

Tabel 1.1 näitab, et praeguse poliitilise eliidi hulgas domineerivad suhteliselt väikese varasema kogemusega poliitikud — 59% poliitilisest eliidist on oma esimeses või teises poliitilises ametis. Arvestades, et Riigikogu valiti ja valitsus moodustati 1999. aasta kevadel, ei saa ka poliitilistes ametites oldud aeg olla kuigi pikk.

Tipp-poliitikute hulgas saab eristada 4 gruppi, keda võiks tinglikult nimetada järgmiselt: noviitsid, kes on oma esimeses poliitilises ametis (44 isikut); juuniorid, kes on olnud valitud kahte poliitilisse kogusse (26 isikut); edasijõudnud, kes on kolmandas-neljandas

¹ Kuulumine erinevasse arvu poliitilistesse kogudesse – valitsusse või üleriiklikusse esinduskogusse – ei ole võrdsustatav poliitilistesse kogudesse kuulumise kordade arvuga. Näiteks Riigikogu saadikust ministriks saanu on samasse Riigikogu koosseisu kuulunud 2 korda, enne ja pärast ministriametis olemist; Riigikogu asendusliikmed võivad olla kuulunud ühe ja sama Riigikogu koosseisu mitu korda.

poliitilises kogus (29 isikut) ja elukutselised, kes on juba viiendas või enamis poliitilises kogus (21 isikut).

Vabariigi Valitsuse varasematesse koosseisudesse on praeguse poliitilise eliidi hulgast kuulunud 37 inimest. Korduvalt on ministriametis olnud 15 isikut, 22 on ministriametis olnud ühe korra.

Praegusest poliitilisest eliidist on pea kolmandik (31%) ministrikogemusega, kolmandas või enamis poliitilises ametis on üle kolmandiku (41%) sinna kuuluvatest isikutest. Samas on ka oma esimeses poliitilises ametis olevate isikute osakaal suurem kui kolmandik (37%) poliitilisest eliidist. Kas võib väita, et toimub poliitika professionaliseerumine ning poliitilise kogemuse akumulatsioon? Ilmselt küll, sellele viitab poliitika kogemuste arvu domineerimine uustulnukate üle. Ühiskonna juhtimise seisukohalt on vajalikud nii stabiilsus kui ka muutused. Stabiilsust esindavad kogunud, muutusi aga suhteliselt väheste kogemustega poliitikud.

Laiemas sotsiaalses plaanis on tegemist ühiskonna struktureerumise avaldumisega poliitilise eliidi tasandil. Eliidi ringkäik — eliidi hulka sisenemine ja seal väljalangemine — on eliidiuuringute üks keskseid teemasid. Stabiilsetes ühiskondades on muutused suhteliselt väikesed ja seal on pika staažiga poliitikute osa suur. Kiireid ja ulatuslikke muutusi läbi elanud või elavates ühiskondades on aga isikkoosseisu muutused suured ning lühikese staažiga poliitikute osa suhteliselt suur.

Vaadeldes eraldi Riigikogu saadikute varasemat osalemist Riigikogu töös, on näha suhteliselt väikese kogemusega poliitikute suurt osakaalu — Riigikogu saadikute hulgas on esimest korda valitute osakaal pea pool ning kolmandat korda valitute osakaal umbes veerand (tabel 1.2). Valitsuse liikmetest on seadusandliku kogu töö kogemus napilt pooltel ministritest: 8-l ministril 15st, kusjuures enamik neist on olnud valitud ühte varasemasse Riigikogu koosseisu. Varasem ministritöö kogemus on praeguse valitsuskabineti liikmetest samuti 8-l poliitikul. Noviitside osakaal valitsuses (ministrid, kes pole varem kuulunud Riigikogusse ega valitsusse) on täpselt kolmandik, olles seega madalam kui noviitside osakaal Riigikogus.

Kuigi erinevus pole suur, kaldub poliitilise kogemuse kaalukuse vaekausse kalduma valitsuse liikmete kasuks. Valitsusse kuuluvatele poliitikutele langeb tunduvalt suurem vastutus kui Riigikogu lihtliikmetele, mistõttu on loomulik oodata ka nende suuremat kogemustepagasit.

Poliitiline koolitus

Riigikogu noviitside suure osakaalu tõttu on huvi nende varasema poliitilise kogemuse suhtes igati põhjen-

TABEL 1.1.

Poliitiline kogemus

Üleriiklike valitud esinduskogude arv	Arv		Protsent		
	Arv	Protsent	Arv	Protsent	
1	44	37	Noviitsid	44	37
2	26	22	Juuniorid	26	22
3	15	13	Edasijõudnud	29	24
4	14	12			
5	9	8	Elukutselised	21	18
6	8	7			
7	3	3			
8	0	0			
9	1	1			
Kokku	120	103*		120	101*

* Erinevused 100%st tulevad ümardamisel tekkivate ebatäpsuste liitumisel.

TABEL 1.2.

Seadusandlik kogemus

Valitud Riigikogusse ...	Saadikute arv	%
... esimest korda	30	42,3
... teist korda	25	35,2
... kolmandat korda	16	22,5
Kokku	71	100,0

datud. Poliitikute nn ametikoolitus toimub tavaliselt kohaliku omavalitsuse volikogus ja/või erakonna organisatsioonis töötades. Kuid kui paljud esimest korda Riigikogusse valitutest on töötanud kohalikul valitaval ametikohal? Selgub, et umbes kaks kolmandikku. Samasse suurusjärku jääb ka teist või kolmandat korda Riigikokku valitud saadikute kogemus (kohalikul valitaval ametikohal on töötanud vastavalt 88% ja 63% saadikutest).

Kohalike omavalitsuste töös osalemise kõrval on teine võimalus poliitilise koolituse saamiseks töötada oma erakonnas. Riigikogusse valitud poliitik võib olla aktiivselt tegelenud erakondliku organisatsiooni loomisega ja/või juhtimisega ning on seda eelistanud tööle kohalikus omavalitsuses. Sel juhul kompenseerib kohalikus omavalitsuses saadava kogemuse puudumist erakonnas saadud kogemus. Paraku on tegelik olukord vastupidine — esimest korda Riigikokku valitutest on erakonnas valitaval kohal töötanud 70% saadikutest, samas kui mitmendat korda valitutest on valitaval kohal töötanud ligi 90% vastanutest. Seejuures on noviitsidest üleriiklikul valitaval kohal töötanud kaks kolmandikku, kuid kogunud poliitikutest on üleriiklikul valitaval kohal töötanud isegi kuni 100% saadikutest. Kui järele mõelda, pole valitavate erakondlike ametite selline jaotus hämmastav: kuna

TABEL 1.3.

Riigikogu saadikute poliitilise töö kogemus

	Valitud Riigikokku ...		
	1 kord	2 korda	3 korda
Töötanud erakonnas valitaval ametikohal	70%	88%	88%
Sellest kohalikul tasandil	33%	23%	0%
Sellest riiklikul tasandil	67%	77%	100%
Töötanud kohalikul valitaval ametikohal	70%	88%	63%

TABEL 1.4.

Praeguse tegevusala, hariduse ja varasema ameti ühtelangevus

	Riigikogu lihtliikmed	Riigikogu komisjonide esimehed, Riigikogu juhatus, valitsus
Kattuvad haridus ja tegevusala	30%	40%
Kattuvad ametialane kogemus ja tegevusala	48%	82%
Kattuvad haridus, kogemus ja tegevusala	23%	42%

Riigikogu valimiste nimekirjad koostatakse erakonna või valimisliitu kuuluvate erakondade siseselt, siis on loomulik, et erakonna juhtfiguurid paigutuvad nimekirja etteotsa ja saavad valitud seadusandlikku kogusse.

Poliitilise kogemuse analüüsi tulemused tabelis 1.3 lubavad end tõlgendada nõnda, et paljude saadikute põhjalikum poliitikukoolitus toimub just esimest korda Riigikogus töötades. Jääb küsitavaks, kas just seadusandlik kogu on see koht, kuhu erakonnad peaksid oma võrdlemisi väheste kogemustega liikmed paigutama — lasub ju Riigikogul Eesti juhtimise ülesanne, mis eeldab põhjalikke teadmisi ja kogemusi ühiskonnast.

Poliitikute erialane asjatundlikkus

Juhtimise kvaliteedi seisukohalt on kasulik, kui otsustajad oleksid oma valdkonnas spetsialistid. Ilma erialaste teadmisteta on raske hinnata olukorda, vastu võtta otsuseid ja prognoosida võimalikke arenguid. Kompetentsuse nõue kehtib ka poliitikas. Kuigi tippoliitiku peamine ülesanne on ühiskonna kui terviku juhtimine, toimub seadusandluse praktiline väljatöötamine igas ühiskonnaelu valdkonnas eraldi.

Erialane asjatundlikkus kujuneb hariduse, eriala ja varasema töökogemuse baasil. Järgnevalt ongi analüüsitud poliitilise eliidi hariduse ja varasema töökogemuse vastavust eluvaldkonnaga, mille reguleerimisel poliitik tegev on. Esmalt võib välja tuua Riigikogu liikmete subjektiivse arvamuse erialase kompetentsuse olulisusest — Riigikogu liikmete hulgas läbi viidud

küsitluse andmetel on komisjoni valikul isikliku eelistuse, staaži ja valdkonna tundmise hulgas just erialane asjatundlikkus kõige olulisem tegur. Ka üleriigiliste valimisnimekirjade koostamisel on ekspertteadmised mingis valdkonnas paigutatud neljandale kohale kümne erineva kriteeriumi hulgas.

Järgnevalt on analüüsitud poliitikute hariduse, töökogemuse ja praeguse tegevusala kokkulangevust (tabel 1.4). Selgituseks tuleb lisada, et seaduseelnõude sisuline arutelu toimub Riigikogu komisjonides — seetõttu on Riigikogu liikmete puhul „eriala“ määratud lähtuvalt nende kuulumisest vastavasse komisjoni. Valitsuse liikmete „eriala“ on määratud lähtuvalt ministeeriumi haldusalast ja funktsioonidest.

Tabelis 1.4 on eristatud poliitikute hulgas kaks kategooriat pädevuse alusel. Riigikogu lihtliikmete vastutus ning võimalused otsuste vastuvõtmisel on kindlasti väiksemad kui valitsuskabineti liikmetel, Riigikogu fraktsioonide ja komisjonide esimeestel ning Riigikogu juhatusel.

Tabelis 1.4 ilmneb tendents, et koos pädevuse kasvuga suureneb nende poliitikute osakaal, kelle puhul hariduslik taust ja praegune tegevusvaldkond langevad kokku. Tabeli teises reas, kus on toodud varasema ametialase kogemuse ja praeguse tegevusala kokkulangevus, väljendub see tendents märksa tugevamalt. Ka tabeli kolmandas reas avaldub sama tendents — suurema võimu ja vastutusega poliitikute hulgas on suhteliselt rohkem ka erialase hariduse ja varasematest ametitest saadud kogemusega isikuid.

Ametialase kogemuse ja koolis omandatud eriala olulisuse võrdluses (võrreldes ridasid 1 ja 2) on näha ametialase kogemuse suuremat tähtsust. Tegemist võib olla kahe põhjusega, mis seda seletavad. Esiteks, haridusala valik toimub suhteliselt noores eas, mil eelistused võivad veel tublisti muutuda; seetõttu pole hämmastav, et paljud töötasid valdkonnas, mis erines (kõrg)koolis omandatud valdkonnast. Teise põhjusena nimetaksin viimase kümnendi suuri muutusi ühiskonnas. Samaaegselt endiste tegevusalade ja karjäärivõimaluste kadumisega avanesid uued võimalused, muutus terve maailmapilt ning paljud kasutasid võimalust jätta varasem töö ja tegevusala ning alustada elus uut lehekülge. Medaliteine külg on see, et ühiskondlikud muutused surusid peale oma ning paljudel tuli teha tööd, mida oli võimalik leida.

Kokkuvõtteks võib öelda, et praeguse poliitilise eliidi hulgas on nii stabiilsust ja kogemust kui ka muutusi ja kohmakust. Oluline on aga see, et suurema vastutusega ja võimupiiridega poliitilised ametikohad hõivanud poliitikud on suurema poliitilise ja erialase kogemusega.

Kasutatud kirjandus

- Donnelly, J.H., Gibson, J.L., and Ivancevich, J.M. 1992. *Fundamentals of Management* (8th edition), USA: Irwin, 48–49.
- Merusk, K. 2000. Õigusriik ja õigusloome: õigusteaduslikke aspekte. Seminari „Õigusriik ning õigusloome: õigus- ja sotsiaalteadlaste kohtumispaiik” teesid. 7. september 2000. a.
- Üksvärv, R. 1992. Organisatsioon ja juhtimine, Tallinn: Valgus, 259–267.
- Segert, D. 1994. Political Elite Without Experience: The Rise of a New Political Class in East Germany. Agh, A. (toim.), *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies, 231–233.
- Vooglaid, Ü. 2000. Poliitika eeldab teadmisi, oskusi ja kogemusi, *Riigikogu Toimetised 2*, www.riigikogu.ee/rva

1.3. Kuidas ühinemine Euroopa Liiduga mõjutab Eesti arengut?

Alates 1995. aastast, mil Eesti sõlmis Euroopa lepingu, on ühinemine Euroopa Liiduga saanud kõigi Eesti valitsuste ja peamiste Riigikogus esindatud poliitiliste jõudude tegevuse üheks peamiseks eesmärgiks. Eesti ja ELi liitumislepinguga fikseeritakse vastastikused kohustused ja õigused ning integreerumise ulatus. Liitumislepinguga võetakse täiendavad kohustused ELi riigiülese ja otseselt kohaldatava seadusandluse ülevõtmiseks ning muude institutsioonide harmoneerimiseks. Küsimus kohustuste ja vabaduse vahekorra taandub kujunenud olukorras Euroopa Liiduga peetavate läbirääkimiste raames üleminekuperioodide ja erandite taotlemisele, mis säilitaks Eestile mõnedes valdkondades suurema otsustamis- ja tegutsemisvabaduse kui üleeuroopalised õigusaktid seda teeksid.

ELi seadusandluse ülevõtmise ja iseotsustamise optimaalse vahekorra kujundamise heaks näiteks saab pidada Iirimaa kogemust. Võrreldes teistega on Iirimaa Euroopa mudel Eestile eeskujuks suurriigi vahetus naabruses nii suveräänsuse säilitamise kui ka majanduse moderniseerimise ja rahvuskultuuri arendamise seisukohast. Iirimaa viimase kümne aasta 70protsendiline majanduskasv on Euroopa kõrgeim ning endise vaese agraarmaa elatustase ületab juba Lääne-Euroopa (sh Suurbritannia) keskmist (Raig, 2000).

Ka Eesti peaks taotlema täielikuks liitumiseks pikki üleminekuperioode, et säilitada oma atraktiivsus välisinvestoritele ja ettevõtjasõbralik maksusüsteem. Edasise majanduspoliitika põhimõtteks võiks olla harmoneerimine nii palju kui minimaalselt vajalik, et meelitada Eestisse mitte üksnes Euroopa, vaid ka kolmandate riikide (eelkõige USA ja Jaapani) otseinvesteeringuid, kuid samas saada ELi toetusi põllumajandus-, regionaal- ja sotsiaalprogrammidele.

Euroopa Liidu idasuunalise laienemise üldised mõjud

ELi idasuunalise laienemise mõju lääneriikidele seisneb eeskätt turgude avanemises. See tooks kaasa majanduse elavnemise ja tulude ümberjaotumise senistes liikmesriikides. Turgude avamine toob kaasa idasuunaliste otseinvesteeringute efektiivsuse tõusu ning majanduse kasvufektid kogu Euroopas. Lisaks stimuleerib Euroopa Liidu laienemine spetsialiseerumist, suurema tööjõuvajadusega toodete tootmist rohkem idas ja vähem läänes. See vabastaks lääne tööjõuressursid, võimaldaks nende rakendamist produktiivsemas tegevuses. Et spetsialiseerumine lubab riikidel keskendada oma ressursid sellele, mida nad teevad suhteliselt kõige paremini, siis üleeuroopaline ressursside paigutus tõstaks kokkuvõttes kogutoodangut inimese kohta kogu Euroopas.

ELi laienemise kasu on väikeriikide jaoks suurem kui suurriikide jaoks. Mida väiksem riik, seda suurem on tema suhteline kasu integratsioonist, sest majanduslik kasu sõltub suurel määral viisist, kuidas integratsioon avardab tarbijate ja tootjate võimalusi korraldada oma majandust tõhusamalt (Baldwin, 1994). Euroopa idaosa majanduses napib kapitali ja tehnoloogiat. Järelikult peaks integreerumine läänega ja turgude avanemine alandama nende tegurite poolt mahukate kaupade maksumust, kuid samas tõstma töömahukate kaupade hindu Kesk-Euroopa kandidaatriikides.

Kandidaatriikide võimalused peituvad ka ELi struktuurifondide kasutamises. Struktuurifondid kujutavad endast suuri siirdeid vaesematele liikmesriikidele ja regioonidele. Fondid on selgesõnaliselt orienteeritud suurema majandusliku ja sotsiaalse ühtekuuluvuse

edendamisele. Ühtekuuluvuse all mõeldakse üldiselt sissetulekute keskmiste tasemete (SKP inimese kohta) vastastikust lähendamist. Maastrichti lepinguga loodud nn ühtekuuluvusfondi eelarve on pidevalt tõusnud ning seda on senini kasutatud projektide rahastamiseks neljas vaesemas ELi riigis — Kreekas, Iirimaa, Portugalis ja Hispaanias.

ELi eelarvest kulutatakse rohkem kui 80% põllumajandustootjate ja vaeste regioonide peale. Liitumismõju kindlakstegemisel kandidaatriikide eelarvetele on otsustavateks andmed nende keskmise sissetuleku ja agraarsektorite kohta. Idasuunaline laienemine suurendab ELi toiduainete ülejääke ja sunnib reformima ELi ühtset põllumajanduspoliitikat. Isegi kui uute liikmesriikide põllumajandustootjad saaksid teistest vähem subsidiume, kujuneks ülejääkide eksport koormaks ELi põllumajanduspoliitikale, kuna suureneks hindade säilitamiseks vajalikud kulutused. Tingimusteta ühtse põllumajanduspoliitika ülevõtmine tooks kaasa ulatuslikud ELi asutajaliikmete maksu maksjate ja uute liikmesriikide tarbijate rahasiirded talunikele.

ELi idasuunalise laienemise maksavad kinni eelkõige senised liikmesriigid. Oleks loogiline, et need kulud jaguneksid enam-vähem proportsionaalselt kõigi seniste liikmesriikide vahel. Paraku pole see võimalik. Tõenäoliselt langeb idasuunalise laienemise koorem peamiselt vaesemate liikmete ja põllumeeste õlule. See väide lähtub loogikast, et laienemine nõuab eelarve suurendamist, kuid ka kulutuste vähendamist, seda eelkõige just põllumajanduses. See sektor on suurem aga just vaesemates riikides. Lääne-Euroopa põllumehed ja vaesemad riigid avaldavad ELi otsustele aga tugevat mõju. Seepärast pole välisstatatud, et ELi talunike ja vaeste maade koalitsioon võib isegi liitumislepingute ratifitseerimise kaudu blokeerida idasuunalise laienemise seni, kuni kandidaatriigid on märksa rikkamad ja vähem põllumajanduslikud.

Liitumismõjude esialgsed uurimistulemused Eestis ja teistes kandidaatriikides

Euroopa poliitilise integratsiooni Eestile avalduvate mõjude analüüsimisel tehakse alles esimesi arglikke samme (vt Veebel, 2000). Majandusintegratsiooni mõjusid on senini põhjalikumalt uuritud vaid üksikutes majanduse valdkondades, nagu näiteks väliskaubanduses (Varblane, 2001) ja rahanduses (Kuning, 2001), või üksikute tõstatunud probleemide lõikes, näiteks maksuvaba kaubanduse liitumisejärgse lõppemise mõju reisijateveole merelaevanduses (Rääk, 2001), suhkru hinna liitumisejärgse tõusu mõju toiduainetööstusele jms.

ELi Eestile eelkõige investeeringute näol antav toetus võib ulatuda kuni 4%ni Eesti SKPst, s.o esialgu kuni 4 miljardi kroonini aastas, eeldusel, et Eesti SKP saavutab liitumise ajaks 100 miljardi krooni taseme. Samas tuleb silmas pidada, et kui ELi laienemine hõlmab suurt gruppi vaesemaid riike, siis keskmine SKP tase langeb ning Eesti võib toetusfondide vahenditest ka kiiremini ilma jääda.

Kui majanduse arengu- ja kasvutempode kiiret konvergensti võib käsitleda kokkuvõttes positiivsena, siis hinnatasemete kiire konvergenst võib tuua kaasa süvenevaid sotsiaalseid probleeme.

Ühinemine ELiga toob kaasa kohustuse tagada kapitali vaba liikumine ja avada ELi liikmesriikidele kinnisvaraturud, mis tähendab, et maareform tuleb lõpetada juba ELi reeglite kohaselt. Selle tulemusena võib juba kümnekonna aasta pärast tekkida olukord, et arvestatavalt suur osa, kui mitte isegi enamus Eesti maast saab olema välismaalaste omanduses või kontrolli all (erinevalt teistest kandidaatriikidest pole Eesti siin üleminekuperioodi või erandit isegi taotlenud), sest maa ja teiste kinnisvarade hinnad on Eestis praegu enam kui kümme korda madalamad ELi kuuluvate naaberriikide Soome ja Rootsi hinnatasemetest.

Väga raske on prognoosida, mida toob Eesti jaoks kaasa üleminek tööjõu vabale liikumisele, sest mitmed riigid on tõstatanud liitumisläbirääkimistel teatud ajutiste piirangute kehtestamise nõude. Paraku pole ka analüüsitud, kas piirangute kehtestamine oleks Eestile kahjulik või hoopis kasulik, arvestades meie demograafilist ja tööjõuturu olukorda. Kui senini on peetud immigratsiooni odavaks lahenduseks tööjõupuudusele, siis praegu on see paljudes ELi liikmesriikides muutumas pigem suureks sotsiaalseks probleemiks ja vastuoluks (Vetik, 2000).

Eesti peab pärast ELiga ühinemist kehtestama ühtsed tollid ja kvoodid näiteks sellistele praegu suhteliselt odavatele kaupadele nagu metall, teravili, suhkur, autod, puuvill jne, misjärel tõusevad eelkõige tootmissisendite ja seni kohapeal toodetud või nn kolmandatest riikidest (sh Venemaa, Ukraina, USA, Jaapan, Hiina, India, Korea jt) imporditud kaupade hinnad. Sellest kaotavad eelkõige tarbijad, sest kaubad kallinevad vähemalt tollimaksumäära võrra (sõltuvalt tootest võib see olla vahemikus 0,01 kuni mitu tuhat protsenti). Kuid suure tagasilöögi annab see Eesti tootjatele ja kaupmeestele ka tulenevalt seniste vabakaubanduslepingute lõppemisest mitmete kolmandate riikide, eelkõige Ukrainaga. Kui teistes kandidaatriikides ELiga ühinedes tollid alanevad ning see toob kaasa ka paljude hindade mõningase languse, siis Eestis toob liitumine kaasa peamiselt hindade

tõusu, sest erinevalt teistest pole Eesti oma siseturgu kaitsnud.

Lisaks tõstab ühinemine ELi maksupoliitikaga harmoneeritava aktsiisi võrra ka kütuse ja tubaka hindasid, kaotab ära käibe- ja aktsiisivaba kaubanduse laevades, lennukites ja vabakaubandustsoonides, mille tulemusena tõusevad nii mere- kui ka maantee-transporti hinnad ning ebaõiglase konkurentsitingimuste säilimisel (Ahvenamaa alaline erand Soome liitumislepingus *duty-free* ja *tax-free* kaubanduse säilitamise kohta jääb kehtima) satuvad pankrotiohtu nii Hansatee ja teised vedajad merel kui ka arvukad turistiteenindavad firmad. Käibemaksuvabastuste ja -soodustuste lõpetamise nõue puudutab aga ka näiteks ajakirjandust, soojamajandust ja kultuuriasutusi. Ära jäävad käibemaksu tagasimaksud reeksporttoodangult ja -teenustelt, sest ELi turg muutub siseturuks.

Eesti liitumine Euroopa rahaliiduga eeldab ühelt poolt, et Eesti hinnad oleksid võrreldavad ELi keskmiste hindadega. Hindade jõudmine ELi riikidega võrreldavale tasemele eeldab aga ka sissetulekute kasvu vähemalt samas tempos. Hinnakonvergens tingib paljuski tulukonvergensit, kuid mittehõivatud elanikkonna jaoks ei jätku riigil selleks vahendeid. ELi rahaliitu saamine eeldab omakorda madalat inflatsiooni ja hinnataseme stabiilsust. Hinna- ja tulukonvergensit ning ELi rahaliiduga ühinemise eesmärgid on oma olemuselt vastuolus ning seetõttu väga raskesti teostatavad.

Kui Eesti ei suuda liitumisläbirääkimistega säilitada Eestis väljakujunenud liberaalset kaubanduspoliitikat ja suhteliselt madalaid makse, siis satuvad veelgi suuremasse toimetulematuse ohtu vähemkindlustatud pered ja nõrgemad ettevõtted ning väheneb ka välis turistide vool Eestisse. Kiire hinna- ja maksutõus annab kõige suurema löögi mõistagi pensionäridele ja paljulapselistele peredele, kelle toimetulek jääb ikkagi rippuma Eesti riigi õhukese eelarve lõa otsa, sest sotsiaal- ja hariduspoliitikat ning mitmeid teisi kalleid poliitikaid toetab EL suhteliselt vähe.

ELi ühtse põllumajanduspoliitika kohustusliku (loodetavasti siiski mõnede mõõndustega) rakendamise paratamatuks tagajärjeks on talupidajate kohustuslik toetamine ja toiduainete suhteliselt järsk hinnatõus. Ei ole õige võrrelda Eesti toiduainete hindasid suure turuga Saksamaa või mõne veelgi paremate tootmistingimustega riigi omadega. Meie hindasid hakkavad mõjutama pigem Soome ja Rootsi hinnad, mis on tarbijahindade tasemelt keskel läbi kaks korda kõrgemad (vt Varblane, 2001).

Kokkuvõttes tähendab ELi kaubandus-, põllumajandus- ja keskkonnapoliitika ning teiste kallite poliit

tikate rakendamine ka Eesti tööjõu kallinemist ja majanduse kui terviku konkurentsivõime alanemist ning seeläbi ka kasvutempode aeglustumist. Negatiivsete liitumismõjude vähendamiseks peaks Eesti taotlema olulisi erandeid ja üleminekuperioode ELis kehtiva seadusandluse suhtes, et suurendada oma majanduse konkurentsivõimet ja vältida sotsiaalsete pingete kasvumist tõsisteks konfliktideks.

Liitumisküpsust ei tohiks mõõta seadusandluse harmoneerimise ja läbirääkimistel peatükkide läbimise kiiruse järgi, vaid selle järgi, kuidas suudetakse rakendada ELi seadusandlust ja poliitikaid tegelikkuses ning kaitsta liitumisläbirääkimistel rahvuslikke huve.

Kasutatud kirjandus

- Baldwin, R. 1994. *Towards an Integrated Europe*. London: Centre for Economic Policy Research.
- Coates, D. 2000. *Models of capitalism: growth and stagnation in the modern era*. Oxford.
- Eesti ja Euroopa Liidu ühinemismõjude uurimine. 2001. Akadeemia Nord uurimiskeskuse „Vaba Euroopa“ seminari (15.05.2001) materjalid. Tallinn.
- Ireland in the European Community: Performance, Prospects and Strategy. 1989. *National Economic and Social Council, nr 88*. Dublin.
- Kuning, S. 2001. Euro mõju Eesti pangandussektorile. *Euro ja Eesti*. Tallinn, 129–133.
- Raig, I. 2000. Iirimaa kogemusi Euroopa Liidu liikmesriigina. *Eesti Majanduse Teataja, nr. 10*, 17–21.
- Rääk, V. 2001. Maksuvaba kaubanduse lõppemise mõju Eestile. *Äripäev*, 29. jaanuar.
- Varblane, U. 2001. Euroopa Liiduga ühinemise mõju Eesti väliskaubandusele. *Eesti ja Euroopa Liidu ühinemismõjude uurimine*. Akadeemia Nord uurimiskeskuse „Vaba Euroopa“ seminari (15.05.2001) materjalid. Tallinn: Akadeemia Nord, 19–34.
- Varblane, U. 2001. Euro mõju Eesti väliskaubandusele. *Euro ja Eesti*. Tallinn, 134–141.
- Veebel, V. 2000. Euroopa poliitilise integratsiooni perspektiivid ja mõju Eestile. Tartu.
- Vetik, R. 2000a. Eesti inimareng ja europrojekt. *Postimees*, 7. detsember.
- Vetik, R. 2000b. Eesti inimareng võrdluses Euroopaga. *Päevaleht*, 8. detsember.
- Vilpišauskas, R. and Stepanovičiene, G. 2000. *The Baltic States: The Economic Dimension. Winners and Losers of EU Integration*. Tang, H. (toim.). *Policy Issues for Central and Eastern Europe*. Washington, D.C.: The World Bank, 52–81.

1.4. Eurointegratsiooni mõjud Eesti ühiskonna sotsiaalsele sidususele

Nii Eestis kui ka Euroopa Liidus endas nimetatakse eurointegratsiooni sageli eliidi projektiks. Sellist suhtumist kinnitavad ka Eesti avaliku arvamuse uuringud — näiteks usub rohkem kui kaks kolmandikku eestimaalastest, et ELiga ühinemisest on huvitatud eeskätt poliitikud ja ametnikud, kes loodavad sellest saada isiklikku kasu. Uuringud näitavad ka seda, et mida negatiivsem on Eesti inimese suhtumine poliitikutesse ja riiki, seda tõenäolisemalt ei poolda ta eurointegratsiooni. Samuti sõltub suhtumine ELi sotsiaalsest positsioonist ja toimetulekust — vaesemad ja vähem edukad inimesed on eurointegratsiooni suhtes igati pessimistlikumalt meelestatud.

Käesolev artikkel vaatleb esmalt lähemalt TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi poolt käesoleva aasta juunis korraldatud avaliku arvamuse uuringu tulemusi, mis annavad tunnistust *rahva* ja *eliidi* vastandumisest eurointegratsiooni kontekstis. Seejärel uurime, kuidas Eesti avalikus diskursuses on loodud arusaam eurointegratsioonist kui eelkõige eliidile kasu toovast projektist, ning küsime, kui põhjendatud selline arusaam on. Võtmeküsimuseks tõstatub see, kas ELiga ühinemine tooks kaasa sotsiaalse mõõtme tugevnemise Eesti poliitikas ning kuidas hakkaksid euroopalikud normid ja väärtushinnangud Eesti kui ELi liikme poliitilist sfääri kujundama. Sotsiaalse mudeli poolest vastanduvate ELi liikmesriikide — ühelt poolt Põhjamaad, teisalt Suurbritannia — näited aitavad Eesti tulevikuperspektiive visandada.

Rahvas versus eliit avalikus arvamuses

Eesti elanike seas on laialt levinud kaks eurointegratsiooni puudutatavat tõekspidamist: esiteks, ELiga seonduvate otsuste *tegemist* peetakse liiga eliidikeskseks, ja teiseks, nendest otsustest oodatakse *kasu* eelkõige eliidile. Esimene arusaam on igati õigustatud, kuna Eesti ELi poliitika on tõepoolest keskendunud väga väikese eliidigrupi kätte. Demokraatia seisukohast on see kahtlemata problemaatiline ning siinkohal võib tõmmata paralleeli kogu ELi vaevava demokraatia defitsiidiga — eks ole ju eliidikesksus iseloomustanud eurointegratsiooni kogu selle ajaloolise protsessi käigus.

Sellest, et teatud otsuste tegemine keskendub eliidi kätte, ei peaks aga automaatselt järelsuma, et eliit tegutseb omakasu huvides. Esindusdemokraatias on mõningane võimu keskendumine paratamatu, kuid rahva poolt valitud poliitikutelt eeldatakse poliitilise vastutuse kandmist ning lähtumist oma valijate ja kogu ühiskonna huvidest. Eestis ei näi see mehhanism toimivat, kuna enamuse eestimaalastest ei usalda poliit

tikuid ja poliitilisi institutsioone, president välja arvatud. See usaldamatus kandub üle poliitikute ettevõtmistele ja eesmärkidele, sealhulgas eurointegratsioonile kui valitsuse esmasele prioriteedile.

Nimelt selgus juunikuisest küsitlusest, et ELiga ühinemise vastased usaldavad *kõiki* küsitluses mainitud ühiskondlike institutsioone (kokku 13) tunduvalt madalamalt kui ühinemise pooldajad, kusjuures neutraalselt ELi suhtuvad paigutuvad üldjuhul nende kahe grupi vahele (vt tabel 1.5). Küsitlusele vastanutest oleks 27% hääletanud referendumil ELiga ühinemise poolt, 24% vastu ning ülejäänutel kindel arvamus puudus. Samast uuringust selgus, et eestlaste üldine suhtumine ELi on valdavalt positiivne või neutraalne ning neid, kes on põhjendatult ja kindlalt ELi vastu, on vähe. Üheks oluliseks põhjuseks suurele otsustamatute ja ebakindlate hulga on kahtlemata usalduse puudus poliitikute ja ühiskondlike institutsioonide vastu. See võimendab eurointegratsiooni tajumist eliidi projektina, millesse tavainimesel tasub suhtuda skeptisega — nagu poliitikute tegevusse üldse.

Suhtumine nii poliitikasse üldiselt kui ka ELi on omakorda seotud sotsiaalse positsiooni ja toimetulekuga. Kõige enam toetavad eurointegratsiooni kõrgelt haritud, suhteliselt kõrge sissetulekuga Tallinna ja Tartu elanikud. ELiga ühinemise vastu on aga eelkõige need sotsiaalsed rühmad, kellel tänases Eestis kõige raskem toime tulla: pensionärid, töötud, maaelanikud, madala sissetulekuga ja vähem haritud inimesed. Enamus nendest ei looda, et ELiga ühinemine parandaks nende elu. Samades gruppides esineb suhteliselt palju ka ükskõikset suhtumist ELi. Samuti on nendele inimestele iseloomulik keskmisest madalam usaldus poliitikute ja ühiskondlike institutsioonide vastu. Toimetulekuraskused tekitavad mõistagi pessimismi kõige ümbritseva suhtes. Eestis puuduvad ka sellised tugevad poliitilised jõud, keda sotsiaalselt nõrgemas positsioonis olevad inimesed peaksid oma huvide kaitsjaks ja esindajaks. Nii tunnevad nad end tõrjututena ja suhtuvad apaatselt või umbusklikult kõigesse poliitikaga seonduvasse. Seega on üpris ootuspärane, et negatiivne või apaatne hoiak ELi suhtes, poliitikute mitteusaldamine ning madal toimetulek paljudel juhtudel kattuvad.

Eliidi projekt kui diskursiivne konstruktsioon

ELi temaatika käsitus Eesti avalikus diskursuses aitab mõista ELiga seonduvat rahva ja eliidi vastandumist. Siinkohal lähtume arusaamast, et ühiskonnas valitsevad tõekspidamised on konstrueeritud läbi keele, mistõttu me peame nende tekkele jälile saamiseks vaatle-

TABEL 1.5.

Usaldus tähtsamate ühiskondlike institutsioonide ja poliitiliste juhtide vastu erinevates ELi suhtumise gruppides

	Kõik vastanud		ELi suhtumise grupid					
	Täielikult + pigem usaldan %	Usalduse indeks*	Positiivne/poolt		Neutraalne/ei oma arvamust		Negatiivne/vastu	
			Täielikult + pigem usaldan %	Usalduse indeks	Täielikult + pigem usaldan %	Usalduse indeks	Täielikult + pigem usaldan %	Usalduse indeks
Valitsus	34	-22	41	-12	37	-11	21	-49
Riigikogu	35	-16	48	7	36	-10	20	-48
President	74	56	79	63	76	62	66	41
Kohus	47	13	51	14	49	19	41	2
Ajakirjandus	42	-6	48	3	44	-1	34	-22
Lennart Meri**	65	50	78	67	66	52	48	26
Mart Laar**	26	-20	43	5	21	-30	15	-34
Edgar Savisaar**	36	2	37	1	37	4	34	4

* Indeks on arvatud järgmiselt: (täielikult usaldan + pigem usaldan) – (üldse ei usalda + pigem ei usalda).

** Küsimus: Kuivõrd Te usaldate järgmiste isikute arvamusi ja seisukohavõtte Euroopa Liidu kohta?

ma diskursiivseid protsesse, mille käigus ühiskondlikele nähtustele ja sündmustele antakse erinevaid tähendusi (vt nt Hajer, 1995). Nii tekib küsimus, kuidas Eestis on kujunenud välja arusaam, et eurointegratsioon on eliidi projekt, millest tavainimesel pole erilist kasu loota. Millel põhinevad sotsiaalselt nõrgemas positsioonis olevate inimeste umbusk ja hirmud ELi suhtes, peale üldise usaldamatuse poliitikute vastu?

Eesti avalikus diskussuses on eurointegratsiooni pidevalt seostatud Eesti eduga majanduses ja välisuhetes, rõhutatud rahvusvahelist mainet ja saavutusi teiste siideriikidega võrreldes. Eurointegratsioon on asetunud radikaalsete reformide konteksti, mis teadagi on toonud kaasa tugeva majandusliku kihistumise ja sotsiaalsed probleemid. Neid probleeme on õigustatud eduga eurointegratsioonis; valusaid reforme on peetud paratamatuteks teel läänemaailma täieõiguslikuks liikmeks. Tavainimesele muretekitavate küsimustega tegelemine on lükatud ebamäärasesse tulevikku või üldse riigi õlult ära, indiviidi ja kolmanda sektori hoolde. Avalikust diskussioonist on sageli jäänud mulje, et riik ei ole suutnud mitmete rahva jaoks oluliste probleemidega piisavalt tegelda just sellepärast, et tähelepanu ja ressursid on koondatud eurointegratsioonile. ELi kiitus ja tunnustus on selliseid arusaamu toetanud, kinnitades müüti majandusimist ja väikesest, aga tublist reformiriigist. Samad reformid, mis on toonud Eestile edu suhetes ELiga, on niisiis tekitanud rahva seas umbusku nii eurointegrat-

siooni kui ka poliitikute ja riigi suhtes. Side Eesti riigi ja ELi vahel on moodustunud tugevamaks kui side Eesti riigi ja rahva vahel.

Euroskeptikud ja ajakirjandus on aidanud tekitada ja kinnistada eriti vaesemate inimeste hirme ELiga ühinemise ees. Näiteks uskus käesoleva aasta juunis 76% Eesti elanikest, et ELiga ühinedes tõusevad toiduainete hinnad olulisel määral — kust mujalt oli see arvamus pärit, kui mitte meediast? Liitumisega kaasnev hinnatõus jõudis kujuneda üldteada „tõeks“, mida kõik meediakanalid kinnitasid, enne kui majandusspetsialistid selle juulikuus ümber lükkasid (*Postimees* 5.7.2001). See võis olla üheks põhjuseks ELi toetuse kasvule juulis-augustis. Euroskeptikud on rahvast hirmutanud ka sellega, et EList lõikab kasu eliit, kuid liitumisega kaasnevad suured kulud langevad tavainimese — maksumaksja, tarbija, pensionäri jne — õlule (vt *Luup* 6–7, 2001; Kulbok, 2001; Silberg, Leito, 2001). Järgnev analüüs asetab need väited kahtluse alla.

Surve tugevdada sotsiaalset mõõdet

Mitmed Eesti euroskeptikud ei ole rahul sellega, et eurointegratsioon sunnib Eestit loobuma üliliberaalsest majandusmudelist. Samas väidavad nad, et ELiga ühinemine muudaks raskemaks eelkõige vaesemate inimeste elu (*ibid.*). Nendes argumentides peitub vastuolu. Esimene seisukoht on iseenesest

põhjendatud, sest ELiga ühinemine nõuab tõepoolest kasvavat riigi sekkumist majandusellu. Kui aga Eesti jääks EList välja ja jätkaks senist majanduspoliitikat, ei tähendaks see sugugi vaeste positsiooni paranemist ühiskonnas. Neoliberaalne majandus on kõikjal maailmas kasvatanud lõhesid vaeste ja rikaste vahel ning pole mingit alust oodata, et Eesti sellest trendist hakkaks erinema. Kuigi majanduskasvust saaksid tõenäoliselt mõningast kasu ka vaesemad sotsiaalsed grupid, ei võimaldaks neoliberalne ideoloogia kihistumise ja sotsiaalsete probleemide leevendamist riigi abiga. Iseenesest, majandusliku iseregulatsiooni teed need probleemid aga ei lahene.

ELi eeskjuju, normid ja ootused sotsiaalvaldkonnas ei toeta sugugi Eesti avalikus diskursuses konstrueeritud arusaama eurointegratsioonist kui eelkõige eliidile kasu toovast projektist. ELi poliitikas ja eelarves on oluline koht struktuurifondidel ja kohesioonifondil, mille kaudu eelkõige vaesematel liikmesriikidel ja regioonidel on võimalus saada toetust sotsiaalse ja regionaalse tasakaalu lisamiseks. Toetusi jagatakse mitte ainult valitsustele, vaid ka kodanikuühiskonnale. Nii näiteks on Soomes (mis on ometi suhteliselt rikas ja tugeva sotsiaalpoliitikaga liikmesriik) pärast ELiga ühinemist tänu struktuuraalfondidele tunduvalt kasvanud finantsabi sotsiaalküsimustega tegelevatele kodanike ühendustele (Seretin, 2000).

Kui Eesti majandus- ja sotsiaalpoliitikat võrrelda ELi ja selle liikmesriikide omaga, pole kahtlust, et Eestis valitsev neoliberalism on üpris kaugel euroopalikust mudelist. Radikaalsed majandusreformid aitasid Eestil küll ELi kandidaatriikide esirühma pääseda, kuid ELiga ühinemine eeldab senise poliitika muutmist. Eesti sotsiaalsete probleemidega tegelemine asetub tahes-tahtmata eurointegratsiooni konteksti juba praegu, ELi liikmeks pürgides. Eesti ei täida veel ELi norme sotsiaalvaldkonnas, kuid on lubanud need kõik tingimusteta ja üleminekuperioodideta üle võtta. See nõuab riigilt aktiivsemat tegelemist muuhulgas tööhõive, töökaitse, tervishoiu, sotsiaalse partnerluse ja regionaalse arenguga (European Commission, 2000). Näiteks kulutas Eesti, vaatamata kõrgele töötusele, aastal 2000 tööpoliitikale vaid 0,24% SKPst, mis on 14,5 korda vähem kui ELis keskmiselt (Eamets, 2001).

Peale selle ei seisne eurointegratsiooni mõju rahvuslikele poliitilistele süsteemidele ainult rahalises toetuses ja formaalselt kindlaks määratud reeglite ja määruste järgimises. ELis koostööd tehes ühtlustuvad liikmesriikide esindajate mõtteviisid ja väärtushinnangud, arusaamad sellest, mida üldse pidada ühiskondlikuks probleemiks ja kuidas sellele läheneda, milliseid lahendusi pidada võimalikeks või soovitavateks jne.

Eurointegratsiooni käsitlevas politoloogilises kirjanduses on ELi mõju liikmesriikide poliitilistele süsteemidele suhteliselt uus ja väheuuritud teema (tunduvalt rohkem on uuritud vastupidist, st liikmesriikide mõju ELile või ELis). Viimasel ajal on aga mitmed politoloogid pööranud tähelepanu rahvusliku poliitika euroopastumisele ELi liikmesriikides. See protsess hõlmab nii riiklikke kui valitsusväliseid institutsioone, näiteks huvigruppe ja kodanike ühendusi. Kuna ELi tasandil käsitletakse praktiliselt kõiki ühiskondlikke küsimusi, ei ole enam võimalik rääkida puhtalt rahvuslikest huvidest, eesmärkidest või strateegiatest. Ka rahvuslikud seisukohad töötatakse välja pidevas koostöös ELi struktuuridega ja teiste liikmesriikidega. Rahvusliku ja euroopaliku segunemine leiab aset nii poliitiliste struktuuride, sisuliste küsimuste kui ka kognitiivsete protsesside tasandil (vt Duina, 2000.) Normatiivne õppimine ja suutlikkus oma seisukohti ühistest standarditest lähtudes formuleerida on integratsiooni vältimatuteks eeldusteks (Eriksen, Fossum, 2000: 16).

Kuna Euroopa poliitiline eliit tähtsustab sotsiaalseid küsimusi Eesti poliitikust rohkem, võib oodata, et mida tihedamaks kujuneb meie koostöö ELiga, seda euroopalikumaks muutuvad siinsed tavad sotsiaalsetele probleemidele läheneda. Seega oleks ootuspärane, et Eestis pooldaksid eurointegratsiooni just need inimesed, kes soovivad Eesti poliitika liikumist mõnevõrra vasakule, riigi rolli ja sotsiaalse dimensiooni tugevdamise suunas. Sellele annavad kinnitust näited praegustest liikmesriikidest.

Suurbritannia majanduspoliitikas toimus 1980. aastatel Margaret Thatcheri juhtimisel tugev pööre paremale, avatuse ja deregulatsiooni suunas. USA tüüpi majandusmudelit järgides kärpis Thatcher tunduvalt riigi ja ametiühingute võimu majandusküsimustes. Nii kaugenes Suurbritannia oluliselt Mandri-Euroopa riikidest, kus sotsiaalne dimensioon oli tugev. Tänu nendele erinevustele ja ka üldiselt tugevale euroskeptitsismile keeldus Suurbritannia 1990. aastate alguses ühinemast Euroopa sotsiaalharta. Samal perioodil kujunesid aga vasakpoolsel Labouri parteil ja ametiühingutel välja tihedad suhted ELiga, kust nad oma eesmärkidele toetust leidsid. 1997. aastal, õige pea pärast Labouri võimulepääsu (18aastase konservatiivide perioodi järel), kirjutas Suurbritannia valitsus alla sotsiaalharta (George, Bache, 2001: 182–194).

Vastupidiselt Suurbritanniale on Rootsis eurointegratsiooni pooldanud eelkõige parempoolsed poliitilised jõud, kusjuures vasakpoolsed on suhtunud sellesse skeptiliselt. Üks olulisemaid põhjusi peitub selles, et Rootsi heaolumudel on aastakümneid olnud enamusest ELi riikidest märksa vasakpoolssem. Seetõttu on

vasakjõud kartnud Rootsi heaoluühiskonna nõrgenemist, parempoolsed seevastu on soovinud euro-integratsiooniga kaasnevat majanduse liberaliseerimist. 1990. aastate alguses olukord muutus: erinevused Rootsi ja tollaste ELi riikide majandus- ja sotsiaalpoliitikas kahanesid, kuna tänu rahvusvahelise majanduse liberaliseerumisele oli Rootsi sunnitud lisama oma majanduse avatust. Selle tagajärjel asusid ametiühingud erinevalt varasemast ELiga ühinemist toetama, mis oli 1994. aasta euroreferendumi tulemuse seisukohast väga tähtis (*ibidem*: 206–207.)

Üldistades võib niisiis öelda, et riikides, mille ühiskonnamudel asetub parem-vasak-skaalal ELi poliitikast paremale (nagu Eestis ja Suurbritannias), on eurointegratsiooni põhjust toetada just vasakpoolse maailmavaate esindajatel. Seevastu tugeva sotsiaalse mõõtmega heaoluriikides (nagu Põhjamaad) on vasakpoolsed parteid ja organisatsioonid suhtunud eurointegratsiooni skepsisega, kartes heaoluriigi murenemist. Samas on EL viimasel ajal liikunud sotsiaalse dimensiooni tugevdamise suunas, seda paljuski tänu sotsiaaldemokraatide võimulolekule enamuses liikmesriikides.

Kokkuvõttes võib päris kindel olla, et sotsiaalne mõõde kujuneb Eestis tugevamaks ELiga liitudes kui sellest välja jäädes. Ent nagu ELi liikmesriikide vahelised erinevused tõestavad, jääb igal juhul oluliseks meie enda valitsuse ja ühiskonna panus sotsiaalse sidususe tõstmisel. ELi nõudmised on võrdlemisi piiratud ning fondide ärakasutamise teeb võimalikuks ainult omapoolsete ettepanekute, plaanide ja kaasfiinantseerimise olemasolu. ELiga ühinemine ei lahenda meie probleeme iseenesest, kuid annab selleks lisavõimalusi. Seegi sõltub paljuski Eesti poliitikast, kas jääme Euroopas vaeseks perifeeriaks või suudame oma positsiooni ELi toel parandada, nagu see on

õnnestunud iirlastel. Samas pole veel teada, milliseid muutusi ittalaenemine ELis kaasa toob, millistel tingimustel uued liikmesriigid vastu võetakse ja kuidas see meie tulevikuperspektiive mõjutama hakkab.

Kasutatud kirjandus

- Duina, F. 2000. Gauging the Impact of the European Union on the Nation-State, *Polity*, 32/3.
- Eamets, R. 2001. Eesti ja Euroopa tööturg muutumas maailmas. *Postimees*, 16. mai.
- Eriksen, E.O. and Fossum, J.E. (toim.). 2000. *Democracy in the European Union: Integration through deliberation?* London and New York: Routledge.
- European Commission. 2000. *Regular report from the Commission on Estonia's progress towards accession*, 8. november 2000.
- George, S. and Bache, I. 2001. *Politics in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Hajer, M. A. 1995. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Clarendon Press.
- Kulbok, K. (toim.). 2001. *Euroopa Liit — skeptiku vaatenurk*. Tallinn: Ühendus Eurodesintegraator.
- See on elitaarse poliitilise kliki projekt. *Luup*, 6–7, 2001.
- Seretin, L. 2000. EU valpastutti kansalaisyärjestöt. Lappalainen, T. jt (toim.), *Suomi 5 vuotta Euroopan unionissa: Toiveita, pelkoja, tosiasioita...* Eurooppatietoa — Europakunskap.
- Silberg, U. ja Leito, V. 2001. *Ei? Jaa? — eurovältluse alused*. Tallinn: Liikumine Ei Euroopa Liidule.
- UNDP (United Nations Development Programme). 2001. *Human Development Report 2001*. New York: Oxford University Press. <http://www.undp.org/hdr2001/>

1.5. Looduse jätkusuutlikkus on ühiskonna jätkusuutlikkuse eeldus

Küsimus jätkusuutlikkusest taandub alati küsimuseks — kelle suutlikkus jätkuda on küsimuse all: kodaniku, kogukonna, linna, riigi, regiooni, inimkonna või planeedi Maa oma? Samuti võib küsimus Eesti jätkusuutlikkusest jääda õhku rippuma, kui ei määratleta raami ega väärtusi, ei lepita kokku põhimõtetes, kriteeriumites ega näitajates, hindamis-metoodikates. Antud artiklis kirjeldame Eesti inimarengu jätkusuutlikkust inimeste loodushoiakute aspektist ning anname ülevaate „Säästva Eesti leppest“.

Eestlase loodushoiakud

SEI poolt avaldatud uuringus „Inimene ja keskkond“ (Kaasik jt, 1996: 39) leiab 57% nendest, kelle jaoks suhtlemine loodusega on väga tähtis, et kodanikel lasub põhiline vastutus keskkonnakaitse eest. Kahjuks on paljud aga täpselt vastupidisel arvamusel.

Hiiu maal 1994. aastal läbi viidud sotsioloogilise uurimuse tulemusena uskus 65% vastajatest, et

looduses peitub salapäraseid või meist kõrgemaid jõude. Huvitav on seejuures märkida, et vastus ei sõl-
tunud haridusest. Samas seostusid sõnaga *mets* kõige
rohkem sellised mõisted nagu rahu, seemned ja marjad,
puit ning küte. *Metsa* puhul olid järgnevateks seostu-
vateks mõisteteks vabadustunne, puhkus, rõõm ja
pühadus. *Merega* seostus enim rand, järgnesid
puhkus, rahu, vabadustunne, rõõm ning pühadus.
Püha paika märkivate sõnade edetabelis olid võrdsel
kolmandal-neljandal kohal 22%ga vastajate koguhul-
gast sõnad kirik ja kabel ning mets, hiis, puud (Uljas jt,
1996).

Stefanie Langi poolt läbi viidud küsitlusele vasta-
jatest ligi 60% jaoks assotsieerus *loodusega* mets.
Samuti assotsieerus *loodusega* pooltele vastajatele
vesi, 40%le elu, loomad ja taimed, 30%le maastikud,
tunded aktsioonid, neljandikule õhk, puhtus ja ilu ning
viidikule head tunded. Seevastu sõnaga *keskkond*
assotsieerus pooltele vastajatele ümbruskond, kol-
mandikule vesi, õhk ja inimese ning keskkonna suhe.
Viidikule vastajatest assotsieerus sõnaga
keskkond degradeerumine. 99% vastajatest olid nõus
väitega *Looduses ma puhkan ja taastun*. 84% vasta-
jatest nägi inimest looduse osana ja aktsepteeris
väidet, et kõik mis juhtub loodusega, mõjutab ka
inimkonda. 77% vastanutest olid nõus väitega *Kui sa
ei austa looduse ilu, siis sa ei saa käituda loodus-
sõbralikult*. Kolm neljandikku vastajatest (täiesti ja
osaliselt nõus kokku) nõustusid väitega, et planeet
Maa on nagu kosmoselaev, millel on piiratud
(keskkonna)ruum, ressursid, saaste sidumisvõime
jne (Lang, 1999).

Kõige otsesemalt on küsitud inimese ja looduse
suhte kohta kohalike omavalitsuste keskkonna-aren-
guspetsialistidelt 1997. a lõpus läbi viidud kohalikus
uuringus „Agenda 21“. Küsimused saadeti kõigile
1997. aastal eksisteerinud kohalikele omavalitsustele.
Küsimusele, kas loodus on ainult ressursiallikas, vas-
tas jaatavalt 3 ja eitavalt 133 küsitletut. Eitavalt vas-
tanutel paluti valida üks või mitu järgnevatest
valikutest: (1) inimene peab looduse üle valitsema ja
tema ressursse enda vajaduste tarvis kasutama —
4 valikut; (2) elu on ülim väärtus ning igal loomal,
taimel ja kivil on õigus olemasolule ja heaolule nagu
inimesel — 59 valikut; (3) inimene vastutab looduses
tema tegevuse tagajärjel toimunud muutuste eest —
96 valikut; (4) loodusel on õigus olla selline, nagu ta
on — 33 valikut; (5) pakkuda oma põhjendus — 16
valikut. Et vastus oli kirjeldav, tsiteerime: *Ilma looduse-
ta ei oleks ka elu! ... Inimese hoolimatu tegevuse tõttu
looduses kannatab kõige rohkem inimene ise ja tema
järgnevad põlvkonnad. ... Inimene peab siiski looduse
üle valitsema ära hoidma taudid, loodusõnnetused —*

*nii palju kui tema mõistus lubab) ja tema ressursse
enda vajaduste tarvis kasutama vastavalt vajadusele,
kuid säästlikult loodust taastades, et ei kaoks tasakaal.
... Loodus on elukeskkond, inimene on osa loodusest,
süsteem peab funktsioneerima tervikuna ja säilitama
tasakaalu. ... Maa on võetud ajutiseks kasutamiseks
tulevaste põlvkondade käest. ... Loodus on meie ise,
mina ise, nii heas kui halvas. ... Inimene on osa loodu-
sest. ... Tähtis on inimese mõistmine oma VASTU-
TUSE SUURUSEST LOODUSE, ELU ees, mis eeldab
eelkõige inimese enda olemise mõistmist. ... Me ei
ole saanud seda maailma oma vanematelt pärän-
duseks, vaid oma lastelt laenuks (täitja moto). ...
Loodusressurs on vajalik, ka vaikuse ressursi taas-
tamiseks. ... AUKARTUS ELU (LOODUSE) EES ON PRI-
MAARNE. ... Looduse vastu ei saa (seda eriti merel,
ka saar on meres). ... Võta seda, mida sulle antud on,
aga mõistusega, arvestades, et peale sinu on veel
keegi ja miski. ... Hoides loodust, hoiame ise ennast
ka. ... Inimene peab oma tegevust muutma selliseks,
et säiliks normaalne elukeskkond maakeral (Oja,
2001a).*

Toodud tsitaadid kirjeldavad inimese ja looduse
suhte spektrit praeguses Eestis: on üksikud
inimkeskse ilmavaate pooldajad, kuid enamus on
nõus, et inimesed vastutavad oma tegude eest ja
veerand vastajatest on valmis minema kaugemale
ning tunnistama tasakaalu ja looduse iseväärtust.
Toodud uuringukildudest võime järeldada, et oma
loodushoiakult on eestlane pigem jätkusuutlik kui
jätkusuutmatu. Uskumise tasandil ei välistata, et
loodusel võib olla iseeneslik väärtus, mingi kõrgem
vaim/jõud. Igal juhul tuleb loodusega arvestada, ei tohi
talle haiget ega kurja teha ning oma tegude eest
looduse suhtes tuleb kanda täit vastutust. *Algava, 21.
sajandi filosoofia põhiküsimus on, kas me suudame
kõige kõrgemal mõtlemistasemel oleva liigina sõnasta-
da meie planeedi tarvis uue mõtlemisviisi. ... Me ei
peaks Eestis siinjuures sugugi hābenema boreaalses
(reliktises) mõtlemises peituvaid ökoloogilise eksis-
tentsi võimalusi ja sellest tulenevalt oma biofilosoofilist
traditsiooni* (Merenākk, 2000).

Eesti-nimeline kajut Maa-nimelises kosmoselaevas

Säästvast arengust arusaamise hõlbustamiseks kasu-
tagem metafoori: olgu planeet Maa nagu isemajandav
ja -taastuv kosmosealus ja Eesti üks kajut selles.
Aluse (nagu ka Maa) ressursid on piiratud, päikese-
patareidest jätkub energiat ainult teatud kindlale hul-
gale aluse asukatele, jäätmekäitlus on võimeline
ümber töötlema ainult teatud hulga asukate tekitatud

saasta. Elu jätkumine ja asukate heaolu alusel on tagatud seniks, kuni asukate arv ei ületa kriitilist piiri, kemikaalide kasutamine ei ole rikkunud looduslike protsesside tasakaalu, aluse kliima ei soojene liiga kiiresti liiga lühikese aja jooksul, nii et aluse poolustel olevad jäätunud mageveevarud sulades alust uputama hakkavad jne.

Kuidas lahendada aluse (globaal)probleemid, taastada süsteemide tasakaal, tagada asukate heaolu. Koostatakse aluse heaolu taastamise strateegia ja tegevuskava (Agenda 21), võetakse kõikide kajutite vanemate poolt vastu aluse päästmise konventsioonid (kliima, bioloogiline mitmekesisus jt). Seejärel asub iga kajut välja töötama oma kajuti heaolu tagamise strateegiat ja tegevuskava. Viie või kümne aasta pärast tulla kokku ja tõdetakse: soovitud tulemust ei ole, strateegiad on jäänud deklaratsioonideks paberil, tegevuskavu pole ellu viidud, kapitaliintertne aluse majandus ruulib endiselt oma rahakapitalikasumit maksimeerides.

Miks, küsib iga aluse vähegi mõtlemisvõimeline asukas? Vastus on lihtne — nii aluse kui iga kajuti raames ei lepitud kokku tegevuse (arenduse, päästmise vmt) põhimõtetes. Neist saavad erinevalt aru (keskkonna)ökonomit, (keskkonna)jurist, (keskkonna)insener, (padu)roheline, (keskkonna)psühholoog jne. Inseneri jaoks oli keskkonnaprobleem — säästev arendamine — tehniline, mistõttu lahendus peitub paremates, ökoefekttiivsemates tehnoloogiates või puhastusseadmetes. Ökonomit arvutas jällegi, mis üks või teine asi maksab. Kuna temale oli väärtuse mõõdupuuks raha, siis pole ju küsimust — parim lahendus on see, mis vähem maksab või kuhu säästud investeeritakse. Juristi jaoks oli probleem ja lahendus seadusandluse parandamises — rohkem ja täpsemaid seadusi, ja asi vask. Äärmusrühmade arvates tuli ellu viia äärmuslikke lahendusi — keelata, loobuda, sundida. Keskkonnapsühholoog aga uuris ja seletas nii probleemi kui lahendust inimese peas pesitseva konstruktiga, mille abil inimene seletab ja mõistab maailma. Kuivõrd keskkond oma piiratud ressursside, talumis- ja taastumisvõimega on selle konstrukti osa, sõltus ja sõltub jätkusuutlikkus inimese haridusest, infost, mõtlemis-, seostamis-, analüüsimis- ja sünteesimisvõimest. Kuna kokkulepitud valikupõhimõtted puudusid, ei saanudki head nahka välja tulla!

KIIL 1.1.

Erialaste lahenduste valikute aluseks olgu ühised (vabatahtlikult kokku lepitud) põhimõtted, mis on tulemusliku rakendamise vaieldamatu eeltingimus.

KIIL 1.2.

SÄÄSTVA EESTI LEPE

Vastu võetud I säästva Eesti foorumil 22. veebruaril 2001
Tallinnas, Rahvusraamatukogus

Meie, allkirjutanud, toetame käesolevaga põhimõtteid, mis meie veendumuste kohaselt on otsustavad säästva Eesti ülesehitamiseks ja mida me tahame järgida.

1. Üheksakümnendatel taastas Eesti rahvas iseseisvuse ja usu tulevikku. Nüüd, 21. sajandi alguses on esmatähtis leida ja võtta omaks Eesti ühiskonda siduvad väärtused ja hoiakud ning luua põlvkondi ühendav tulevikunägemus. Oleme veendunud, et parimal viisil saame seda teha Rio protsessi ja säästva arengu põhimõtete vaimus.
2. Tunnistame, et Eesti siirdeühiskonna karmus on paratamatu. See on vähendanud ühiskonna sidusust ning viinud tasakaalust välja konkurentsi ja koostöö. Peame esmaülesandeks luua ja laiendada „avalikku koostööruumi“, et inimesed ja institutsioonid leiaksid ühishuve ja -eesmärke. Tihedam ühistöö on Eesti toimetuleku ja säästva Eesti ülesehitamise peamine tingimus. On aeg asuda otsustavalt üles ehitama osalusdemokraatiat.
3. Avaliku sektori asjatundlikkus on tõusuteel, kuid muret teeb poliitilise otsustamise, planeerimise ja juhtimiskorralduse lühivaatelisus ja sektoriteks killustatus. Sestap peame vajalikuks pikemaajaliste rahvastikku, majandust ja keskkonda sidustavate poliitikate, strateegiate ja tegevuskavade koostamist ja elluviimist. Peame seda nii riigi kui teadlaskonna ülesandeks säästva Eesti ülesehitamisel.
4. Soovime üles ehitada haridussüsteemi, mis kindlustab kõigile tingimused potentsiaalsete vaimsete võimete väljaarendamiseks ja nende loominguks rakendamiseks kodumaisel majandus-, sotsiaal- või kultuurialal. Edukaks ja säästvaks võib Eesti saada ainult kaugemale ette vaatava ja elukestva õppimise kaudu.
5. Peame tähtsaks kindlustada kõigi ühiskonnaliikmete sotsiaalne kaitse ja kvaliteetne tervishoid, mis kindlustaks rahvastiku püsijäämise ja leevendaks riigisiseseid sotsiaalseid pinged. Säästev Eesti peab suutma vastu seista välisele majanduslikule, sotsiaalsele ja poliitilisele survele.
6. Eesti majanduse edu saab põhineda sotsiaalseid ja ökoloogilisi muutusi ning säästvate tehnoloogiate kasutuselevõttu pikaajaliselt ette planeerides. Me ei tohi jääda globaalmajanduse lühiajalistele turusignaalidele passiivseks järelejooksjaks.
7. Säästva Eesti ja maailma kodanikena on meil kohustus tunnetada ja järgida ökoloogilisi „kõlbelisi keelupiire“ ja selleks:
  - me austame loodust kui tervikut, elu ja kultuuri mitmekesisust;
  - me tunnistame vastutust oma tegevusvabaduse piiride seadmisel ja kohustust kaitsta loodus-, sotsiaalset ja kultuuri-keskkonda;
  - me püüdleme tootmise ja tarbimise viiside poole, mis vastavad Maa taastootmisvõimele ja teeme meist oleneva, et seda mitte kahjustada;
  - me valime suurima ettevaatlikkuse tee, kui tuleb otsustada teaduslikult ebamäärases olukorras;
  - me peame õigeks, et loodusressursside kasutamisel arvestataks sotsiaalseid ja ökoloogilisi kulusid ning lülitataks need väliskuludena toodete omahinda.

Allikas: Oja, 2001b.

Lõpetagem metafoorilise unistusega Maanimelise kosmosealuse suutlikkusest jätkata oma eksistentsi ja aluse asukate võimest oma heaolu tasakaalustatult pidevalt kasvatada. Aluse üks kajut, nimega Eesti, suutis oma kajuti (keskkonna)ruumi piires tegutsemiseks kokku leppida säästva arendamise põhimõtetes („Säästva Eesti leppe“ näol). Kajuti enamus hakkas oma igapäistes tarbimisvalikutes ja töistes otsustes neid põhimõtteid järgima, mille tulemusena suudeti luua keskkonnaga tasakaalus olev majandusmudel ja sotsiaalne sidusus. Eesti-nimelise kajuti asukate heaolu ei kahanenud, sest teadlikult kasvatati kõiki nelja kapitali süsteemselt, tasakaalustatult ja võrdeliselt korraga. Vastupidiselt ülejäänud aluse juhtiva läänetiiva (raha)kasumi kasvatamise ideoloogiale ülejäänud kolme kapitali arvel. Kuigi alul peeti ühe kajuti initsiatiivi eraklikuks, hullumeelseks, teostamatuks, näitas aeg ometi, et see oli konkurentsieeliseks pikaajalises perspektiivis. Oli ju kunagi samuti teostamatuks peetud Eesti-nimelise kajuti rahareformi, mida hiljem ometi edu pandiks pidama hakati. Ja kui säästva kajuti põhimõtted töötasid ühe kajuti piires, hakkasid seda järgima ka teised, kuni jõuti kosmosealuse „Säästva

aluse leppeni“, mis tagaski tema jätkusuutlikkuse ja heaolu tasakaalustatud kasvu.

Kasutatud kirjandus

- Kaasik, T., Peterson, K., Kaldaru, H. 1996. Inimene ja keskkond. *Muutused eesti keskkonnateadvuses 1983–1994, võrdlusjooni maailmaga*. Tallinn: SEI.
- Lang, S. 1999. Results from the Opinion Poll: Nature Concepts, Environmental Consciousness and Behaviour in Estonia. University of Köln. Baltic Environmental Forum. The Regional Environmental Centre for Central and Eastern Europe.
- Merenäkk, T. 2000. Saabuv sajand ja Eesti biofilosofia. Kogumikus *Tekst ja loodus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Oja, A. 2001a. Eesti jätkusuutliku väikeriigina Euroopa Liidus. Frey, T. (toim.), *Eesti IX Ökoloogiapäeva kogumikus: Eesti ja Euroopa Liit*. Tartu: Ökoloogakogu.
- Oja, A. 2001b. Säästva Eesti Lepe, *TÜ ajaleht*, 9. märts.
- Uljas, J., Hellström, K., Sagara, K. 1996. Hiiumaa ja hiidlane. Kärkla: Lääne-Eesti Saarestiku Biosfääri Kaitseala Hiiumaa Keskus.

1.6. Jätkusuutlikul ressursikasutusel pole alternatiivi

Jätkusuutlikkuse enimlevinud definitsiooni kohaselt on ühiskonna areng jätkusuutlik, kui see rahuldab inimkonna praegusi vajadusi, kahjustamata seejuures tulevaste põlvkondade väljavaateid rahuldada oma vajadusi (Maailma Säästva Arengu Komisjon, 1987). Maailmapanga pragmaatilisem määratlus lähtub rahvusliku rikkuse kontseptsioonist — ühiskonna areng on jätkusuutlik siis, kui erinevate kapitalivormide — toodetud kapitali, inimkapitali ja looduskapitali — poolt loodud rikkus ajas ei vähene. Jätkusuutlikkus hõlmab nii sotsiaalseid, poliitilisi, kultuurilisi kui looduskeskkonnaga seotud aspekte. Ühiskonna areng saab jätkusuutlik olla vaid siis, kui tagatud on kõigi tahkude tasakaal ja jätkusuutlikkus.

Jätkusuutlikkust on püütud ka mõõta. Üheks põhjalikumaks inimõju kompleksse hindamise katseks on keskkonna jätkusuutlikkuse indeks, milles 67 erinevat näitajat arvestades on pingeritta pandud 122 riiki. Eesti on selles suhteliselt kõrgel, 27. kohal, saades plusspunkte eduka keskkonnaseisundi parandamise (koormuste vähendamise) ja kõrgete (Euroopa keskmisele tasemele vastavate) inimarengu näitajate

eest (sh kahaneva sündimuse eest, mis Euroopa tingimustes juba ammu tegelikult jätkusuutmatusest tunnistust annab). Pingerida juhib Soome, kellele järgnevad muud Skandinaavia maad, nimekirja lõppu jäävad reeglina vaesed arengumaad, aga ka naftariigid Kuveit ja Saudi Araabia.

Kui suured on jätkusuutliku ressursikasutuse piirid?

Jätkusuutlikult majandades võib ressursse kasutada vaid sellevõrra, kui neid juurde tekib. Samas, teatud aineriingetel on olemas isetaastumisvõime, mille ulatuses võib ilma aineriinget tasakaalust välja lõmata bilanssi mõnevõrra muuta. Taastumatuid ressursse (mineraalid, fossiilkütused jne) ei saa rangelt võttes üldse jätkusuutlikult tarbida. Taastuvate ressursside kasutamise piirid on määratud süsiniku, vee jne looduslike ringetega. Jätkusuutlik ressursikasutus ei tohi ületada keskkonna kandevõimest olenevat ressursside taastootmise kiirust ja puhverduisvõimet.

Maakera kliimat mõjutab oluliselt atmosfääri kasvuhoonegaaside, eeskätt CO₂ sisaldus, mis määrab atmosfääris neeldunud päikeseenergia hulga (takistab Maal soojuskiirguse maailmaruumi tagasi hajumist) ning mõjutab sellega otseselt maakera temperatuurirežiimi. Uurimused näitavad üheselt, et viimastel aastakümnetel täheldatud kasvuhoonegaaside kontsentratsiooni tõus on seotud just inimtegevusega.

Süsinikutsüklis toimuvad muutused mõjutavad kliima kaudu ka teiste aineriingete (eeskätt vee) ringkäiku. Kliima soojenemisega kaasnev liustike sulamine tooks kaasa maailmamere veetaseme tõusu, mille tõttu kaoksid ulatuslikud madalad rannikualad. Keskmise temperatuuri mõnekraadise tõusu tulemusena jääks kodutuks vähemalt miljard inimest. Rahvusvahelise Kliimamuutuste Komisjoni (IPCC) värskeimate arvutuste kohaselt võib meid alanud sajandi lõpuks ees oodata kuni 6°C temperatuuritõus, mille tulemusena merepind tõuseks kuni 0,9 meetri võrra (Climate Change 2001; Emission Scenarios, 2001).

Mõõtmaks keskkonna kandevõime ja ressursikasutuse vahetada, on välja töötatud selline indikaator nagu keskkonnanaruum (Opschoor, 1987; Siebert, 1982; McLaren, 1996; Spangenberg, 1994; Hille, 1997).

Keskkonnanaruum mõõdab jätkusuutlikult tarbitava ressursikasutuse läge, kusjuures arvestatakse, et kõigil ühiskonnaliikmetel on võrdne õigus ja võimalus kasutada ressursse oma tarvete rahuldamiseks (Spangenberg, 1994). Keskkonnanaruumi(de) arvuliste väärtuste leidmiseks jagatakse ressursside kasutuse piirväärtused inimeste arvuga, kes neid ressursse võiksid kasutada. Teatud riigi keskkonnanaruum on selle elanike individuaalsete keskkonnanaruumide summa. Samuti saab rääkida üldisest, globaalsest keskkonnanaruumist. Rahvusvahelise Kliimamuutuste Komisjoni poolt välja pakutud CO₂ keskkonnanaruum on 1,7 t CO₂ aastas inimese kohta (Hille, 1997; Spangenberg, 1994).

Arvutused näitavad, et 5 kg CO₂ on ühe inimese päevane keskkonnanaruum, mis bensiiniekvivalendiks ümberarvutatult võrdub ligikaudu 2 liitri bensiini põletamisel eralduva süsihappegaasi kogusega. Fossiilsete kütuste kulu, mis on ekvivalentne 2 liitri bensiini kasutamisele päevas, hõlmab millist tahes otsest või kaudset fossiilse päritoluga energeetilise toorme kasutamist — transporti, kütet, elektrienergiat, toidu ja muude kaupade tootmiseks ja tarbijani viimiseks vajalikku kütusekulu jne. Arvutatud keskkonnanaruumi suurus sõltub bioproduktiooni intensiivsusest ja ookeanide puhverdusvõimest.

Tegelikult ületab maakera keskmine fossiilkütuste põletamisel vabanev CO₂ emissioon keskkonnanaruumi enam kui 2 korda, olles 4 t aastas inimese kohta; Euroopa keskmine CO₂ emissioon on ~7,3 t inimese

kohta aastas (Spangenberg, 1994; Hille, 1997), kuid ka Euroopas on suured piirkondlikud erinevused. Inimese kohta tuleva süsinikuemissiooni erinevus rikastes tööstusriikides ning vaestes arengumaades on enam kui kümnekordne, ületades kõigis kõrgema elatustaseme riikides keskkonnanaruumi mitmeid kordi (naftariikides kuni kümneid kordi) (Human Development Indicators, 2000, 1996. a andmed). Seoses elanikkonna arvukuse (ja elatustaseme) tõusuga on arengumaade osakaal pidevalt ja järsult suurenenud. Siiski paiskab praegu rikastes riikides elav 15% inimkonnast õhku ~45% üldisest CO₂ kogusest.

Eesti kui terviku panus globaalsesse kasvuhoonegaaside „katlasse“ on vaid ~0,1%, aga ühe inimese kohta tuleva süsinikuemissiooni poolest oleme me Euroopas 3. kohal. Kuigi Eesti emissioon on iseisvusajal ligemale poole võrra vähenenud, on see siiani ~11,2 t inimese kohta aastas, ületades meie keskkonnanaruumi enam kui seitsmekordselt (Human Development Indicators, 2000, 1996. a andmed). Eesti süsinikuemissioon on arenenud naabritega (Soome, Saksamaa, Taani jt) samas suurusjärgus, kuid meie energia kasutamise efektiivsus (kütusetonni põletamisel toodetava SKP kogus) on oluliselt väiksem — Soomega võrreldes 4 korda väiksem, jäädes aga Taani ja Jaapani tasemest maha juba kaheksa-kümme korda.

Kuidas muuta ressursikasutus jätkusuutlikuks?

Jätkusuutlikkuse saavutamiseks tuleks ressursikasutust järsult kärpida (arengumaade tasemeni). See tähendab, et elu kvaliteedi tagamiseks tuleb õppida majandama senisest oluliselt efektiivsemalt. Euroopa ressursikasutus peaks kütusetarbest lähtuva CO₂ emissiooni osas vähenema ligemale 90% (Spangenberg, 1994).

Euroopa Liidu kontrollarvudega on fikseeritud nõue vähendada CO₂ emissiooni 2000. aastaks 1990. a tasemele ning piirata aastaks 2010 ressursikasutust ~20–25% võrra. Jätkusuutliku ressursikasutuseni jõudmiseks on välja töötatud nn *faktor X*-filosoofia. Faktor 4 printsiipidele vastavalt tuleks inimpõlve vältel (paari-kolmekümne aastaga) kahekordistada „heaolu“, vähendades ressursikasutust poole võrra, s.t neljakordistada ökoefektiivsust. Vastavalt faktor 10-le tuleb 50 aastaga vähendada ressursikasutust arenenud maades 10 korda, globaalselt poole võrra, kaotades seejuures regionaalsed erinevused (Weizsäcker, 1990; Bartelmus, 1999; 2000; Making sustainability ..., 1999).

Esimeseks tõsisemaks katseks luua majandusmehhanism kasvuhoonegaaside emissioonide piiramiseks on 1997. a 12. detsembril vastu võetud Kyoto pro-

tokoll, mille väljatöötamisel võeti aluseks 1992. a Rio de Janeiro tippkohtumisel vastu võetud ÜRO kliimamuutuste konventsioon. Kyoto protokolliga ühinenud riigid kohustuvad vähendama CO₂ emissiooni 2008.–2012. aastaks 5,2% allapoole 1990. a taset. Lisaks võtsid 39 tööstuslikult arenenud riiki vastu individuaalsed emissioonide piiramise kohustused. Enamus Euroopa Liidu riike ja üleminekuriigid, sh Eesti, kohustusid vähendama emissioone 8% võrra. Venemaa, Ukraina ja veel mõnel teisel riigil lubab protokoll senist emissioonide taset säilitada ning teatud riikidel isegi suurendada — näiteks Austraalia võib suurendada CO₂ emissiooni 8% ja Island — 10% võrra. Kyoto protokollis raames on loodud kasvuhoonegaasidega (heitmekvootidega) kauplemise mehhanismid (Ott jt, 1999; 2000).

Eesti põlevkivienergeetika on globaalses mastaabis väike, kuid tegelikult üks kõige saastavamaid maailmas. Samas, tänu Kyoto protokollis aktsepteeritud baasaastale — 1990 ja üleminekuajal toimunud energiatootmise olulisele langusele, on Eesti eeskuju vääriv riik, kes 8% asemel on oma CO₂-heitmeid vähendanud 40%. See annab Eestile õiguse kasutada heitmekvooti müüa, mis oleks, arvestades CO₂ tonni maksumuseks 10–100 USA dollarit, päris kopsakas lisa Eesti majanduse tulude poolde. Samas näitavad arvestused, et Eesti ületab oma CO₂ keskkonnanuumi ligemale kaheksakordselt. Kuidas peaks Eesti sellises kaksikmoraali olukorras käituma?

KIIL 1.3.

Jätkusuutlikkuse saavutamiseks tuleb lähtuda selgetest ja õiglastest eetilistest alustest – keskkonnanuumi kontseptsioonist.

Jätkusuutliku arengu käivitamisel Eestis on võtmeküsimuseks ebaefektive ja keskkonnavaenuliku põlevkivienergeetika ümberkujundamine.

Eesti energeetika arengukava asendamine NRG lepinguga ning põlevkivienergeetika „balsameerimine“ veel viieteistkümneks aastaks tähendab praeguse energiaga priiskamise säilitamist. Meie põlevkivikeskne energiafilosoofia ja sellel põhinevad majandusstenaariumid on selges konfliktis nii ELi keskkonnastrateegia kui globaalsete arengutrendidega.

Eesti on senini Loode-Venemaa energiasüsteemi paratamatu osa, kuna ilma Venemaata, iseseisva energiasüsteemina toimides ei ole võimalik isegi selline vilets vahelduvvoolu sageduse stabilisatsioon, mis meil praegu igal sammul probleeme valmistab. Vahelduvvoolu sageduse vajalik ning ka taastuvenergeetika arengut võimaldav stabilisatsioon on võimalik ainult siis, kui Balti riikide energiasüsteemid

ühendatakse läbi (Poola ja Soome) Euroopa energiasüsteemiga.

Põlevkivielektri hinna olulist tõusu tulevikus põhjustab aga peale monopoli möödapääsmatu ebaefektiivsuse ka rahvusvaheline surve kehtestada ühtsed saaste-, ressursi-, CO₂ ja energiamaksud, mis on praeguses Eestis põlevkivitööstusele kehtestatud praktiliselt olematutest maksudest märkimisväärselt suuremad — praeguse 7,50 krooni asemel tuleb varsti maksta 200–1000 krooni emiteeritud CO₂ tonni kohta. Arvestused näitavad, et ainuüksi CO₂ maksude tõstmine nimetatud tasemele tähendab elektri kilovatt-tunni hinna tõusu 50 sendi kuni 2 krooni 50 sendi võrra. Peale selle tuleb aga arvestada ka teiste (keskkonna)maksude paratamatu tõusuga.

Mis võiks olla väljapääsuks? Lihtsaid ja kiireid lahendusi siin kahtlemata pole. Kuni energiaturu avamine ning taastuvenergia tehnoloogiate areng määrab põlevkivi rolli Eesti tulevikuenergeetikas, tuleb ilmselt põlevkivikatlaid hädavajalikul määral renoveerida ja käigus hoida. Jätkusuutlikkuse saavutamine, keskkonnanuumi mahtuva majanduse käivitamine eeldab kadude minimeerimist, see aga on võimalik vaid energiat ja soojust koos tootes, mis omakorda eeldab „energeetilise kokteili“ muutmist — (järgjärgulist) loobumist põlevkivienergeetikast ja üleminekut energia hajustootmisele, kasutades maagaasi (valdavalt) ning taastuvaid energiakandjaid. Taastuvenergeetika tehnoloogiate innovaatiline arendamine on ka globaalselt aktuaalne ning sinna tasub investeerida niisamuti kui infotehnoloogiasse või bio- ja geenitehnoloogiasse.

Kasutatud kirjandus

- Environmental Sustainability Index. 2001. *An Initiative of the Global Leaders of Tomorrow Environment Task Force*. Davos: World Economic Forum.
- Bartelmus P., Vesper, A. 2000. Green Accounting and Material Flow Analysis. Alternatives or Complements. Wuppertal Institut für Klima, Umwelt, Energie. *Wuppertal Papers*, 106. July 2000.
- Bartelmus, P. 1999. Sustainable Development — Paradigm or Paranoia? Wuppertal Institut für Klima, Umwelt, Energia. *Wuppertal Papers*, 93. Mai 1999.
- Climate Change 2001: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. 2001. Summary for Policymakers. *A Report of Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. IPCC.
- Emission Scenarios. 2000. Summary for Policymakers. A Special Report of Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change. IPCC.

- Hille, J. 1997. The Concept of Environmental Space. *Implications for Policies, Environmental Reporting and Assessments*. Experts Corner, 2. European Environmental Agency.
- UNDP (United Nations Development Programme). 2001. *Human Development Report 2001*. New York: Oxford University Press.
- Making Sustainability accountable: Eco-efficiency, resource productivity and innovation. 1999. Topic report, 11. European Environmental Agency.
- McLaren, D. Sustainable Europe and Environmental Space. *European Environment, Vol 6, No 3*, May-June 1996. Friends of the Earth.
<http://www.foe.co.uk/camps/susdev/eenvtart.htm>
- Ott, H. E., Oberthür, S., Flavin, C., Biabini, B., Loy, F. 1999. Beyond Kyoto: Is it Time for a Leadership Initiative on Climate Change? Washington, D.C.: The Heinrich Böck Foundation.
- Ott, H. E., Sachs, W. 2000. Ethical aspects of Emissions Trading. (Contribution to the World Council of Churches Consultation on „Equity and Emission Trading — Ethical and Theological Dimensions“, Saskatoon, Canada, May 9–14, 2000.) *Wuppertal Papers, 110*. Wuppertal Institut für Klima, Umwelt, Energie.
- Spangenberg, J. H. 1994. Towards Sustainable Europe. Sustainable Europe — Environmental Space. The Study. Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy.
- Summary for Policymakers. 2001. A Report of Working Group I of the Intergovernmental Panel on Climate Change. IPCC.
- Weizsäcker, E., Lovins, A. B., Lovins, L. H. 1990. Factor Four. Doubling Wealth — Halving Resource Use. The New Report to the Club of Rome. London: Earthscan Publications.
- Our Common Future, 1987. World Commission on Environment and Development. Oxford University Press.
- Ökoloogialeksikon. 1992. Loodusteaduslik oskussõnastik. Koostanud V. Masing, Tallinn: Eesti Entsiklopeedia-kirjastus.

2 Eesti ühiskonna sotsiaalsed valupunktid

2.1. Eesti perepoliitika Euroopa kontekstis

Perepoliitika on sotsiaalpoliitika üks olulisemaid valdkondi. Peaaegu kõik arenenud maailma riigid toetavad lapsi kasvatavaid peresid. Samas, toetuste suurus, sihitus ja reeglid, mille järgi toetamine toimub, erinevad oluliselt. Need erinevused peegeldavad enamasti moraalseid, ajaloolisi ja sotsiaalse õigluse arengu eripärasid riigis.

Kõige levinumaks lähenemiseks perepoliitika võrdlemisel on meetmete kirjeldamine kas kvantitatiivsete näitajate või kvalitatiivsete indikaatorite alusel (lastega peredele kulutatud raha suurus rahvuslikust koguproduktist, perepoliitika meetmete kirjeldus). Enamasti võrreldakse kulutusi perepoliitikale, naiste tööhõive näitajaid, laste päevahoidu (Pascall, Manning, 2000; Kamerman, Kahn, 1993; Hantrais, 1999). Vahel lisatakse analüüsi juba nimetatud tunnustele ka demograafilisi tunnuseid (Hantrais, 1999). Paralleelselt sissetuleku-uuringute levikuga on järjest suuremat kasutust leidnud peretoetuste võrdlused leibkonna sissetulekus (Forssen, 2000; Stropnik, 2000).

Antud artikli eesmärgiks on anda ülevaade Eesti kohast Euroopa perepoliitika maastikul. Vaadeldud on peamiselt kolme valdkonda — perepoliitika eesmärgid, meetmeid ja efektiivsust. Perepoliitika võrdlemise teeb keeruliseks kasutatavate definitsioonide erinevus (Ainsaar, 2001). Antud artiklis mõistetakse perepoliitika all kitsamat perepoliitika käsitlust, s.t peamiselt otseselt laste kasvatamisega seotud valdkonda (peretoetused, perepuhkused, laste päevahoid). Kasutatud on 24 maailma arenenud riigi andmeid perepoliitika ja demograafilise olukorra kohta.

Kuigi enamus seni Euroopa kohta tehtud võrdlusuuringuid ei ole hõlmanud Eestit, on ka erandeid. Nii võrdleb Nobile (1994) kaheksa sotsiaaldemograafilise tunnuse alusel (summaarne abiellumuskordaja, naiste keskmine abiellumise vanus, 20–24aastaste sündimuskordaja, abieluväliste sündide osa, SKP inimese kohta, naiste kolmandas sektoris rakendatus, noorte naiste osalemine tööjõus, töötaja pikkus) 29 Euroopa riiki 1980. ja 1991. aastal. 1980. aasta klasteranalüüsi alusel oli Eesti kõige lähemal Leedule, Poolale ja Bulgaariale. Natuke kaugemalt kuulusid

Eestiga samasse rühma Tšehhoslovakkia, Ungari, Rumeenia ja Ida-Saksamaa. See rühm vastandus peaaegu kogu ülejäänud Euroopale. Peamine tunnus, mis eristas klastreid, oli naiste tööhõive.

1991. aasta andmetel jagunes Euroopa kolmeks suuremaks rühmaks. Eesti lähim naaber oli Portugal, samasse rühma kuulusid veel Island, Norra, Rootsi, Taani ja Ida-Saksamaa. Teised nn postsotsialistlikud riigid moodustasid järgmise rühma ja Lääne-Euroopa maad kolmanda.

Stropnik (2000) jaotab 1998. aastal Euroopa riigid peretoetuste suhte alusel keskmisesse palka ja toetuste reaalkaarduse alusel nelja rühma. Eesti kuulub selle jaotuse alusel koos Horvaatia, Tšehhi ja Ungariga riikide rühma, kus siirded on küll kohalike tingimusi arvestades suhteliselt kõrged, kuid absoluutväärtustes madalad.

Forssen (2000) on jaotanud riike vastavalt perepoliitika seadusandluse tugevusele ja majanduslikult vaesema osa laste olukorra järgi neljaks rühmaks: 1) tugeva seadusandlusega ning suhteliselt hea sissetulekute taseme kindlustavad riigid (Soome, Rootsi, Norra, Taani ja Belgia); 2) tugeva seadusandlusega, kuid madalama sissetulekuga Prantsusmaa; 3) nõrga seadusandlusega ja hea sissetulekute tasemega Saksamaa ja Luksemburg ja 4) nõrga seadusandlusega ning madala sissetulekuga riigid (Itaalia, Holland, USA, Austraalia, Suurbritannia). Kuigi nimetatud uuringus Eestit ei kajastata, võib teadagi lugeda tugeva seadusandlusega, kuid suhteliselt madala toimetulekuga riigiks.

Järgnevalt toodud analüüside aluseks on andmed ajavahemikust 1995–2000.

Perepoliitika eesmärgid

Perepoliitika eesmärgid võivad olla sõnastatud erinevalt. Sageli on ka samade sõnade varju peidetud erinevaid mõtteid. Saksa sotsioloog Kaufmann jt on välja toonud seitse erinevat perepoliitika motiivi: perekonna kui institutsiooni toetamine, rahvastiku kasvu taotlemine, majanduslikud, sotsiaalsed, feministlikud põhjused ja laste huvid. Kernthaler jt (1999)

jagavad Euroopa riigid neljaks: Skandinaavia maad, kus perepoliitika on tihedalt läbi põimunud sotsiaalpoliitikaga ning tugevalt kõigi poolte võrdsust taotlev; saksakeelsed riigid, kus pere kui institutsioon on suure tähtsusega; anglo-saksi maad, kes algselt toetasid vaid kõige enam abi vajajaid, ning väga noore perepoliitikaga Lõuna-Euroopa riigid.

Gauthier (1992) on jaganud Euroopa riigid oma eesmärkidelt kolme rühma. Kõigepealt riigid, kelle ülesandeks on sündimuse suurendamine (Prantsusmaa, Luksemburg, Ida-Euroopa maad, Kreeka). Seda eesmärki teostatakse aktiivsete toetuste, laste päevahoiu tingimuste arendamise ning vanemapuhkuste kaudu. Teiseks Skandinaavia maad, kes on samuti pere- ja lapsesõbralikud, kuid kelle eesmärgiks on perede heaolu, individuaalsed õigused ja sugude võrdsuse saavutamine, ning kolmandaks Suurbritannia ja Iiri Vabariik, kus riik toetab vaid kõige suuremas vaesuses elavaid peresid.

Euroopas puuduvad riigid, kes loeksid oma praegust sündimuse taset liiga kõrgeks. Enamus Ida-Euroopa maid hindab sündimuse taset riigis liiga madalaks ning sooviks seda tõsta. Eesti eristub oma ida- ja lõunanaabritest riigipoolse neutraalse hoiakuga sündimuse tõstmisesse, kuigi sündimuse tase on samuti väga madal. Eesti perepoliitika eesmärgid on sõnastatud 2000. aastal valminud perepoliitika kontseptsioonis. Selle järgi on Eesti ülesandeks kõigile lastele ja lastega peredele luua arenguks vajalik stabiilne ja turvaline keskkond keskmise heaolu tagamise kaudu lapse elukohast ja pere koosseisust olenemata. Olulisemad sammud selle saavutamiseks on luua lastega peredele majanduslikult võrdsed tingimused (võrdsed võimalused meestele ja naistele; lapsevanematele, võrreldes kogu ühiskonnaga) ning kindlustada nii valitsuse kui ka iga inimese tasandil teadlikud otsused piisava informeerimise teel.

Perepoliitikal suunatud vahendid on Euroopas aasta-aastalt suurenenud (Social ... , 2000), ometi on erinevate riikide kulutused sellele vägagi erinevad (joonis 2.1). Eesti kulutused laste- ja peretoetuste moodustasid 1998. aastal 1,5% rahvuslikust koguproduktist, mis on vähem kui Euroopa arenenud majandusega maades, kuid rohkem paljudest nn endistest sotsialistliku majandusega riikidest ning Lõuna-Euroopast. Alates 1990. aastate algusest on Eestis peretoetuste siirded reaalkaardis pidevalt vähenenud (Ainsaar, 2000; Kuddo, 2001).

Perepoliitika meetmed

Teine võimalus riike perepoliitika järgi jaotada on klasifitseerida need perepoliitiliste meetmete alusel.

TABEL 2.1.

Riikide rahulolu sündimuse tasemega ning soov seda mõjutada

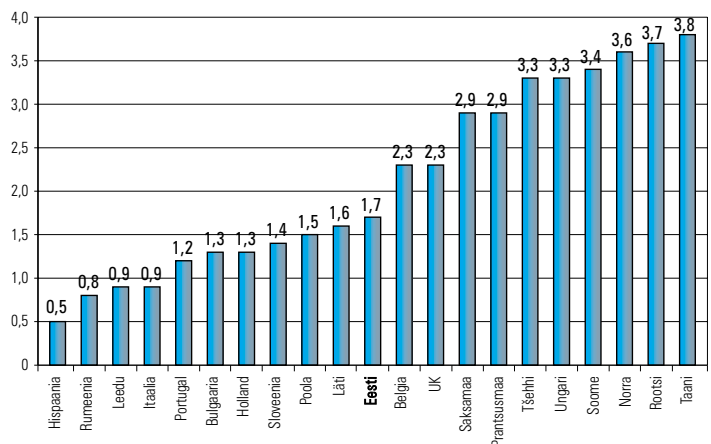
	Ei sekku	Madalamaks	Tõsta
Rahuldav	USA, Rootsi, Moldova, Norra, Holland, Malta, Soome, Taani, Kanada, Belgia, Austraalia	Jugoslaavia, Iirimaa, Island, Hiina, Albaania	Sloveenia
Liiga madal	Jaapan, Šveits, Hispaania, Portugal, Itaalia, Kreeka, Prantsusmaa, Eesti		Ukraina, Slovakkia, Venemaa, Rumeenia, Poola, Leedu, Läti, Kasahstan, Iisrael, Ungari, Gruusia, Tšehhi, Bulgaaria, Valgevene, Austria

Andmed: Global .....(2000).

JOONIS 2.1.

Peretoetuste % riigi SKPs 1998. aastal

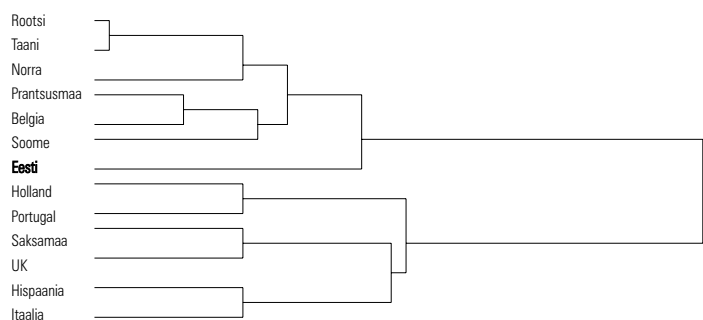
Allikad: Eesti, Läti, Leedu, Poola, Bulgaaria, Tšehhi, Sloveenia, Ungari, Rumeenia, Children ...2000, teised Statistics in Focus Theme 3 - 15/2000.

JOONIS 2.2.

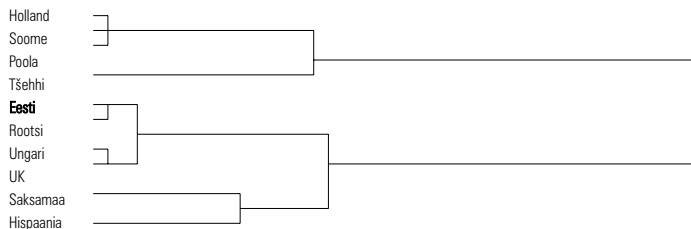
Hierarhiline klasteranalüüs rakendatavate meetmete ulatuse ja peretoetuste osa järgi SKPs

Andmed: Meetmed (Forssen 2000), peretoetuste % (Children ...2000 ja Statistics in Focus Theme 3 — 15/2000).

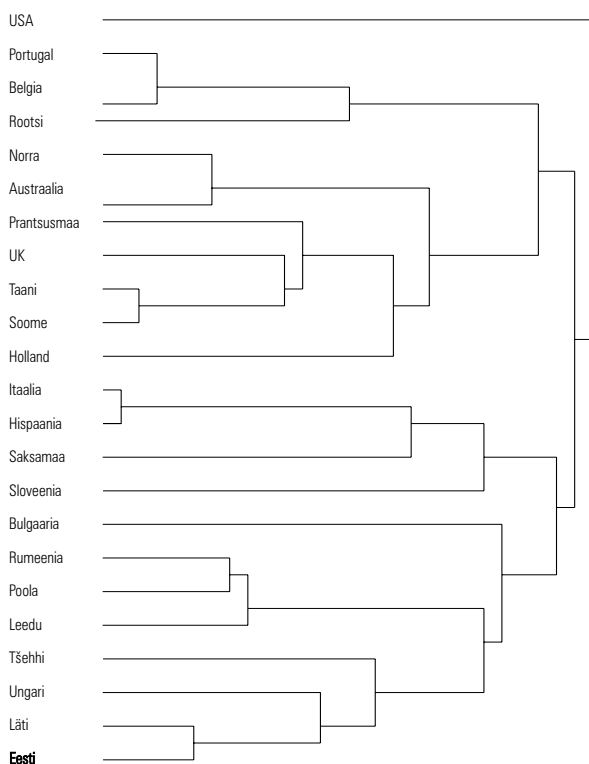
JOONIS 2.3.

Hierarhiline klasteranalüüs perepoliitika meetmete toimest (2 lapsega perede sissetulekud võrreldes keskmise tööstustöölise palgaga, lastetoetuste universaalsus, kahe lapsega vanemate sissetulek võrreldes kahe lasteta inimese sissetulekuga (Stropnik, 2000), sotsisaaipoliitika vaesust vähendav efekt vanuses 18–24 (Kangas, 2000))

JOONIS 2.4.

Riikide jaotumine demograafilise käitumise alusel 1999. aastal (TFR (First . . . 2000), emade vanus esimese lapse sünnil (Below . . . 2000), alla 15-aastaste osa rahvastikus)

Alljärgnevalt on riikide perepoliitikat võrreldud kahe erineva tunnuste kogumi alusel. Esimene neist kajastab üldisi poliitilisi valikuid ning peretoetuste taset (joonis 2.2), teine on enam perepoliitika toimimise spetsiifiline (joonis 2.3).

Tulemuste interpreteerimisel tasub silmas pidada, et riikide rühmitumise määrab valitud tunnuste loetelu, objektide valik ja arv, objektide sarnasus või

erinevus, analüüsi meetod ning klasterite arv (Tiit, Viil, 1992).

Üldiste poliitiliste valikute kriteeriumi alusel joonistub välja neli selgemini eraldatavat rühma: 1) Portugal, Holland; 2) Itaalia, Hispaania; 3) Inglismaa ja Saksamaa ning 4) suhteliselt lapsesõbralikud Skandinaavia maad koos Belgia ja Prantsusmaaga. Viimasesse rühma kuulub, seda küll suhtelise erakuna, ka Eesti.

Järgneva analüüsi teostamisel kasutati juba spetsiifilisemaid näitajaid, mis kajastavad enam perepoliitiliste meetmete ulatust ning toimet (joonis 2.3). Ka selle jaotuse järgi on Eesti lähim naaber Skandinaaviamaa Rootsi. Teised Eestiga samasse rühma kuuluvad riigid on veel Ungari ning Suurbritannia. Soome jääb näiteks koos Tšehhi, Hollandi ja Poolaga teise rühma ning Hispaania ja Saksamaa moodustavad kolmanda rühma.

Perepoliitika efektiivsus

Igasugune poliitika efektiivsuse hindamine põhineb mitmetele metodoloogilistele raskustele — poliitika mõju inertsus, mitmete faktorite koosmõju, võimalik mittepõhjuslik seos ja muud tegurid. Perepoliitika puhul on sageli ebaselge või mitmene ka poliitika ametlik eesmärk. Sageli on sotsiaalpoliitika, sh perepoliitika efektiivsuse mõõtmisel kasutatud nende poliitikate mõju vaesuse vähendamisele (nt Kangas, 2000), kuid ka see lähenemine võib osutuda liiga kitsaks, sest ilmselt pole toetuste eesmärk mitte ainult kõige suurema vaesuse vähendamine, vaid kõigi lastega perede võimaluste parandamine.

Kõige sagedamini ongi sotsiaalpoliitikute seas hinnatud riigi meetmete efektiivsust vaesuse vähendamisel. Samuti on populaarne otsida seost poliitika meetmete ning sündimuse vahel (Lutz, 1999). Enamasti on jõutud järeldusele, et isegi kui seos on olemas, siis on see pigem kaudne kui otsene ning ainult piiratud mõjuga (Gauthier, Hatzius, 1997).

Alljärgnevalt on püütud klassifitseerida Euroopa riike, kasutades 1990. aastate lõpust pärit demograafilisi, vaesuse ja perepoliitika näitajaid. Kui puhtdemograafiliste tunnuste alusel (summaarne sündimuskordaja, alla 15aastaste laste osa rahvastikus, vanus esimese lapse sünnil) joonistuvad välja väga selged ning klassikalised rühmad (joonis 2.4), siis perepoliitika näitajate lisamisel on selgesti interpreteeritavate tulemuste saamine juba tunduvalt keerulisem. Üks seletus võibki peituda asjaolus, et demograafiliste tulemuste ning perepoliitika ühitamisel ei pruugi reaalselt tuntuks tulla. Ehk siis seos on piisavalt kompleksne ning samaaegselt peaks arvestama ka väga paljusid muid tegureid.

Esmalt analüüsiti riikide jagunemist demograafiliste tunnuste (summaarne sündimuskordaja ja emade vanus esimese lapse sünnil), majandusliku heaolu näitaja (SKP suurus inimese kohta) ja perele osutatud riigipoolse abi (peretoetuste % kogu SKPst) alusel. Euroopa jagunes selle jaotuse alusel viieks riikide rühmaks (joonis 2.5). Neli endist sotsialistlikku riiki moodustasid kaks selgesti eraldatavat omaette rühma — Eesti ja Poola ning Ungari ja Tšehhi. Kolmanda ja neljanda rühma moodustasid Skandinaavia maad ja anglo-saksi riigid (Saksamaa, Prantsusmaa, Belgia, Suurbritannia) ning viienda rühma teised Ida- ja Lõuna-Euroopa riigid. Eesti oli oma asendilt lähemal pigem Skandinaavia ja anglo-saksi riikidele kui teistele Ida-Euroopa riikidele (v.a Poola).

Asendades riigi üldise majandustaseme ja riigieelarvest perele eraldatud summa vaesuse ja sotsiaalpoliitika poolt vaesuse vähendamist peegeldavate näitajatega, ilmnes suhteliselt erinev pilt (joonis 2.6). Teineteisele on kõige lähemal Eesti ja Hispaania. Mõnevõrra üllatuslik on Rootsi ja Ameerika Ühendriikide samasse rühma sattumine.

Kokkuvõttes võib väita, et perepoliitika kontekstis kuulub Eesti harva teiste Ida-Euroopa riikidega samasse rühma. Vaatamata oma madalale sündimusele, ei pea Eesti oluliseks otseselt sõnastada sündimuse tõstmist kui riiklikku eesmärki, vaid pigem on võetud Skandinaavia ja teiste Lääne-Euroopa riikide hoiak, mis peab oluliseks võrdsete võimaluste loomist ning takistuste kõrvaldamist, mis piiraksid laste sündi.

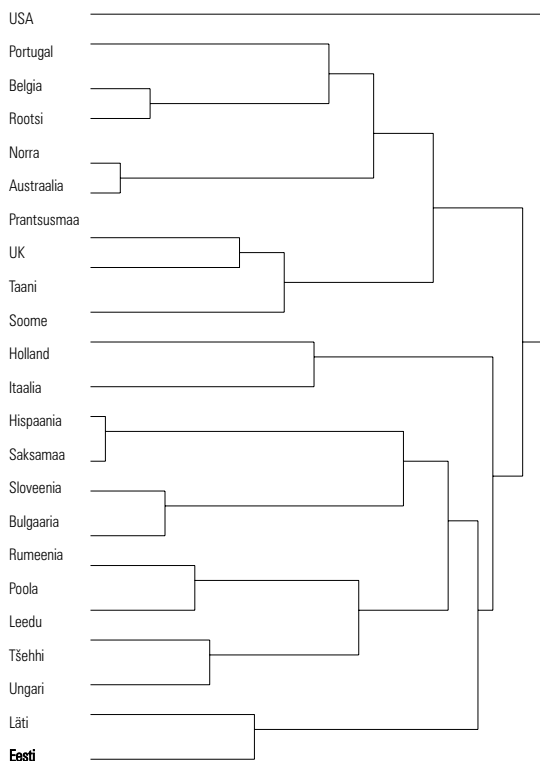
Demograafiliselt käitumiselt ning seadusandluse ülesehituselt on Eestil teiste Ida-Euroopa riikidega palju ühist, kuid reaalne antud valdkonna rahastamine, prioriteedid ning efektiivsus varieeruvad suuresti. Perepoliitika meetmete osas kuulub Eesti siiski pigem Skandinaavia riikide lähikonda, kuid poliitika efektiivsust arvestades on olukord mõnevõrra keerulisem. Kuigi Eesti on seni veel säilitanud universaalse lastetoetuste süsteemi, on 2001. aastast kehtima hakanud tulumaksuvabastus esimene samm riigi abi diferentseerimise suunas. Kui sotsiaaltoetuste, s.h lastetoetuste maksmine delegeritakse omavalitsuse tasandile, toob see omakorda toetuste diferentseerimise.

Kasutatud kirjandus

- Ainsaar, M. 2001. Eesti laste- ja perepoliitika võtmeküsimused 1999–2001. aastatel.
- Ainsaar, M. 2000. Eesti laste- ja perepoliitika otsingul. M. Ainsaar (toim.), *Laste- ja perepoliitika Eestis ja Euroopas*. (lk 153–170). Rahvastikuministri büroo.

JOONIS 2.5.

Riikide jaotumine fertiilse käitumise ja üldise perepoliitika ressursside alusel (summaarne sündimuskordaja (First...2000), ema vanus lapse sünnil (Below...2000), SKP, peretoetuste % (Children...2000 ja Statistics...2000))

Below Replacement Fertility. 2000. Population Bulletin of the United Nations, Special Issue No 40/41 1999, United Nations, 348.

Children at risk in Central and Eastern Europe: Perils and Promises. *UNICEF, Economies in Transition Studies, Regional Monitoring Report 4*, 170 lk.

First results of the demographic data collection for 1999 in Europe. 2000. Statistics in Focus, Population and Social conditions, *Theme 3–10*.

Forssen, K. 2000. Perepoliitika ning laste majandusliku heaolu mõnedes OECD riikides. M. Ainsaar (toim.), *Laste- ja perepoliitika Eestis ja Euroopas* (lk 28–45). Rahvastikuministri büroo.

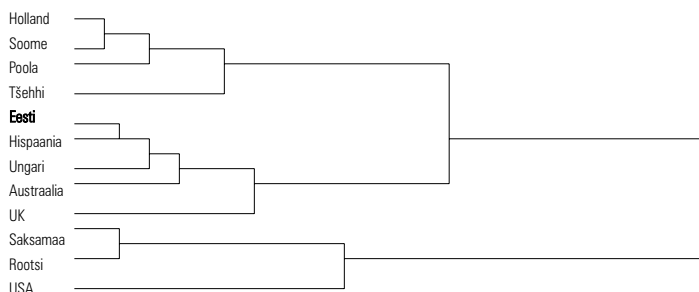
Gauthier and Hatzius. 1997. Family benefits and fertility: An econometric analysis. *Population Studies*, 51, 295–306.

Global Population Policy Database, 1999. 2000. United Nations, New York, 212.

Hantrais, L. 1999. Socio-demographic change, policy impacts and outcomes in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 9, 291–309.

JOONIS 2.6.

Riikide jaotus vaesuse ja demograafilise olukorra järgi (summaarne sündimuskordaja (First... , 2000), ema vanus lapse sünnil (Below... , 2000), vaesus kuni 24aastaste noorte seas ja selle vähenemine sotsiaalpoliitika tagajärjel (Kangas, 2000))

Kamerman, S.B. and Kahn, A. J. 1993. Child and family benefits in Eastern and Central Europe and in the West: learning from transition. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 11, 199–211.

Kangas, O. 2000. Sotsiaalkindlustuse korralduse ja tulemuslikkuse võrdlus väljakujunenud ja üleminkumajandusega riikides. M. Ainsaar (toim.), *Laste- ja perepoliitika Eestis ja Euroopas* (lk 9–27). Rahvastikuministri büroo.

Kerthaler, I., Trnka, S. and Wintersberger, H. 1999. 10th Anniversary of the European observatory on family mat-

ters, Family Observer, *European Commission Employment and Social Affairs*, 4–6.

Kuddo, A. 2001. Hinnang sotsiaaltoetuste efektiivsusele Eestis. *Sotsiaaltöö*, 4, 4–7.

Lutz, W. 1999. Will Europe be short of children. Family Observer. *European Commission Employment and Social Affairs*, 8–16.

Nobile, A. 1994. The demographic and socio-economic context of childbearing. Directorate of Social and Economic Affairs.

Pascall, G. and Manning, N. 2000. Gender and social policy: comparing welfare states in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Journal of European Social Policy*, 10, 240–266.

Population in Europe and North America on the eve of the millennium: dynamics and policy responses. 1999. Regional population meeting 7–9 dec. 1998, Budapest, Hungary. United Nations.

Social Protection in Europe (2000) Statistics in focus, Theme 3, 2, Eurostat.

Stropanik, N. 2000. Lastetoetused ja lastega seotud maksusoodustused mõnedes euroopa riikides. M. Ainsaar (toim.), *Laste- ja perepoliitika Eestis ja Euroopas* (lk 46–58). Rahvastikuministri büroo.

Tiit, E.-M. ja Viil, M. 1992. Andmeanalüüs personaalarvutil programmpaki Statgraphics abil, Tartu Ülikool, 329 lk.

2.2. Vananev ühiskond: eakate toimetulek ja elukeskkond

Ühiskonda loetakse vananevaks, kui seitse protsenti elanikest on 65aastased ja vanemad. Eestis on selliseid inimesi 15% elanikkonnast ning ÜRO rahvastiku prognoosi kohaselt võib 2030. aastaks eakas rahvastik Eestis moodustada koguni neljandiku (Eesti statistika aastaraamat 2000).

Rahvastiku vananemisega seotud väljakutsed ühiskonna jaoks võib reastada järgmiselt: eakate toimetuleku kindlustamine, mille eelduseks on piisav sissetulek pensioni näol; põlvkondade vahelise harmoonia tagamine; ealise diskrimineerimise vältimine ning üleminek aktiivsele seenioripoliitikale. Sügavad muutused ilmnevad vananedes ka leibkonna koosseisus ning perisesises vastutuses, samuti uuenenud hooldussuhetes.

Uuenevast eakakäsitlusest

Viimastel kümnenditel on inimese eateadlikkus kasvanud. Üha rohkem teatakse, mis on vananemine,

missugusena seda näha soovitakse ning kuidas seda mõjutada. Eakad, keskealised ja noored samastuvad oma sugupõlvedega, kusjuures need suhted võivad ilmuda ühisevastutusena, omavahelise konkurentsi või otseste konfliktidena. On tähtis, et inimeste vananedes ja majanduslike ressursside vähenedes oleks tagatud sugupõlvdevaheline ühtekuuluvus.

Vanadust ei määratleta enam seoses pensionile jäämisega. Tööst tagasitõmbumise järgne aeg võib olla seenioridel aktiivne koguni mitme aastakümne jooksul. Üha sagedamini nimetatakse rahvusvahelises gerontoloogiakirjanduses vanaduse piiriks 85. eluaastat, mille järel haigused ja töövõime vähenemine võivad põhjustada suuremat abivajadust ja teistest sõltuvust. Aastatega mõõdetava ea alusel on vananevaid inimesi liigitatud *noorteks* või *uuteks vanadeks* (55–69aastased), *keskmisteks vanadeks* (70–79aastased), *vanadeks vanadeks* (80–89aastased) ja *hästi vanadeks* (üle 90aastased) (Koskinen jt, 1998).

Uuema eakakäsitluse seisukohalt on tähtis, et vananemist mõistetakse eluaegse protsessina, mille jooksul toimub bioloogilisi, psüühilisi ja sotsiaalseid muutusi. Vananemisprotsessid puudutavad ka lapsi, noori ja keskealisi ning vanadust on raske mõista, kui ei tunta inimese teisi elujärke. Vananemisele post-modernses ühiskonnas avaldavad mõju kolm asjaolu: inimeste eluea pikenemine; vananemise variatiivsus, mille puhul toonitatakse vananemise tempo individuaalsust, ning eri sugupõlvade mõjud (uuspered, nelja ja viie sugupõlve pered).

Uurimused (Walker, Maltby, 1997; Phillipson, 1998; Koskinen, 1998 jt) on näidanud, et inimene on vanana igas suhtes individuaalsem kui noorena või keskeas. Uues vananemiskäsitluses ei toonitata vanade homogeensust: põdurust, vaesust ja tõrjutust. Eaka haigusi rõhutava meditsiinilise lähenemismudeli kõrvale ning koguni asemele on tulnud uus — sotsio-kultuuriline vaatenurk.

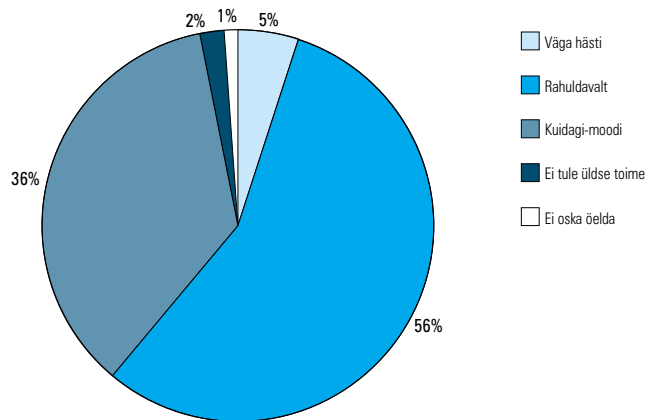
Kui 20. sajandil levinud käsitluse järgi püüti luua üha enam eakatega tegelevaid institutsioone, siis 21. sajandi künnisel tekkinud uus lähenemine on võtnud suuna avahoolduse laiendamisele ning tervishoiu- ja hoolekandeteenuste erivormide (sotsiaal-, tervishoiu- ja kultuuriteenused) kooskasutusele.

Eakatega saab ka tänases Eestis arvestada kui aktiivsete inimestega, kes püüavad leida eneseteostuse võimalusi (osalemine ühenduste, seltside ja klubide tegevuses, päevakeskuste ringides, enesetäiendamisel jne). „Eesti vanuripoliitika alused“, mis on heaks kiidetud Eesti Vabariigi Valitsuse istungil (28.09.1999), keskendub eakate asendi ja elutingimustega seotud eesmärkidele, strateegiale ning tegevussuundadele. Tähelepanu pööratakse järgmistele valdkondadele: perekond ja keskkond; tervishoid ja hoolekanne; töötamine ja toimetulek; haridus, kultuur ja sport; teave, statistika ja uuringud; mittetulundusühingud ja eneseabi; regionaalne ja rahvusvaheline koostöö. Seenioripoliitika prioriteediks on luua võimalused eakate iseiseisvaks toimetulekuks ning tegusaks vananemiseks. Erik Allardi (1996) heaoluteooria kohaselt on toimetulekul olulised nii objektiivsed kui subjektiivsed tegurid: arvesse tuleb võtta eaka elatustaset, tema suhteid ümbritsevaga, eneseteostust, vitaalsust.

Arutelud tuleviku pensionisüsteemist laienevad diskussioonideks eakate staatusest ja enesemääramisest meie ühiskonnas. Eesti vananemispoliitika, mis käsitleb ühiskonda earühmade muutunud tasakaalus, on alles loomisel. Tarvilik on riiklikku seenioripoliitikat toetava vananemisprogrammi käivitamine, mille kavandamisel saab arvestada uurimistulemusi, demograafilisi näitajaid ning sotsiaal- ja tervishoiutöötajate seisukohti.

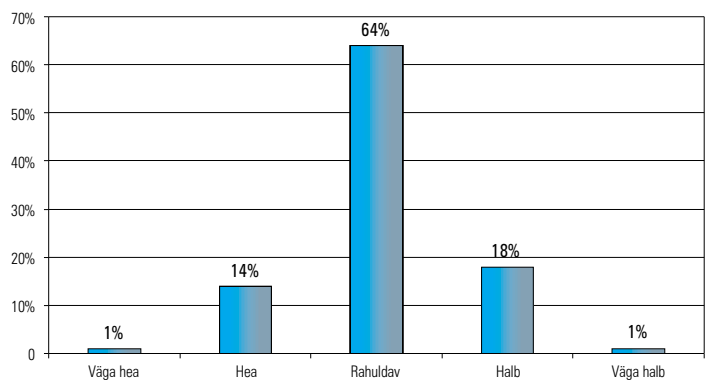
JOONIS 2.7.

Eakate hinnang oma majanduslikule toimetulekule (N = 811)

JOONIS 2.8.

Eaka hinnang oma tervisele (N = 811)

Eakate toimetulek ja teenuste vajadus

Avatud Eesti Fondi ning Eesti Gerontoloogia ja Geriatria Assotsiatsiooni ühisprojekti raames viidi läbi uurimus, selgitamaks eakate toimetulekut ning vanuripoliitika ellurakendamise võimalusi (Tulva, Kiis, 2001). Alljärgnev toetub kohalike omavalitsuste töötajate (N=255) anketeerimisele ning Eesti eakate (N=1000) küsitluse kvantitatiivsele (vt Saks, Tiit, Käär, 2000) ja kvalitatiivsele analüüsile.

Eakate küsitluse kohaselt, tuleb tublisti üle poole (61%) senioridest majanduslikult oma eluga rahuldavalt toime (vt joonis 2.7). Nagu jooniselt näha, on rohkem kui kolmandikul (38%) pensionäridel toimetulekuga raskusi, hoolimata nende vähenõudlikust elulaadist. Toimetulekuraskusi on rohkem üksi elavatel eakatel, keda on enam kui pool pensionäridest. Nende elupaigaks on keskkütte, sooja vee jm mugavustega kulukas korter ning neil pole täiendavat sissetulekut (aiamaa, hooajaline või osalise koormusega töö jne).

Sotsiaaltöötajate küsitluse andmeil on eakate olulisemateks probleemideks esmajoonel madal sis-

setulek ja sellest tulenevad toimetulekuraskused (74%), alles seejärel tervis (65%). Küsitlustes anti eakatele võimalus hinnata oma tervislikku seisundit viie palli skaalas: 1 — väga halb; 2 — halb; 3 — rahuldav; 4 — hea; 5 — väga hea. Enamus (64%) eakatest peab oma tervislikku seisundit rahuldavaks (vt ka joonis 2.8).

Eakate hinnangul ei vaja 43% eakaist teiste abi argieluga toimetulekul. Iga päev vajab abi 10% eakaist ning 3% sõltub täielikult teiste abist. Alates 80. eluaastast kasvab aga kõrvalabi vajadus oluliselt.

Sotsiaaltöötajate küsitluse järgi vajavad eakad toimetulekut toetavaid teenuseid. Esikohale asetati koduteenuste laiendamise vajadus: sooja toidu kojuviimine, kütte muretsemine ja kohaletoomine, küttepuude töötlemine jmt. Sotsiaaltöötajate hinnangul jääb viimaste osutamine pidama enamasti raha taha. Paljudele eakatele pole kättesaadavad sauna- ja pesemisteenused. Sotsiaaltöötajad, aga ka eakad ise, on rõhutanud päevakeskuste vajalikkust. Paljud soovivad päevakeskuse rajamise seni puuduvate või puudulikult esindatud teenusteringi laiendamisega, alates suhtlemisvõimlustest ja lõpetades pesupesemisega. Üha olulisemaks muutub dementsete eakate päevahoiu vajadus. Raha kõrval jääb tihti puudu ka väljaõppinud inimestest, kellela teenuse osutamine pole võimalik. Hoolekandeseaduse kohaselt nõutava kõrgharidusega sotsiaaltöötajaid on uuringu põhjal vaid 13% ning ülikoolis õpib 23% sotsiaaltöö tegijatest.

Eakate küsitluse kohaselt on teenustega rahul 23% eakatest. Mehed vajavad pidevat pöetusabi üle kahe korra enam kui naised. Üldiselt on sotsiaalteenuste ja toetuste saajate hulgas enam neid, kes elavad üksi; kõige vähem aga neid, kes elavad koos töövõimeliste pereliikmetega. Sotsiaaltöötajail on raske lahendada eakate psühholoogilist laadi probleeme, mis moodustavad üle veerandi kõigist nimetatud kitsaskohtadest (27%). Siia kuuluvad eaka keerulised suhted laste ja omastega, üksindus ja suhtlemisvaegus, samuti passiivsus. Probleemiks,

mida on raske lahendada, loeti ka eaka keeldumist asuda elama sotsiaalpinnale või hooldekodusse, kuigi omas kodus eluga enam toime ei tulda.

Eakate küsitlusest selgus, et oma eluga on rahul 64% seenioridest. Et eluga rahulolu on subjektiivne toimetuleku kriteerium, siis viitavad küsitluse andmed eelkõige Eesti eakate leplikkusele ja kannatlikkusele. Sedamööda, kuidas kasvab lasteta pensionäride arv, võib prognoosida aga ka eakate eluga rahulolu vähenemist. Eesti kultuuris peetakse loomulikuks, et täiskasvanud lapsed kannavad hoolt oma eakate vanemate eest. Sageli pole „lapsed“ selleks siiski suutelised. Kõigiti tuleb toetada eaka sidemeid lähedastega, aga ka kasutada naabri- ja sõbraabi võimalusi. Eakate heaolu iseloomustavateks näitajateks saab pidada subjektiivset eluga rahulolu, toimivat sotsiaalvõrgustikku, toimetulekuressursside olemasolu ning eneseabi liikumises osalemist. Ootuspärane on, et kõik ühiskonna liikmed oleksid valmis aktsepteerima vananevat ühiskonda ja võtma soodsa hoiaku ka enda vananemise suhtes.

Kasutatud kirjandus

- Allardt, E. 1996. Hyvinvointitutkimus ja elämänpolitiikka. *Janus: Sosiaalipolitiikan ja sosiaalityön tutkimuksen aikakauslehti* 3, 224–241.
- Eesti statistika aastaraamat 2000. Tallinn: Statistikaamet.
- Koskinen, S., Aalto, L., Hakonen, S. Päiväranta, E. 1998. Vanhustyö. Jyväskylä: Vanhustyön keskusliitto.
- Phillipson, C. 1998. *Reconstructing Old Age. New Agendas in Social Theory and Practice*. London: Sage Publications.
- Saks, K., Tiit, E.-M., Käärik, E. 2000. Eesti eakate elanike toimetuleku ja terviseuuring. Tartu.
- Tulva, T., Kiis, A. 2001. *Vananemine Eestis*. Tallinn: SM, TPÜ.
- Walker, A., Maltby, T. 1997. *Ageing Europe*. Buckingham, Philadelphia.

2.3. Suitsiidid Eestis 1970–2000

Käitumuslike protsesside lahtimõtestamisel on kesksel kohal indiviidiomaste ja ühiskonnast lähtuvate põhjustagajärg seoste vahekorra hindamine. Teisisõnu, uurijaid huvitab, millisel määral on nähtus seotud inimeste sisemiste, s.o nende bioloogiast, psühholoogiast ja genotüübist tulenevate asjaoludega ning millisel määral

keskkonnast lähtuvate mõjudega. Nõukogude Liidu lagunemisega kaasnenud tormilised sotsiaal-poliitilised muutused on teinud Ida-Euroopast otsekui ulatusliku sotsiaalse eksperimendi piirkonna, mis võimaldab hinnata keskkonnafaktorite osakaalu inimeste käitumises, muuhulgas ka tervisekäitumises ning suremuses.

Veenvalt on ilmnunud sotsiaalne aspekt endiste Nõukogude Liidu liiduvabariikide suitsiidisurmade tendides, mõõdetuna ligemale 300miljonilises populatsioonis. Joonisel 2.9 kajastub ülikõrge suitsiidisurumus meespopulatsioonis ja ligemale 40%ne langus *perestroika* kolme esimese aasta jooksul. Naiste suitsiidikordaja on 4–5 korda madalam ning *perestroika*-aegne langus vähe väljendunud (18%) (Värnik, 1997a, 1998).

Tuntud sotsioloog ja suitsidoloog Emilé Durkheim (1951) oli esimene, kes rohkem kui 100 aastat tagasi väitis, et suitsiidide tase näitab ühiskonna üldist sidusust ja põhiküsimus on sotsiaalse integratsiooni tasemes. Seejuures leidis Durkheim, et suitsiide provotseerib nii liiga tugev kui ka liiga nõrk integreeritus. Hilisemad autorid on rõhutanud eelkõige nõrga integratsiooni ja puuduliku sotsiaalse võrgustiku ilminguid kõrge suitsidaalsusega ühiskonnas.

Eesti suitsiidikõver võngub sotsiaal-poliitiliste hoovuste rütmis

Käesoleva aruande andmebaas on moodustatud Statistikaameti arhiivandmete alusel ning uuringu eesmärgiks on vaadelda Eesti suitsiidikõverat viimasel kolmekümnel aastal lähtuvalt ühiskonna sidususest.

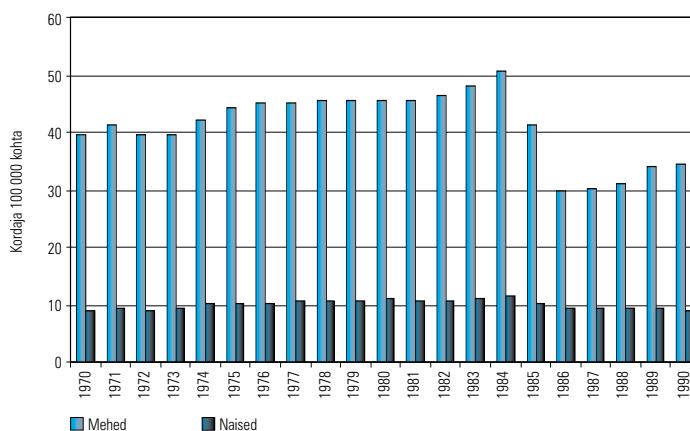
Eesti suitsiidikõvera aastatel 1970–2000 võib selle kuju järgi tinglikult jagada kaheks perioodiks (joonis 2.10), mis vastavad sotsiaal-majanduslikult ja ka poliitiliselt erinevatele ajajärgudele (Värnik, 1997b; Värnik jt, 2000). Vaadeldava perioodi esimesel viieteistkümnel aastal, nn stagnatsiooni perioodil, oli suitsiidikordaja stabiilselt kõrge, kergelt tõusva tendentsiga. Viimasel kuueteistkümnel aastal, reformide perioodil, mis on tormiliste ajalooliste sündmuste jada, on suitsiidikõver võtnud S-kuju. Sealjuures on kahe perioodi keskmised suitsiidikordajad peaaegu identsed.

Stagnatsiooni perioodi aastaid (1970–1984) iseloomustab kogu Nõukogude Liidu isolatsioon ülejäänud maailmast, sõna- ja trükivabaduse range tsensuur ja piirangud, umbusaldus ja topeltmoraal ning identiteedi kriis. Indiviidide integreerimine oli ülereguleeritud, millele reageeriti passiivse vastupanu, alkoholismi ja vabasurmaga. Psühhiaatrilise abi kasutamine oli ebapopulaarne, suitsidaalset käitumist õpetati pidama vaimuhaiguse tunnuseks, psühholoogilisi ja sotsiaalseid suitsiidi põhjuseid ei peetud olulisteks. Suitsidaalsed patsiendid paigutati sundkorras psühhiaatriaiglatesse tugeva meditsiinilise valve alla.

Reformide periood algas pärast Gorbatšovi võimuletulekut 1985. aastal. Eestis leidsid aset lootustandvad poliitilised reformid — Loomeliitide pleenum, Hirvepargi sündmused ja nn laulev revolutsioon, mis

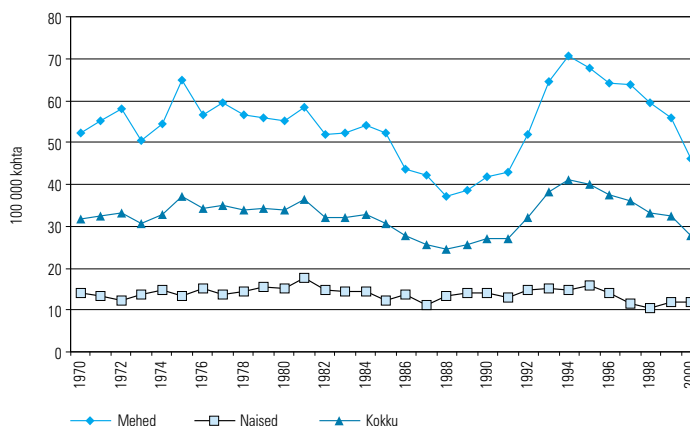
JOONIS 2.9.

Suitsiidid endises NLs

JOONIS 2.10.

Eesti suitsiidikõver aastatel 1970–2000 (suitsiidikordajad arvatatud vastavalt 100 000 elaniku, mehe ja naise kohta)

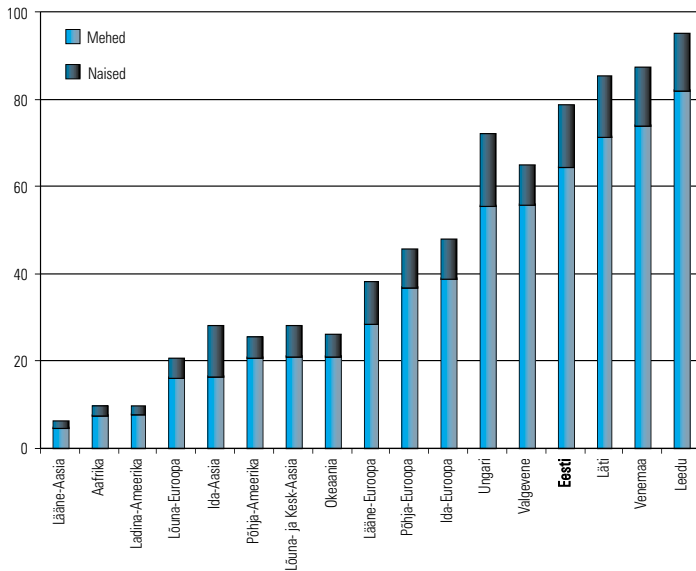
sidusid väga tihedalt ning emotsionaalselt eestlasi ja demokraatiameelseid eestimaalasi. Tähelepanuväärseks tuleb pidada ka *perestroika* algusaastatel ellu viidud üliiranget alkoholipoliitikat. Nimetatud sündmuste foonil langes nii Eestis kui ka teistes Baltimaades suitsiidikordaja kolme aasta jooksul veerandi võrra. Suitsidoloogid nimetavad sel ajal Nõukogude Liidus aset leidnud sündmuse möödunud sajandi kõige efektiivsemaks suitsiidide preventiooniks (Värnik jt, 1998; Wasserman jt, 1994; Wasserman jt, 1998; Wasserman, Värnik, 2001).

Järgnevad ulatuslikud majanduslikud reformid nõudsid inimestelt kiiret kohanemisvõimet, seniste väärtuste ja elustiili ümberhindamist, mis suitsiidikõvera põhjal otsustades ei olnud paljudele jõukohane. Suitsiidide tase tõusis märgatavalt alates 1989. aastast ja saavutas 20. sajandi kõrgeima taseme 1994. aastal, mil Eestis registreeriti 614 suitsiidi (41 surma 100 000 inimese kohta). Olemasolevate tähelepanekute põhjal võib oletada, et stagnatsiooniperiood

JONIS 2.11.

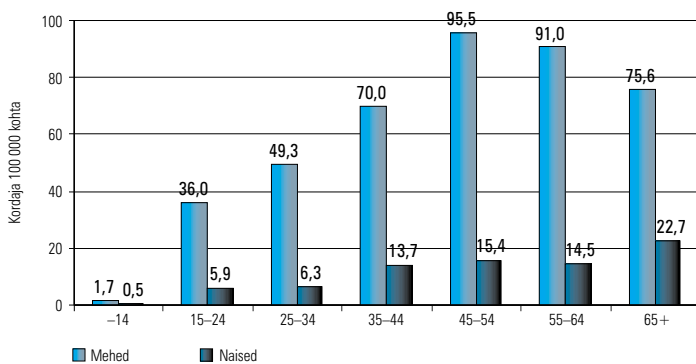
Suitsiidikordajad meestel ja naistel maailma erinevates piirkondades ja suurema sagedusega riikides (andmed pärinevad aastatest 1985–1996, MTO)

Allikas: Bertolote, 2001.

JONIS 2.12.

Suitsiidikordajad 100 000 mehe ja naise kohta vanusegrupiti (1998–2000 kordajate keskmine)

tõukas vabasarma neid, keda ahistas meelepäraste tegevusvabaduse piiramine ja võltsmoraal. Taasiseseisvunud Eestis ei tule aga eluga toime äärmused, kõigepealt need, kes võtsid inimese ja riigi suhetes ülereguleeritud Nõukogude Liidu omaks õpitud abituuse või kaldusid alkoholismi. Teises äärmuses kujuneb ohukontingent nende hulgas, kes võtavad põhjendamatu suuri riske, aga ka need, kes ootasid teistsugust vaba Eestit, kui see meil täna on.

Viimastel aastatel (1995–2000) on suitsiidikõver Eestis kindlas langustendentsis (Värnik jt, 2001). Selle põhjuste kohta võib teha erinevaid oletusi. Mehhaaniline lähenemine laseks arvata, et tasakaalust välja lükatud süsteem tegi võnke ja stabiliseerub endisel

tasandil. Ilmselt võib järeldada, et olukord Eestis on stabiliseerunud ja eriti rasked ajad on möödumas. Kindlasti ei saa kõrvale jätta ka asjaolu, et psühhiaatriiline ja psühholoogiline abi on asjatundlikum ja abivajajatele vastuvõetavam. Suitsiidoloogia-alane haritus tõuseb nii spetsialistide, emotsionaalset toetust jagavate organisatsioonide kui kogu elanikkonna hulgas.

Eestile analoogiline suitsiidikõver on omane ka teistele Baltimaadele (Värnik jt, 2000; Värnik jt, 2001; Wasserman, Värnik, 1994), Valgevenele ja Venemaale (WHO Department of Mental Health, 1999a, b), kuid mitte kõiki Euroopa riike hõlmavale trendile aastatel 1972–1990 (Wasserman jt, 1997). Samuti mitte meie hõimurahvaste, soomlaste ja ungarlaste trendile aastatel 1970–1993 (Värnik, 1997b). See lubab oletada, et suitsiidide sagedus on tööpoolest seotud sotsiaal-poliitiliste oludega. Samas interpreteerib ühiskonnas toimuvat ja võtab vastu otsuseid üksikisikult individuaalselt. Seega on vaimse vastupanu tugevdamine ja toimetulekumehhanismide arendamine soodsama keskkonna loomise kõrval teiseks hoovaks suitsiidide ennetamisel.

Meeste ja naiste suitsiidikõverate erinevused

Maailma Tervishoiuorganisatsiooni andmetel sooritavad kogu maailmas mehed sagedamini suitsiide kui naised, Lääne-Euroopa riikides on meeste-naiste suhe keskmiselt 3:1. Erandlik on olukord ainult Hiinas, kus naised sooritavad suitsiide rohkem kui mehed, meeste-naiste suhe on seal 0,8:1 (Bertolote, 2001).

Eestis on meeste-naiste suitsiidide suhe 4–5:1. Naiste suitsiidikõver on väheliikuv ja sotsiaal-majanduslikud sündmused kajastuvad selles nõrgalt. Meeste kõver reageerib tundlikult sotsiaal-poliitilistele muutustele ning seetõttu on eri perioodidel suured erinevused meeste-naiste suhtarvus (joonis 2.10). Meeste kõrgemat suitsiidide taset üldse, ja eriti endise Nõukogude Liidu regioonis, võib seletada meeste suurema alkoholilembusega naistega võrreldes ning ka erinevates uuringutes püstitatud hüpoteesidega, mille kohaselt mehed on tundlikumad muutustele sotsiaalses võrgustikus.

Vanuselised erinevused

Traditsiooniliselt suureneb suitsiidi sooritamise tõenäosus vanuse tõusuga. Teatavasti nõrgenevad vanemas eas ka sotsiaalsed kontaktid (Bertolote, 2001). Tänapäeval on täheldatud suitsiidiriski kasvutendentsi noortel, eriti vanusegrupis 15–24 (Cantor, 2000).

Eestis on kogu vaadeldava perioodi jooksul olnud peamiseks riskigrupiks keskealine mees (Värnik,

1997c). Ka aastate 1998–2000 keskmisena oli Eestis meeste vanusjaotuse suhtarvude diagramm urnikuju-line, tipuga vanusegrupis 45–54 (joonis 2.12). Naiste suitsidaalsus kasvab vanuse kasvuga, kusjuures vanusjaotuse muster ja väärtused üksikutes vanusegruppides on sarnased nn maailma keskmisega. Meeste vastavad näitajad Eestis on maailma keskmisest vägagi erinevad nii kõrgete näitude poolest kui ka vanusjaotuse mustri poolest. Eesti meeste suitsiidikordaja vanusegrupis 45–54 ületab kolmekordselt maailma keskmise (Bertolote, 2001).

Vanusegruppidesse 35...54 kuulus Eestis 42% meessuitsidentidest. Naiste puhul moodustasid 65aastased ja vanemad üle kolmandiku naiste suitsiididest.

Meeste massilisele suitsiidisurmale on raske seletust leida. Sotsiaalse integratsiooni seisukohalt saavad antud eagrupid sageli saatuslikuks töökoha kaotus ja lahkuminek abikaasast või elukaaslasest, mis on sageli seotud alkoholi kuritarvitamisega. Samas on alkoholismil ja suitsidaalsusel mõneti samad juured. Üheks põhjustest on ilmselt ka see, et mees meie traditsioonidega ühiskonnas ei pea sobilikuks hingelise kriisi puhul abi otsida. Piltlikult öeldes Eesti mehed pigem lämbuvad oma vaikimisse.

Kasutatud kirjandus

- Bertolote, J.M. 2001. Suicide in the World: an epidemiological overview 1959–2000. D. Wasserman (toim.), *Suicide — an unnecessary death*. London: Martin Dunitz, 3–10.
- Cantor, C.H. 2000. Suicide in the Western World. K. Hawton and K. van Heeringen (toim.), *The International Handbook on Suicide and Attempted Suicide*. John Wiley and Sons, 9–28.
- Durkheim, E. 1951. *Suicide: A study in sociology*. New York: Ree Press.
- Figures and facts about suicide. 1999. Geneva: WHO Department of Mental Health.
- Report on a workshop on Suicide Prevention for countries in Baltic Region. 1999. Tallinn, Estonia, 25–27 August 1999. WHO Department of Mental Health.
- Värnik, A. 1997a. Suicide in the Baltic countries and in the former republics of the USSR. Doctoral diss. Stockholm: Karolinska Institute.
- Värnik, A. 1997b. *Enesetapud Eestis 1965–1995*. Tallinn JMR.
- Värnik, A. 1997c. Meeste ja naiste suitsiidid Eestis aastail 1970–1994. *Eesti Arst*, 3, 260–263.
- Värnik, A. 1998. Suicide in the former republics of the USSR. *Psychiatria Fennica*, 29, 150–162.
- Värnik, A., Wasserman, D., Dankowicz, M., Eklund, G. 1998. Market decrease in suicide among men and women in the former USSR during *perestroika*. *Acta Psychiatr Scand*, Suppl. 394, 13–19.
- Värnik, A., Tooding, L.M., Palo, E., Wasserman, D. 2000. Suicide Trends in the Baltic States 1970–1997. *Trames*4 (54/49), 1:79–90.
- Värnik, A., Kõlves, K., Palo, E., Tooding, L.-M. 2001. Eesti suitsiidikõver on võtnud S-kuju. *Eesti Arst*, 3.
- Wasserman, D., Värnik, A., Eklund, G. 1994. Male suicides and alcohol consumption in the former USSR. *Acta Psychiatr Scand*, 89, 306–313.
- Wasserman, D., Värnik, A., Eklund, G. 1998. Female suicides and alcohol consumption during *perestroika* in the former USSR. *Acta Psychiatr Scand*, Suppl. 394, 26–33.
- Wasserman, D. and Värnik, A. 2001. Perestroika in the former USSR: history's most effective suicide preventive programme for men. D. Wasserman (toim.), *Suicide — an unnecessary death*. London: Martin Dunitz, 253–258.
- Wasserman, D., and Värnik, A. 1994. Increase in suicide among men in the Baltic Countries. *The Lancet*, 343, 8911, 1504–1505.
- Wasserman, D., Dankowicz, M., Värnik, A., Olsson, L. 1997. Suicide trends in Europe, 1984–1990. A.J. Botsis, C.R. Soldatos and C.N. Stefanis (toim.), *Suicide: Biopsychosocial Approaches*. The Netherlands: Elsevier B.V.

2.4. Karistuspoliitika Eestis 1991–2000

Kuritegevuse kontrolli poliitikat saab vaadelda laiemas sotsiaalses kontekstis, sest selle kaudu kaitstakse ühiskonna põhiväärtusi. Suunatuna otseselt kriminaalsele käitumisele, taastoodetakse kuritegevust kontrollides ka kindlat sotsiaalset ja kultuurilist keskkonda ning luuakse sotsiaalset kapitali (hukkamõist, karistus kui reaktsioon üldaktsepteeritud normide rikkumisele, kuriteoga tekitatud kahju heastamine).

Kuritegevuse kontrolli praktika on lahutamatu seotud konkreetse maa ajaloolise arenguga. See

põhjustab, miks kurjategijate karistamise põhimõtted ja meetodid sama kultuuriareali ühtedes riikides erinevad oluliselt teistes kasutatavatest. Erinevuste avaldusvormideks on suhtumine surmanuhtluse, vanglakaristustesse jms, mis koos ühiskonna arenemisega (näiteks totalitarismi-demokraatia dimensioonis) teevad läbi kindlasuunalisi muutusi. Pole juhuslik, et surmanuhtlus, mis oli kaotatud paljudes Euroopa riikides juba XX sajandi alguses, taastati osades riikides koos autoritaarsete režiimide võimuletulekuga kahe maailmasõja vahelisel perioodil (Itaalias 1930, Hispaanias 1935).

Kuidas võrrelda omavahel erinevate riikide karistuspoliitikat ja selle arengut? Kriminoloogias on tänapäeval üha laiemat tunnustust leidnud erinevate riikide karistuspoliitika võrdlemine vangide arvu järgi¹. Vangide arvu peetakse kompleksseks näitajaks, mille kujunemisel mängivad üheaegselt rolli niisugused erinevad faktorid nagu ühiskonnas domineerivad (karistus)poliitilised kokkulepped, kogu elanikkonna ja õigussfääri töötajate hoiakud karistuste ranguse-leebuse suhtes, kuritegevuse tase, kriminaalseadusandluses sätestatud vabaduskaotuslike karistuste määramise osatähtsus ja vabaduskaotuslike karistuste pikkus ning eeluurimise läbiviimisega ja karistuse kandmisega seotud protseduurilised reeglid².

Vangistuse osatähtsust Eesti kriminaalpoliitikas iseloomustavad järgmised andmed. 1. jaanuaril 2001 viibis kinnipidamiskohtades kokku 4777 inimest. Võrreldes seisuga 1. jaanuaril 2000, oli kinnipeetavate arv 65 isiku ehk 1,4% võrra suurem³. Kõigist kinnipeetavaist 3236 ehk 67,7% moodustasid vanglakaristuste kandjad, kelle osakaal võrreldes eelmise aastaga on kasvanud. 1541 inimest viibis eelvangistuses, neist 967 ehk 62,7% olid eeluurimise all olevad isikud. Ülejäänud kinnipeetavate suhtes ei olnud süüdimõistev kohtuotsus jõustunud. Eelvangistuses viibijate arv oli võrreldes 1. jaanuariga 2000 (siis 1639 isikut) vähenenud 6,0%. Seega on kinnipeetavate arvu kasv toimunud eelkõige vanglakaristuse kandjate arvel.

Kinnipeetavate arv on olnud pidevalt samas suurusjärgus, jäädes kogu iseseisvuse perioodil praktiliselt

TABLE 2.2.

Kinnipeetavate arv ja suhtarv 100 000 elaniku kohta Eestis
1. jaanuaril 1992–2001

Aasta	Kinnipeetavate arv	Kinnipeetavaid 100 000 elaniku kohta
1992	4408	281,4
1993	4778	309,4
1994	4514	297,6
1995	4401	293,5
1996	4224	284,6
1997	4638	315,7
1998	4790	328,5
1999	4379	302,5
2000	4712	343,8*
2001	4777	349,5*

* Arvutatud esialgse rahvaarvu alusel, mis võib muutuda andmete täpsustamisel seoses toimunud rahvaloendusega.

TABLE 2.3.

Vanglatest vabastatud 1999–2000

Vabastamise põhjus	Arv 1999	Osakaal (%)	Arv 2000	Osakaal (%)
Karistustähtaja lõppemine	979	73,9	1130	74,4
Ennetähtaegselt vabastamine	341	25,7	351	23,1
Armuandmine	2	0,1	1	0,1
Haigus	3	0,2	7	0,5
Teistel põhjustel	1	0,1	29	1,9
Kokku	1326	100,0	1518	100,0

¹ Tavaliselt arvutatakse võrdlemiseks välja vangide arv 100 000 elaniku kohta. Kultuurilised ja karistusideoloogilised erinevused kajastuvad muuhulgas ka vastavate asutuste erinevates nimetustes, mida eelistatakse kasutada: vangla, kinnipidamiskoht, kasvatusasutus, korrektsiooniasutus jne.

² Vangide arvu mõjutavad ka demograafilised faktorid. Kui populatsioonis suureneb näiteks kõrge kriminaalse aktiivsusega meessoost isikute hulk vanuses 18–29 eluaastat, loob see eelduse vangide arvu kasvuks. Selle aspekti vaatlemine Eesti kontekstis ei mahu käesoleva artikli raamidesse.

³ Teine võimalus vangide arvude võrdlemiseks, kõrvuti 1. jaanuari seisuga, on kasutada selleks aasta keskmist vanglas viibijate arvu.

⁴ Vangide arv Eestis okupatsiooni perioodil ületas veel 1980. aastate keskpaigas 8500, mis 100 000 elaniku kohta oli suurem kui 550. Vangide hulka ei arvestatud sel ajal sõjaväelastest kinnipeetavaid (selle kohta vt Saar, 1996).

muutumatuks⁴. Kuna samal ajal on vähenenud Eesti elanike arv, on kinnipeetavaid 100 000 elaniku kohta 1990. aastate teisel poolel rohkem, kui oli 1990. aastate esimesel poolel.

Kinnipidamisasutustest vabastatute arv oli 2000. aastal 14,5% suurem kui 1999. aastal (vastavalt 1518 ja 1326). 2000. aastal vabastatute hulgas oli 1130 neid, kellel lõppes karistustähtaeg (1999. aastal 679), ja 351 isikut vabastati ennetähtaegselt (1999. aastal 341). 2000. aastal vähenes ennetähtaegselt vabastatute osakaal üldse vabastatute hulgas ja sages oluliselt muudel põhjustel vabastamine. Ilmselt oli selle põhjuseks avalikkuse valuline reageerimine ennetähtaegselt vabastamiste suhteliselt sagedasele kasutamisele Eestis alates 1998. aastast.

Kõige suurema osa vanglates viibijatest moodustasid 2000. aastal varavastaste kuritegude toimepanemise eest süüdi mõistetud (52,9%). See on 1,3 protsendi võrra kõrgem näitaja kui 1999. aastal. Võrreldes eelmise aastaga oli kasvanud röövimiste eest süüdi mõistetute hulk ja osakaal (2000. aastal 424 isikut ehk 13,0% ja 1999. aastal 353 isikut ehk 11,8%). Isikuvastaseid kuritegusid toimepannute osakaal oli 33,1%, mis on ligi 2 protsenti vähem kui 1999. aastal (35,0%).

2000. aasta lõpul viibis Eesti kinnipidamiskohtades (Keskvanglas) 26 eluaegset vanglakaristust kandvat isikut (1999. aasta lõpul oli neid 24).

Keskmine karistusaeg 2000. aastal oli 4,7 aastat vabadusekaotust, mis on 0,7 aastat rohkem kui 1999. aastal. Kõige sagedamini kantav karistustähtaeg oli 5–10 aastat vabadusekaotust, mis oli määratud 38,4%le vangidest. 1999. aastal oli niisuguseid vange ligi 40,1%. 2000. aastal on võrreldes 1999. aastaga kasvanud oluliselt niisuguste kinnipeetavate arv ja osakaal, kes kannavad vabadusekaotust 15–20 aastat. Ka lühemate karistustähtaegade (kuni 3 aastat) arv on vähesel määral kasvanud. Üldiseks tendentsiks on aga karistustähtaegade pikenemine.

Vangide (vanglakaristuse kandjad, s.t kohtude poolt vabadusekaotusega karistatud isikud) keskmine vanus 2000. aastal oli 27,7 aastat, 1999. aastal 29,5 aastat. Vangide keskmine vanus on vähenenud kolm viimast aastat järjest. Kõige arvukama grupi moodustavad endiselt 31–40aastased.

2000. aastal moodustasid kõige arvukama grupi vangide hulgas Eesti kodakondsusega isikud, kelle osakaal võrreldes 1999. aastaga on ligi 2% kasvanud. Kodakondsuseta inimeste osakaal, kes moodustasid vanglates 1999. aastal kõige arvukama kontingendi, vähenes 2000. aastal mõnevõrra.

Millises positsioonis on Eesti karistuspoliitika võrreldes teiste Euroopa riikidega? Meist põhja poole

TABLE 2.4.

Vanglates asuvate süüdimõistetute jaotus toimepandud kuritegude alusel 1999–2000

Kuriteoliik	Arv 1999	Osakaal (%)	Arv 2000	Osakaal (%)
Isikuvastased kuriteod	1049	35,0	1077	33,1
sh tahtlik tapmine	532	17,7	642	19,7
Vägistamine	134	4,5	143	4,4
Varavastased kuriteod	1548	51,6	1720	52,9
sh vargused	765	25,5	827	25,4
Riisumine	340	11,3	427	13,1
Röövimine	353	11,8	424	13,0
Avaliku korra vastased kuriteod	301	10,0	312	9,6
Muud	101	3,4	142	4,4

TABLE 2.5.

Karistustähtajad Eesti vanglates 1999–2000

Karistustähtaeg	Arv 1999	Osakaal (%)	Arv 2000	Osakaal (%)
Kuni 1 aasta	137	4,5	172	5,3
1–2 aastat	311	10,3	443	13,7
2–3 aastat	406	13,5	453	14,0
3–4 aastat	292	9,7	275	8,5
4–5 aastat	323	10,7	235	7,3
5–10 aastat	1209	40,1	1245	38,4
10–15 aastat	333	11,0	319	9,9
15–20 aastat	4	0,1	88	2,7
20–25 aastat	1	0,1	5	0,1
25–30 aastat	0	0,0	1	0,1
Kokku	3016	100,0	3236	100,0

TABLE 2.6.

Vanglakaristuse kandjate vanuseline jaotus 1999–2000

Vanus	Arv 1999	Osakaal (%)	Arv 2000	Osakaal (%)
15	4	0,1	4	0,1
16	14	0,5	20	0,6
17	35	1,2	40	1,2
18–21	436	14,5	518	16,1
22–25	428	14,2	660	20,4
26–30	682	22,6	641	19,8
31–40	782	25,9	797	24,6
41–50	460	15,2	416	12,9
51–60	129	4,3	100	3,1
60 ja vanemad	46	1,5	39	1,2

jäävaid Skandinaavia riike iseloomustab vangide väike arv 100 000 elaniku kohta: Norras on see 53, Soomes

TABLE 2.7.
Vanglakaristuse kandjate jaotus kodakondsuse järgi 1999–2000

Kodakondsus	Arv 1999	Osakaal (%)	Arv 2000	Osakaal (%)
Eesti	1419	47,1	1583	48,9
Kodakondsuseta	1451	48,1	1491	46,1
Välisriikide kodanikke	146	4,8	162	5,0
Kokku	3016	100,0	3236	100,0

56 ja Rootsis 59⁵. Lääne-Euroopa riikidele on samuti iseloomulikud suhteliselt madalad, kuigi Skandinaaviast mõneti kõrgemad näitajad: Taani 62, Belgia 82, Holland 87, Saksamaa 90, Prantsusmaa 90 ning Inglismaa ja Wales 120 vang. Ida-Euroopa riikide vangide arv 100 000 elaniku kohta on eelmistest suurem: Ungari 136, Slovakkia 138, Poola 148, Tšehhi 209. Endiste Nõukogude vabariikide vastav näitaja on aga väga kõrge ja kõigist eelnevalt nimetatud riikidest oluliselt erinev: Moldova 263 (1996), Ukraina 415, Venemaa 713 (1996). Lõpuks toome Balti riikide vangide vastavad arvud: Leedu 356 ja Läti 407⁶.

Nagu näeme, joonistub välja selgelt erinev pilt Lääne-Euroopa demokraatlikest riikidest ja nendega rohkem sarnanevatest uutest demokraatlikest riikidest ning Venemaa mõjusfääri kuuluvatest endistest Nõukogude liiduvabariikidest. Balti riigid, sealhulgas ka Eesti, jäävad vangide arvu põhjal ehk oma kriminaalpoliitika iseloomu järgi selle kahe suure piirkonna või mõjusfääri vahele.

Paljude riikide aastatepikkune kogemus kriminaalpoliitika vallas ja teaduslikud uuringud näitavad veenvalt kolme asja:

- 1) vaatamata laia publiku ja poliitikute seas suhteliselt levinud veendumusele, puudub põhjuslik seos vangistuse kasutamise sageduse ning kuritegevuse taseme ja struktuuri vahel;
- 2) vangistuse vähendamine ei too endaga kaasa kuritegevuse kasvu ja elanikkonna turvalisuse objektiivset vähenemist;
- 3) inimeste hoiakuid kurjategijate karistamise ranguse suhtes peetakse rangemaks, kui need on tegelikult ning elanikkonna suhtumine karistustesse on muutuv.

Niisugust seisukohta, mille järgi vangide arvu tõstmine tavaliselt ei tulene kuritegevuse kõrge tase-
mest ning ei too endaga kaasa kuritegevuse taseme vähenemist, ilmestab nn Ameerika juhtum. Ameerika

Ühendriikides on vange ligikaudu 1,5 miljonit, mis teeb ca 600 isikut 100 000 elaniku kohta. See on peaaegu et kõige kõrgem näitaja maailmas, jäädes alla üksnes Venemaa vastavale näitajale.

Ameerika kuritegevuse tase, vaatamata vangide arvu dramaatilisele kasvule alates 1970. aastate keskpaigast, ei ole enamiku kuriteoliikide lõikes kasvanud. Pigem vastupidi. Näiteks tapmiste tase, mis on samal perioodil „lainetanud“ 11 ja 8 juhtumi vahel 100 000 elaniku kohta, olles küll kõrge võrrelduna teiste riikidega, pole vaadeldaval perioodil kasvanud. Sama võib öelda üldse vägivalalise kuritegevuse ja varavastase kuritegevuse mitmete liikide kohta, mis 1990. aastatel pigem langustendentsi kui kasvu näitasid (Wilson, 1995).

Vangide suur arv selles riigis ei ole seega seletatav mitte niivõrd halva kriminogeense olukorraga, vaid pigem toimunud nihkega karistuspoliitika vanglakaristuste karmistamise ja nende sagedasema määramise suunas. Eelkõige puudutab see narkootikumidega seotud kuritegusid ja mitmendat korda toime pandud raskeid kuritegusid, mille eest viimastel aegadel on Ameerikas sätestatud suhteliselt kõrged vanglakaristuse alampiirid. Resultaadiks on olukord, kus ligikaudu 3% Ameerika elanikkonnast kannab hetkel mingit liiki kriminaalkaristust. Mustanahaliste arvele, kes moodustavad 12% kogu elanikkonnast, langeb 74% vanglakaristuste kohaldamiste koguarvust ning iga kolmas must mees vanuses 20 kuni 29 aastat kannab hetkel reaalselt kriminaalkaristust.

Soomes on aga seevastu samal perioodil toimunud kurjategijate karistamise praktikas vastupidine protsess. Kui veel 1960. aastate alguses iseloomustas Soomet Lääne-Euroopa mastaabis, ja eriti võrrelduna teiste Skandinaavia riikidega, kõrge vangide arv — ca 150 kinnipeetavat 100 000 elaniku kohta —, siis nüüdseks on vastav näitaja vähenenud rohkem kui poole võrra, s.o alla 60 kinnipeetavani. Soome vangide arv on alates Teise maailmasõja lõpust kuni tänaseni pidevalt vähenenud, kuid kuritegevuse areng on samal perioodil hoopis teistsugune. Registreeritud kuritegevuse üldnäitajad on selles riigis alates 1960. aastate lõpust kuni tänaseni kasvanud (Lappi-Seppala, 2000). Tahtlike tapmiste arv Soomes pärast sõda esimesed viis aastat kasvas, siis vähenes kuni 1970. aastate alguseni, mil alustas uut, terve aastakümme kestnud kasvu. 1980ndatel ja 90. aastatel tapmiskuritegevus Soomes jällegi väheneb, olles praegu alla 3,0 juhtumi 100 000 elaniku kohta aastas (Lehti, 2001). See tähendab, et kuritegevuse dünaamika ja vangide arvu dünaamika ei ole ei

⁵ Kõik esitatud arvnäitajad käsitlevad 1997. aasta seisuga (vt European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics, 1999).

⁶ Idee niisugusest geograafilisest tsoonimisest vangide arvu alusel pärineb Nils Christielt (vt Christie, 1997).

Ameerika Ühendriikides ega Soomes üldsegi mitte sünkroonne. Ja need kaks riiki pole erandid, vaid pigem reegel selles suhtes. Kuritegevus on ilmselt paljuski stiihiline, ühiskonna üldisest arengust sõltuv protsess, kurjategijate karistamine aga täpselt planeeritav eesmärgipärane tegevus, millel ometi on omad tagajärjed ja mõju kogu ühiskonna arengule.

Nii näiteks iseloomustab Ameerika elanikkonda võrreldes Soome ja üldse Euroopaga ebaproportsionaalselt kõrge hirmu tase kuritegude ohvriks langemise ees ning karistuslik hoiak kurjategijate suhtes. Selle tekkel ja säilitamisel on massimeedia ja korrektioonisüsteemi *lobby*'l tõenäoliselt suuremad teened kui tegelikul olukorral kuritegevuse vallas.

Soome elanikkonna vastavate hoiakute muutumist ja vangide arvu drastilist vähenemist seostatakse paljuski ülalpoolt alguse saanud kriminaalpoliitika reformiga, mille algatas 1960. aastatel kõrghariduse omandanud ning 1970ndate kesksaigaks ülikoolides ja justiitsametkondades juhtpositsioonile tõusnud intellektuaalne ja administratiivne eliit. Niisugune protsess sai teoks tänu muutustele seadusandluses ja konkreetsete abinõude kasutusele võtmisele, mis toetus õigusametnike, ja eriti kohtunike muutunud arusaamadele kurjategijate karistamisest⁷. Neist meetmetest võib esile tuua järgmised: preventiivse vangistamise (eelkõige eeluurimise ajal vahi all pidamine) otsustav kärpimine, rahatrahvide ja tingimisi karistuste rolli kasv (näiteks liikluskuritegude osas), uute karistuslike alternatiivide väljaarendamine (näiteks ühiskasulik töö), alaealistele õigusrikkujatele suunatud psühhosotsiaalsete interventsioonide täiustamine ja kriminaalhoolduse süsteemi väljaarendamine. Soomlased loevad oma reformide õnnestumise üheks nurgakiviks ka asjaolu, et karistuspoliitika muutmise küsimustest ei saanud kunagi poliitiliste debattide teemat, vaid selles vallas kehtis erinevate poliitiliste jõudude vaheline kokkulepe (Lappi-Seppala, 1998). Liberaalse ja humaanse karistuspoliitika kaitsmine poliitilistes debattides on keeruline probleem, mis enamasti asjaosalistele kasu ei too. Hoopis lihtsam ja ohutum on valijate meelitamine meilegi tuntud pätilmalka-tüüpi populistlike loosungitega.

Eesti elanikkonna hoiakuid karistuste ranguse suhtes iseloomustavad 2000. aasta ohvriuuringu küsimusele „Missugune oleks õige karistus teistkordses murdvarguses süüdi tunnistatud 21aastasele mehele, kes varastas teleri?“ antud vastused. Valida oli järgmiste karistusliikide vahel: rahatrahv, vangla, ühiskasulik töö, tingimisi vanglakaristus või mõni muu karistus. Valdavalt eelistati ühiskasulikku tööd (51%) ja

vanglakaristuse vajalikkuse pooldajate osatähtsus oli siinse elanikkonna hulgas vähenenud 40%lt 1995. aastal 23%le 2000. aastal. Võrdlus Soome elanikkonna vastava näitajaga (19%) demonstreerib ilmekalt, et Eesti elanikkonna karistuslikud hoiakud on muutunud leebemaks ega erine enam oluliselt Soome vastavast näitajast (Ahven jt, 2001).

Lõpetuseks tuleb öelda, et Nõukogude perioodist pärit karistuspoliitikat, mille taasiseseisvunud Eesti sai omamoodi päranduseks, pole tänaseks suudetud muuta sel määral, et see vastaks euroopalikele standarditele. Ehkki näiteks vanglate osas on ära tehtud tohutud ümberkorraldused (militaarmudeli asendamine tsiviilmudeliga, töötajate koolitussüsteemi loomine, vangide olmetingimuste parandamine jne), on vangide arv jäänud enam-vähem stabiilseks (Walmsley, 1996). Mingis mõttes pole me selles valdkonnas suutnud teha nii selget ja ühetähenduslikku valikut ida ja lääne orientatsiooni vahel, nagu see on õnnestunud paljudes muudes ühiskonnaelu sfäärides. Vaadates viimaste aastate tendentse Eesti kriminaalpoliitikas, tuleb tunnistada, et oleme jäänud paigale tammuma.

Soovitav resultaatini saab meid viia üksnes piikaajaline järjekindel karistuspoliitika muutmine, eesmärgiga vähendada vangide arvu teiste demokraatlike Euroopa riikidega võrreldava tasemeni. Eestis järgmisest aastast kehtima hakkava uue karistusseadustiku üks kõige olulisem resultaat saab olema selle mõju vangide arvule. Kui see toob kaasa vangide arvu suurenemise, pole karistusseadustiku koostamisel osatud arvestada ühte nii tähtsat aspekti ning probleemi lahendamine lükkub jällegi edasi.

Kasutatud kirjandus

- Ahven, A., Tabur, L., Aromaa, K. 2001. Victims of Crime in Estonia 1993–2000. Research Report. Ministry of Internal Affairs, Estonia, National Research Institute of Legal Policy, Finland, *Research Communications 51*, Tallinn–Helsinki, 34–35.
- Christie, N. 1997. Penal Geography. E.Raska and J. Saar (toim.). *Crime and Criminology at the End of the Century: IX Baltic Criminological Seminar 1996 May 22–25*. Tallinn: Estonian National Defence and Public Service Academy, 28–35.
- European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics. 1999. Directorate General I, Legal Affairs, Strasbourg, 181.
- Lappi-Seppala, T. 1998. Regulating the Prison Population: Experiences from a Long-Term Policy in Finland.

⁷ Loetelu Soome seadusandluse muutustest, mis mõjutasid vangide arvu (vt Törnudd, 1993).

- National Research Institute of Legal Policy, *Research Communications* 38, Helsinki, 28.
- Lappi-Seppälä, T. 2000. The Fall of the Finnish Prison Population. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 1(1), 27–39.
- Lehti, M. 2001. Homicide Trends in Estonia. H. Ylikangas et al. (toim.), *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*. Columbus: Ohio State University Press, 133–192.
- Saar, J. 1996. Penal policy: international trends and Estonia. *Juridica International: Law Review*. Tartu: Tartu University Press, 62–68.
- Törnudd, P. 1993. Fifteen Years of Decreasing Prisoner Rates in Finland. National Research Institute of Legal Policy. *Research Communications* 8.
- Walmsley, R. 1996. Prison Systems in Central and Eastern Europe. Progress, Problems, and the International Standards. *HEUNI, Publications Series*, 29, Helsinki, 415–427.
- Wilson, James Q. 1995. Crime and Public Policy. J. Q. Wilson and J. Petersilia (toim.), *Crime*. San Francisco, Cal.: Institute for Contemporary Studies, 489–510.

2.5. Venekeelsete noorte võimalused Eesti ühiskonnas

Sissejuhatus

Eesti ühiskond on kiiresti kihistumas ning võimalused rahuldavat elatustaset saavutada ja end ühiskondlikult teostada on inimestel väga erinevad (Saar, 2000). Suhteliselt väiksemad šansid läbi lüüa on võrreldes meestega naistel, võrreldes eestlastega mitte-eestlastel, võrreldes tallinlastega maarajoonide elanikel ning võrreldes noortega keskea piiri ületanud inimestel. Viimastel aastatel, mil „võitjate põlvkonnast“ järgmine põlvkond on saamas täiskasvanuks, võib juba rääkida noorte ühiskondliku eluga kohanemise raskustest. Antud artikli teemaks on muulastest noored, kes elavad Ida-Virumaal.

Artiklis kasutatud empiiriline materjal pärineb 2000. aasta aprillis-mais Narvas tehtud kvalitatiivsest uurimusest, mille käigus intervjueriti kahtekümmend kolme noortega töötavat täiskasvanut ja kolme teismelist ning viidi läbi kaheksa rühmintervjuud kokku 40 teismelisega. Toetava materjalina on kasutatud osaleva vaatluse tulemusi, varasemaid uuringuid ja olemasolevat statistikat. Kuigi intervjuu väljavõtted viitavad Narvale, võib artiklis esitatud analüüsi üldistada paljuski kogu Ida-Virumaale.

Narva

Narva on Eestimaa suuruselt neljas linn, 2000. aasta mai seisuga elas seal 71 370 elanikku. Valdav osa elanikest on vene rahvusest, aga leidub ka muudest rahvustest inimesi (ukrainlased, valgevenelased, mustlased jne). Eestlaste osakaal on 4%. Tähtsamad tegevusharud on traditsiooniliselt seotud tööstusega. Viimastel aastatel on palju suurettevõtteid osaliselt

või täielikult suletud. Kohalike sõnul ei ole peamiseks töötuse ja vaesuse põhjuseks enamasti mitte ettevõtete sulgemine, vaid töötajate koondamine ja väga madalad palgad. Ametlikult on töötu iga kümnes inimene, intervjueritavate väitel on aga tegelikkuses töötu umbes iga neljas.

Üldkasutatav keel on peamiselt vene keel, mida valdavad hästi ka kohalikud eestlased. Enamusel Narva venekeelsest elanikkonnast on eesti keele oskus puudulik. Näiteks Tallinna muulastega võrreldes on Narva elanike eesti keele oskus palju halvem. Kui Tallinnas suudavad ligi pooled muulastest enda hinnangul suhelda eesti keeles hästi või keskmiselt ja vaid 16% ei oska eesti keelt suhtlemistasandil üldse, siis Narvas ja Sillamäel ei oska eesti keeles suhelda 66% täiskasvanud elanikest ning vaid 13% neist väidavad, et nad tulevad eesti keelega toime hästi või keskmiselt (Proos, 2000: 37).

Vanemal põlvkonnal pole motivatsiooni ja sageli ka võimalusi eesti keele omandamiseks. Nooremate jaoks, kes küll tahaksid keelt õppida, on see raskendatud praktika puudumise pärast.

Ida-Virumaal tervikuna on tegemist väga raske majandusliku situatsiooniga, vaesusele viitavad nii subjektiivsed hinnangud kui ka objektiivsed näitajad. Eesti keskmine netotulu pereliikme kohta oli 2000. aastal 2183 krooni. Kui näiteks Tallinnas oli keskmine tulu pereliikme kohta 2744 krooni ja Harjumaal 2860 krooni, siis Ida-Virumaal oli see 1630 krooni. See teeb 75% Eesti keskmisest tulust pereliikme kohta, mis on võrreldes eelmiste aastatega pisut väiksem. 1998.–1999. aastal oli Ida-Virumaal sissetulek inimese kohta 77% Eesti keskmisest (Eesti Statistikaamet).

Paljude Narva perede piiratud materiaalsetele võimalustele viitab intervjuueeritud koolidirektor:

Paljudel õpilastel on väga madal elatustase. Mõned söövad vaid kord päevas siin meil, kus nad saavad tasuta lõunat. Lastekodudest on lapsi. Väga palju on orbusid, selliseid, kes elavad vanaemaga. Näiteks on meil selline rühm, kus ühelgi õpilasel pole normaalset perekonda. Kes on varjupaigas, vanemad joovad. Kes elab vanaemaga.

1999. aastal tõsteti sotsiaaltöötaja sõnul Narvas korterist koos peredega välja 23 last. Paljud pered on tema sõnul kolinud gruppidesse, kus täiskasvanud peamiselt joovad, lapsed aga nälgivad ja uitavad tänavatel.

Narva ühiselamud on lagunevad nõukogudeaegsed 5korruselised paneelmajad, kus ühes pisikeses kööktoas (üldpind 10–15 m²) elab reeglina koos palju inimesi. Külastades ühe 15aastase tütarlapse elukohta, selgus, et ta elas tillukeses remonti vajavas toas koos ema, kahe puberteedialise venna ja imikust õega. Kuna toas pole ruumi, veedab ta aega koridorides. Koridorid haisesid väljaheidete järele, krohv oli seintelt maha koorunud, kõik oli lagunemise äärel ning äärmiselt must. Tütarlapse ema elatus töötü abirahast ja puskariga hangeldamisest. Samagonni käidi ostmas tema juurest kodunt.

Sotsiaalabikeskuse töötaja sõnul on nn musta töö (töölepinguta töö, mille eest saadud tasu pealt ei maksta tulu- ega sotsiaalmaksu) tegemine levinud. Tema hinnangul saadakse raha selle eest vähe, kuid salaviina ja leiva jaoks kuidagi jätkub. Raha puudumisega põhjendati nii purunenud abielusid, madalat eneseteadvust kui ka probleemkäitumist.

Perekonna mõjud ja vanemate eeskuju

Esmane sotsialiseerumine toimub kodus. Inimene omandab esimesed teadmised ja väärtused oma vanematelt, ilma et tal oleks valikuvõimalust. Vanematevahelised suhted, nende eeskuju ja suhtumine mõjutavad oluliselt ka nooruki käitumist ning suhtumisi.

Narvas on palju mittetäielikke ja puudulike suhetega perekondi. Peresuhte puudulikkus väljendus ka noorte hinnangutes. Kaheksateistaastase noormehe arvamus:

Emaj ja isa tülitsevad — nagu kõik... Igaüks otsib teistes kogu aeg midagi halba ja tuletab seda kogu aeg meelde — alates sugulastest ja lõpetades minuga.

Intervjuukatke illustreerib üldist normi. Kuigi tülitsemine ei ole positiivne nähtus, on see loomulik ja kõigile omane.

Aga vanaema emaga küll tülitsevad... Enamasti tekib probleeme õe pärast — ta on ema pärast minu peale armukade, arvab, et ema pöörab mulle rohkem tähelepanu.. Aga üldiselt on suhted normaalsed, kaklusteni ei ole läinud. Õega mõnikord on kiskumist...

Teine noormees oli oma perekonnaga rahul. Kuna tal oli teadmisi ka kaklustest perekondades, siis tema perekond oli selles osas parem kui nii mõnigi teine.

Muulaste sündroom

Kui rääkida mitte-eesti teismelistest Narvas, siis on nende elu määratletud ühelt poolt muulasi puudutava ebamäärase staatusega ja teisalt Ida-Virumaa kehvade elamistingimustega.

Narvas puudub reaalne võimalus eestlastega suhelda, keele õppimine on raskendatud. See suurendab eraldatustunnet, eraldatust nii Eesti riigist kui selle eesmärkidest. Riiki tajutakse sageli pigem vaenulikuna. Kohati samastatakse ka Eesti riiki ja eestlasi.

Poiss, 16: Väga palju räägitakse, et Narva on kriminaalne linn, aga midagi ei tehta Narva jaoks. Meil sport ei arene. Miski ei arene. Ei ringid, ei klubid. Midagi pole. Siin on enamus venelased. Selline tunne on, nagu eestlased tahaksid, et kõik venelased siit ära sõidaksid.

Tüdruk, 16 (1): Võib-olla on mingid rahvuslikud eelarvamused. Et kui Narva on vene linn, siis võib vähem raha anda. Spordi jaoks üldse raha ei anta. Sellised asjad on võimalikud.

Tüdruk, 16 (2): Lihtsalt arvatakse, et Narva on vene linn, et see ei olegi nagu enam Eesti.

Narva inimestes on juurdunud arusaamine kahest paralleelsest reaalsusest. Nõukogude ajal oli tavaline topeltmoraal: keegi ei eeldanudki, et elatakse ametlike väärtuste järgi, mida avalikult deklareeriti. Nüüd on valitseva kultuuri rolli üle võtnud eesti rahvuslik kultuur, mis jätab venekeelsele elanikkonnale teisese rolli ja mida see ei pruugi tajuda omana ning tõelisena. Suhtumine ametlikesse institutsioonidesse kui riigi esindajatesse on skeptiline ja inimesed tajuvad neid oma igapäeva elust kaugetena.

Nagu kirjeldas kooli asedirektor, areneb kodakondsuseta ja materiaalselt kindlustamata teismelistes välja *muulaste sündroom* — ennast tuntakse teisejarguliste inimestena:

Siis on muulaste sündroom. See on väga sügaval meie noortes. On jäänud mingi haavumus seoses sellega, mis on viimastel aastatel toimunud. Nad peavad end teisejargulisteks inimesteks. [...] Lihtsalt viimasel ajal on neid nii palju alandatud. Nende vanemad seisavad

ööpäev järjekorras, et saada elamisluba. Nad ise seisavad ka. /.../ Hiljuti oli Tallinnas konkurs autolukksepa kohale. Me rääkisime sellest. Lapsed ei taha minna. Nad ei tunne end kindlalt, ei julge minna Narvast kaugemale. Tunnetavad mingit enda alaväärsust või. Ja see mõnikord viib selleni, et nad muutuvad agressiivseteks.

Tulevikuperspektiivid

Millisena näevad Narva noored oma tulevikku? Intervjueeritud noorte hinnangutest võib järeldada, et nad tajuvad tulevikku ebamäärasena. Nad ei tea täpselt, mis neist saab. Üks soov on aga suuremal osal neist ühine — nad soovivad lahkuda oma kodulinna. Narva noored otsivad võimalusi, kus end paremini teostada. Grupiintervjuude alusel võiks välja tuua eristuse: edukamad noored mõtlevad reaalsemalt ja soovivad minna õppima ning hiljem tööle Tallinnasse, Tartusse või mõnda teise Eesti linna.

Tüdruk, 15: *Ma lõpetan praegu üheksanda klassi. Et hiljem poleks probleeme eestikeelse keskkonnaga, lähen Tallinnasse kolledžisse õppima 12. klassini. Siis lähen Tallinnas ülikooli.*

Poiss, 18: *Jah, eesti keelega on probleeme. Raske on muidugi. Kooli ma lõpetasin kolmede ta. Praegu õpin Tartus informaatikat eesti keeles. Normaalselt õpin.*

Tüdruk, 17: *Õpin hästi, varsti lõpetan 11. klassi. Peale kooli lähen edasi õppima. Narvasse ei taha jääda.*

Paremat tulevikku võib isiku tasandil loota siis, kui omandatakse eesti keel ja eestistutakse. Edukamate vanemate lapsed, kellel on rohkem võimalusi, planeerivad oma tulevikku Tallinnas. Noored, kellel pole midagi kaotada, unistavad Inglismaast.

Tüdruk, 17: *Kuhu me tahame? Ma ei tea, kuhu me tahame...*

Poiss, 19: *Mina kavatsen Inglismaale lennata...*

Tüdruk, 17: *Ja ega ta siis mindki siia üksinda ei jäta, see on selge. Kui läheme, siis kõik koos.*

Poiss, 19: *Sergei tahab ka Inglismaale minna...*

Venemaale emigreeruda soovijaid on vähe. Küll aga näevad noored võimalust Venemaal õppimiseks, et siis hiljem Eestisse tagasi tulla. Venemaale õppima minek on pigem hädaabinõu kui eelistus. Venekeelset haridust pakkuvate Eesti kõrgkoolide arvu vähenemise tõttu on Narva noortel iga aastaga vähem võimalusi saada kõrgharidust. Samas on Vene kodakondsust omavatel narvalastel suhteliselt lihtne omandada kõrgharidust mõnes Vene õppeasutuses.

Mis ootab siis ikkagi Narvas (või ka mujal Ida-Virumaal) kasvanud venekeelseid noori? Praegu, mil kohad ühiskonnas on paljuski juba haaratud, nõuab läbilöömine suuremat agressiivsust, rohkem sotsiaalset kapitali, paremaid teadmisi ja akadeemilist võimekust (Annist, 1998: 37). Narva noorte eliit ei ole konkurentsivõimeline Tallinnas. Nende eesti keel ei ole hea, neil on vähe sidemeid ja oskusi läbilöömiseks. Edukamatel, keda vanemad ja tuttavad aitavad, õnnestub tõenäoliselt lõpetada kõrgkool ja leida vähemalt mingisugune töö, kuigi tõenäosus leida suure vastutusega kõrgepalgaline ametikoht ei ole väga suur. Kui nad on end Tallinnas või mõnes teises suuremas linnas sisse seadnud ja eesti keele omandanud, siis ilmselt ei eristu nad palju keskmisest eesti noorest.

Narva noored soovisid kodulinna lahkuda. Unistused enese realiseerimisest välismaal ei lähe ilmselt paljudel täide. Mis saab kõigist neist, kellel ei ole mitte midagi kaotada? Kogukonnas valitsev mentaliteet soodustab normidest kõrvalekaldumist. Kuivõrd noored tajuvad keskkonda vägivaldsena, muutuvad nad ka ise kergemini vägivaldseks. Kuna vaesuse tõttu on aktsepteeritud ebaseaduslik töö ja hangeldamine sigarettide ja alkoholiga, ei pea mõned paljudeks ka illegaalsete narkootikumidega hangeldamist. Kuna suurtes kogustes alkoholi tarvitamine on vanemate seas tavaline, muutuvad uimastid paljudele noortele loomulikuks elu osaks ning lisaks alkoholile hakatakse katsetama ka uimastitega. Narvas on odav ja kergesti kätte saadav herooin — kõige kergemini sõltuvust tekitav uimasti. Noortel, kes kas igavusest või masendusest uimasteid proovivad, on suur tõenäosus muutuda heroiniisõltlasteks. Sõltuvusega kaasneb põhitegevusest (kui see varem olemas oli), koolist või tööst, kõrvalejäämine ja sotsialiseerumine kriminaalsesse subkultuuri.

Ida-Virumaa noorte tulevikuväljavaadete parandamiseks ja Eesti ühiskonda integreerimiseks tuleks aidata neil tõsta oma enesehinnangut. Neid tuleb õpetada väärtustama iseennast ja maksimaalselt ära kasutama olemasolevaid võimalusi; neisse tuleb süstida soovi tegutsemiseks. Samuti on tarvis leida mingid võimalused tegutsemiseks. Ülevalt alla suunatud kampaaniatest üksi ei piisa, oluline on mõista noorte sotsiaalset keskkonda ja elusituatsiooni tervikuna.

Kasutatud kirjandus

- Annist, A. 1998. Work opportunities of young people. H. Helve (toim.), *Unification and Marginalization of Young People*. Helsinki: The Youth Research Programm 2000.

Proos, I. 2000. Eestivenelaste keeleoskus ja suhtlemis-
suutlikkus. M. Lauristin and R. Vetik (toim.),
Integratsioon Eesti ühiskonnas. Tallinn: TPÜ RASI,
37–40.

Saar, E. 2001. Kas Eestis on kujunemas klassiühiskond?
R. Vetik (toim.), *Eesti Sotsiaalteadlaste Aasta-
konverents 1. Ettekannete kogumik*. Tallinn: TPÜ RASI,
23–29.

3 Tööturg ja haridus kui sotsiaalse jätkusuutlikkuse alus

3.1. Haridusliku potentsiaali kasutamine Eesti tööturul

Eesti elanikkonna formaalhariduse kvantitatiivsed näitajad on märkimisväärselt kõrged. Kõigis tööealistes vanusegruppides on alg- ja põhiharidusega inimeste osakaal üle kahe korra madalam kui näiteks Euroopa Liidu riikides keskmiselt. Samas, nii ühiskonna kui ka üksikisiku seisukohalt ei pruugi olla alust ülemääraseks optimismiks (vt kiil 3.1). Kõik sõltub sellest, kuidas ja kuidas leiab see hariduslik potentsiaal ühiskonnas rakendust.

Kui elanikkonna hariduslik struktuur ja olemasolevate töökohtade struktuur ei ole vastavuses, siis ühiskonna jaoks on tegemist ressursside raiskamisega. Arengumaade puhul on leitud, et kui haridussüsteemi ja tööturu areng ei ole kooskõlas, s.t kui kõrgharidusega spetsialistide väljalase ületab nende töökohtade pakkumise, mis nõuavad kõrghariduse olemasolu, siis suurendab see oluliselt ajude äravoolu

KIIL 3.1.

Hariduse ekspansioon ja mis sellega kaasneb

1960. aastatel levinud moderniseerumise teooria kohaselt peaks hariduse ekspansiooni ja majanduse moderniseerumise vahel olema positiivne seos. Ühiskondade moderniseerumise käigus muutub tehnoloogia üha komplekssemaks, majandusstruktuurid bürokraatlikumaks, turud üha võistluslikumaks. Seetõttu kasvab hõive nende elukutsete korral, mis nõuavad kõrgemat haridustaset (Bell, 1975). Seega, ühiskonna seisukohalt kaasneb hariduse ekspansioon moderniseerumisega ning ühtlasi toetab ja soodustab moderniseerumist. Selleks, et üha võistluslikumaks muutuvatel turgudel püsima jääda, kasutavad ettevõtjad töötajate palkamisel üha enam ratsionaalseid kriteeriume. Seetõttu kujuneb haridus ka üksikisiku jaoks äärmiselt oluliseks, kuna võimaldab tal saada parema töökohta (Treiman, 1970). Inimkapitali teooria väidab, et investeringud haridusse tõstavad töötaja tootlikkust ja seega toovad kaasa ka palgatõusu (Becker, 1964). Ühtlasi on need investeringud kasulikud ühiskonnale tervikuna, kuna soodustavad majanduse arengut.

1970. aastatest alates on nii moderniseerumis- kui ka inimkapitali teooriat üha enam kritiseeritud. Konfliktiteooria pooldajad väidavad, et hariduse puhul ei ole üha tähtsamad mitte omandatud teadmised ja oskused, vaid haridussüsteemist saadavad tunnistused ja diplomid on kujunenud tõrjemehhanismiks, mida valitsevad grupid kasutavad nn sees- ja väljasolijate (insaidereid, autsaidereid) eristamiseks (Parkin, 1971; Collins, 1979). Teatud sotsiaalsesse gruppi sisenemiseks ei nõuta haridustunnistust mitte seetõttu, et vastav haridustase on tööpoolest funktsionaalselt vajalik töö tegemiseks, vaid hoopiski seepärast, et nii püütakse piirata juurdepääsu sellele grupile ja ühtlasi monopoliseerida gruppi kuulumisega kaasnevat privileege. Collins (1979) arvates kaasneb hariduse ekspansiooniga haridustunnistuste inflatsioon, s.t teatud positsioonile juurdepääsuks hakatakse nõudma üha kõrgemat haridustaset ning seega üksikisiku seisukohalt hariduse kasutegur pidevalt väheneb. Sealjuures ei ole hariduse ekspansiooni peapõhjuseks sugugi majanduse tehnoloogilised vajadused.

Ka nn järjekorra mudeli kohaselt ei too hariduse ekspansioon automaatselt kaasa töötajate jaoks paremaid võimalusi tööturul (Thurow, 1975). Eksisteerib kaks järjekorda: töötajate järjekord ja vabade töökohtade järjekord. Kuigi töötajate järjekorras on ülevalpool need töötajad, kelle haridustase on kõrgem, ei tähenda see, et neil oleks võimalik siseneda hierarhias kõrgemal paiknevatesse gruppidesse, kuna kaks järjekorda ei pruugi olla kooskõlas. Kui näiteks kõrgkoolide lõpetajaid on rohkem kui vastavaid töökohti, siis see tähendab, et osa neist peab leppima kehvema töökohaga. See aga ühtlasi vähendab madalama haridustasemega inimeste võimalusi tööd leida, kuna kõrgema haridustasemega töötajad tõrjuvad nad järjekorras üha tahapoole (Braverman, 1977). Hariduse ekspansiooniga on seetõttu kaasnenud kõrghariduse proletariseerumine, s.t kõrgharidusega noorte tööpuudus suureneb, samuti on üha rohkem neid kõrgharidusega noori, kes ei leia oma haridustasemele vastavat tööd (Blossfeld, 1999).

1990. aastatel laialdase leviku saavutanud individualiseerumisteooria pooldajad väidavad samuti, et hariduse roll inimese sotsiaalse seisundi määratlejana üha väheneb (Beck, 1994), kuna toimub inimeste karjääriteede üha suurem individualiseerumine. Seetõttu varieerub ühe ja sama haridustasemega inimeste sotsiaalne positsioon üha enam.

Nn kultuurilise teooria kohaselt aitab haridustaseme kasv küll parandada inimese positsiooni, aga põhjuseks ei ole mitte majanduse tehnoloogilised vajadused, vaid hoopiski ühiskonnas levinud müüdid (Meyer, Hannan, 1979). Kuna inimkapitali teooria seisukohad (haridus kui kasulik investering nii üksikisiku kui ka ühiskonna jaoks tervikuna) on ühiskonnas üldlevinud ja aktsepteeritud, siis on see müüt hakanud mõjutama kogu ühiskonda.

TABEL 3.1.

Ametigruppide haridustase 1989. ja 1999. aastal, %

Ametigrupp	Aasta	Alg- või põhiharidus	Keskharidus*	Kutseharidus	Keskeriharidus	Kõrgharidus	Kokku
Juhid	1989	3	20	...	34	43	100
	1999	2	18	11	26	43	100
Tippspetsialistid	1989	1	15	...	27	57	100
	1999	1	8	3	20	68	100
Madalamad „valgekraed“	1989	12	48	...	32	8	100
	1999	7	28	19	33	13	100
Kvalifitseeritud töölised	1989	32	50	...	16	2	100
	1999	19	23	38	17	2	100
Kvalifitseerimata töölised	1989	57	30	...	11	2	100
	1999	31	22	24	18	5	100
Töötud	1999	26	25	29	14	6	100
Kogu töötav elanikkond	1989	22	40	...	23	15	100
	1999	13	22	23	23	18	100

* 1989. aastal kesk- ja kutseharidus koos.

Allikas: Eesti tööjõu-uuringute 1995. ja 1999. aasta andmed.

riigist ja ühtlasi tähendab ka antud riigi jaoks niigi kasinate ressursside raiskamist (Bertrand, 1995).

Kuna nõudlus kõrghariduse järele on Eestis kõrge ning nende õppeasutuste arengut soosivate sotsiaalses hierarhias kõrgemal paiknevate kihtide poliitiline mõjuvõim suur, siis eelistatakse riiklike vahendeid paigutada just kõrghariduse arengusse, kuigi mõttekam oleks seda kulutada töökohtade loomiseks madalama haridustasemega inimestele ja just nende õppimisvõimaluste parandamiseks. Üksikisiku jaoks võib haridustasemele mittevastav töö kaasa tuua pettumise, frustratsiooni. Ka Eestis läbi viidud uuringud on näidanud, et tööga rahulolu sõltub vägagi oluliselt sellest, kas haridustase ja töö on kooskõlas. Mitmetes publikatsioonides on viidatud sotsiaalse ressursi (inimeste) primitiivsele kasutamiskusele Eesti ühiskonnas. Näiteks on leitud, et ligikaudu pool elanikkonnast leiab väheefektiivset rakendust (vt Pettai, 1998). Samas, Eesti arengu jätkusuutlikkuse tagamine eeldab olemasoleva hariduspotentsiaali võimalikult efektiivset kasutamist. See on tähtis nii ühiskonna kui terviku kui ka üksikindiviidide arengu seisukohalt.

Ametigruppide haridustase

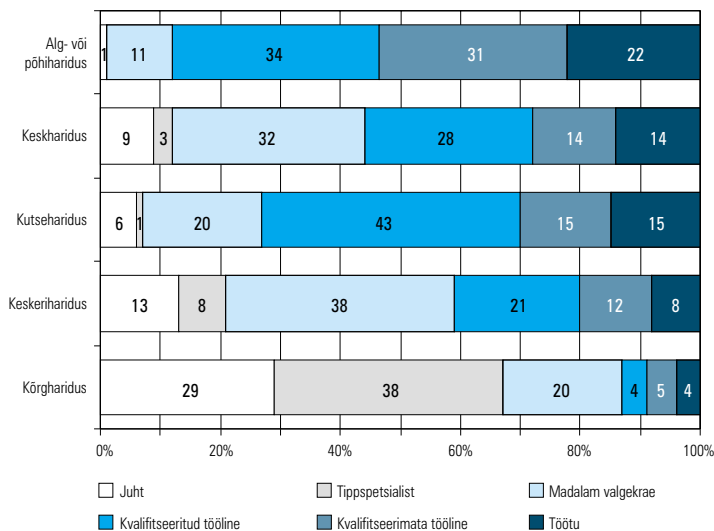
Uuringud on näidanud, et üldiselt oli endistes sotsialismimaades seos haridustaseme ja ametigrupi kuuluvuse vahel tugevam kui turuühiskondades (Solga, Konietzka, 1999). Sotsialismimaades kontrollis riik üleminekut haridussüsteemist tööle, aga ka edasist sotsiaalset liikumist, administratiivsete vahenditega

(sealhulgas riikliku töölesuunamise kaudu) ning ühtlasi kindlustas haridustaseme ja sotsiaalse positsiooni vastavuse. Seega peaksid 1990. aastatel Eesti ühiskonnas toimunud muutused olema kaasa toonud hariduse ja sotsiaalse seisundi vahelise seose nõrgenemise. Tabelis 3.1 toodud 1989. ja 1999. aasta andmete võrdlus ei kinnita seda. Kuigi kümne aasta jooksul tõusis töötava elanikkonna haridustase suhteliselt palju (eelkõige vähenes alg- ja põhiharidusega töötajate osakaal), siis ametigruppide jagunemises toimusid muutused eelkõige skaala keskel: madalamate valgekraede protsent suurenes, kvalifitseeritud töölistel aga vähenes. Samal ajal kvalifitseerimata tööliste osakaal isegi suurenes. Seetõttu ei tõusnud mitte niivõrd tippspetsialistide, juhtide ja madalamate valgekraede haridustase, vaid hoopis tööliste oma. Kui 1989. aastal oli 13% lihttööstest keskeri- või kõrgharidus, siis 1999. aastaks oli see juba igal neljandal kvalifitseerimata töölisel.

Juhtide puhul toimus pigem vastupidine protsess: nende haridustase hoopis langes. Ilmselt on põhjuseks uute väikefirmade tekkimine. Seda kinnitab ka riigi- ning välis- ja eesti kapitalil põhinevate erafirmade juhtide haridustasemete võrdlus. Madalama haridustasemega on eesti kapitalil põhinevate erafirmade juhtkond (enamasti on tegemist väikefirmadega). Seos haridustaseme ja sotsiaalse kuuluvuse vahel siiski peaaegu ei muutunud. Seega, haridustaseme tõus ei too automaatselt kaasa võimaluste paranemist tööturul. See, kuivõrd õnnestub haridusest kasu lõigata, sõltub ka vastavate vakantsete kohtade olemasolust tööturul. Kui teatud haridustasemega töötajate

Joonis 3.1.

Haridusliku potentsiaali kasutamine

pakkumine ületab nõudluse, siis käivitub töötajate alaneva väljavahetamise protsess, mille käigus hariduse kasutegur üha väheneb. Tabelis 3.1 toodud andmed võimaldavad väita, et Eesti tööturul on see protsess juba käivitunud.

Töötajate alane väljavahetamine toimub kaheastmeliselt: üha kõrgema haridustasemega töötajad vahetavad välja madalama haridustasemega töötajad hierarhia madalamatelt positsioonidelt, mis omakorda toob kaasa nende väljatõrjumise tööturult üldse (Brauns jt, 1999). Seetõttu ei ole ilmselt mõtet analüüsida mitte ainult haridustaseme ja töö vastavust, vaid ka seda, kuidas teatud haridus suudab tagada hõive. Joonis 3.1 iseloomustab hariduse tulemuslikkust Eesti tööturul, nii selle olulisust pääsemaks primaarsele tööturule kui ka erineva haridustasemega töötajate hõivatuse šansse: vaid kahel kolmandikul kõrgharidusega tööjõust õnnestus oma haridus tööturul maksma panna. Teistel haridusrühmadel on üsna raske primaarsele tööturule pääseda, põhiharidusega rahvastikul aga esineb tõsisemaid probleeme ka hõive tagamisega. Küllaltki kõrge on töötute osakaal ka kesk- ja kutsehariduse omandanute hulgas. Seega ei suuda ka keskharidus anda hõivegarantiid.

Erinevate haridustasemete kasutegur

Alg- ja põhiharidusega inimeste võimalused tööd leida erinevad rahvusesti väga vähe. Samas on selgelt enam löögi all just nooremad (15–24-aastased). Praegu on väljalangevus põhikoolist küllaltki suur: 1998/99. õppeaastal katkestas põhikoolis õpingud ligi 1400 noort (Annus jt, 2000). Kuna see arv on viimase viie

aasta jooksul püsinud stabiilselt 1300–1400 vahel, siis on tegelikult tegemist kumulatiivse mõjuga, s.t igal aastal suureneb põhihariduseta noorte arv rohkem kui 1000 võrra. Põhikoolist väljalangejatel ei olnud senini aga haridussüsteemis kohta, neil puudus võimalus saada mingitki kutsealast ettevalmistust, kuna senine kutseõppeasutuse seadus sätestas, et kooli võivad õppima asuda isikud, kellel on põhi- või keskharidus. 13. juunil 2001 võeti Riigikogus vastu kutseõppeasutuse seaduse muutmise seadus, mille kohaselt nähakse ette kutsealane eelkoolitus põhihariduseta kuni 25aastastele noortele, kellel on võimalik nüüd omandada põhiharidus paralleelselt kutseharidusega. Algavast õppeaastast on võimalik saada kutsealast algõpetust 180 põhihariduseta noorel, kuid ilmselt jääb sellest väheks, kuna 17–25aastaste vanusegrupis on praegu üle 20 tuhande noore, kellel põhiharidust ei ole. Samas ei pruugi ka see lahendada probleemi, kuna madalama haridustasemega noortel on üha raskem tekkinud nõiaringist välja tulla, sest vahe ülejäänud eakaaslastega suureneb, ning seega on neil ka edaspidi väga raske siseneda tööturule või jätkata oma haridusteed.

Üldkeskhariduse puhul on Eestis traditsiooniliselt olnud tegemist mitte niivõrd laiapõhjalise üldhariduse, kuivõrd just kõrgkoolides õpingute jätkamisele suunatud akadeemilise haridusega. Seetõttu võiks eeldada, et just nendel keskhariduse omandanutel, kel ei ole õnnestunud õpinguid jätkata, esineb probleeme tööturule lülitumisel ja seal püsijäämisel. Samas on tegemist väga heterogeense grupiga. Varasemad uurimused on näidanud, et 1980. aastatel omandatud keskharidusel oli näiteks eestlaste ja mitte-eestlaste jaoks täiesti erinev tähendus: eesti õppekeelega kooli lõpetanutel olid märgatavalt suuremad võimalused lülituda valgekraede hulka, seevastu vene noori „suunas“ keskkool valdavalt tööliste sekka (Helemäe, Saar, Võormann, 2000).

Ilmselt on selline üldkeskhariduse erinev orienteeritus avaldanud mõju ka praegustele töötuse riskidele. Nii on üldkeskharidusega mitte-eestlastel töötuks jäämise risk märgatavalt kõrgem kui sama haridustasemega eestlastel (vt joonis 3.2). Kuna keskharidusega töötajate ettevalmistus on ebamäärane, siis mängib just neil töökoha leidmisel olulist rolli sotsiaalne võrgustik ning sidemete ja tutvuste puudumine vähendab nende võimalusi tööd leida. Seega ei pruugi ettepanek muuta keskharidus kohustuslikuks anda soovitud tulemusi, kuna see võib tähendada, et haridustaseme tõus ei too kaasa mitte seniste riskigruppide riskide vähenemist, vaid vastupidi — nende riskid isegi suurenevad, kuna diferentseerumine keskhariduse omandanute hulgas süveneb ning üha

suuremat rolli hakkavad mängima sotsiaalne päritolu, majanduslikud võimalused ja sidemed, s.t keskharidusest ainuüksi ei piisa, et tööturul läbi lüüa, selleks on vaja peale haridusliku kapitali ka muud liiki kapitale.

Ka kutseharidusega mitte-eestlastel on suurem oht töötuks jääda kui sama haridustasemega eestlastel. Sealjuures ei paranda ka parem eesti keele oskus mitte-eestlaste šansse. Üha enam räägitakse, et kutseharidusega töötajate suure tööpuuduse põhjuseks on nende vananenud, nõukogulikust süsteemis omandatud haridus. Samas ei näi aga hariduse omandamise aasta töötusest pääsemise võimalustele kuigi olulist mõju avaldavat, pigem isegi vastupidi — töötus ähvardab rohkem hoopis viimase viie aasta jooksul kutsekooli lõpetanud. Seevastu on 1960. aastatel kutsehariduse omandanute hulgas selgelt rohkem neid, kes töötavad kvalifitseerimata töölisena. Seega, värskemad teadmised ei suurenda võimalusi tööd leida, küll aga on lootust, et insaiderite hulka jõudmise korral on tõepoolest tegemist haridustasemele vastava tööga.

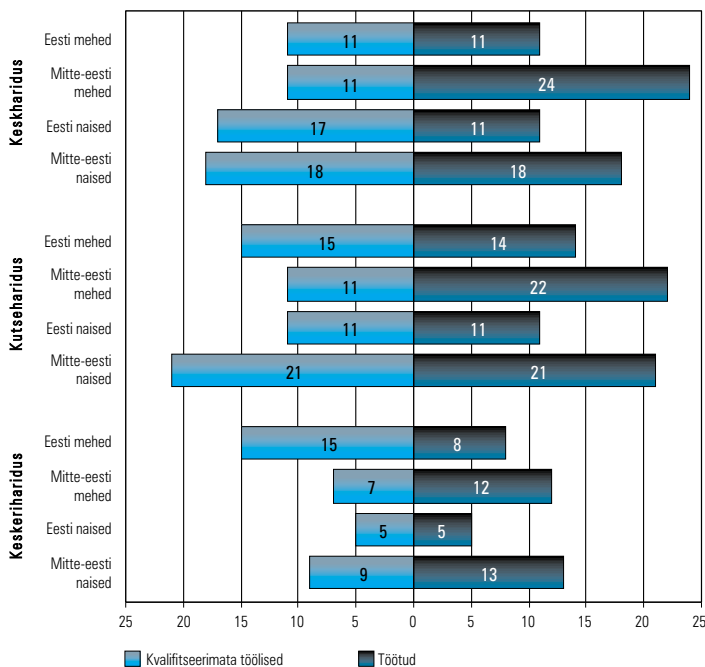
Erinevate vanusegruppide võrdlus näitab, et erilise löögi all on üldkesk- või kutseharidusega mitte-eestlaste nooremad vanusegrupid (20–29aastased). Neil on üha raskem tööd leida ja nende töötuse risk on eestlasest eakaaslaste omast üle kahe korra kõrgem (vt tabel 3.2). Samas on keskhariduse omandanud mitte-eesti noortel ka oluliselt raskem jätkata õpinguid kõrgkoolis, kuna nende eesti keele oskus ei ole selleks piisav. Seega tuleks neil omandada tasuline kõrgharidus, mis on aga paljude jaoks ebareaalne.

Kuna üle 55aastaste hulgas on suhteliselt palju kvalifitseerimata töölisi, siis tähendaks selle vanusegrupi tööturul lahkumine seda, et nooremate vanusegruppide võimalused tööd leida ehk mõnevõrra paranevad. Samas tuleks neil leppida sel juhul selgelt nende haridustasemele mittevastava lihttööga. Sealjuures tuleb pidevalt peale uusi üha kõrgema haridustasemega noori. Kuna õpingud katkestanutel on väga raske haridussüsteemi tagasi jõuda (eriti kutsehariduse omandanutel), siis ilmselt ka kesk- ja kutseharidusega eesti noorte võimalused tööd leida vähenevad. Sealjuures ei ole sugugi kindel, et noored on valmis välja vahetama tööturul lahkuvaid sama haridustasemega vanemaid vanusegruppe, kes teevad madala palga eest rutiinset lihttööd (nii füüsilist kui ka vaimset). Ehk valivad nad selle asemel hoopiski töötuse.

Keskerihariduse omandanute puhul on rahvustevahelised erinevused märgatavalt väiksemad: seda nii töötuks jäämise riskide kui ka haridustasemele vastava tööd leidmise võimaluste osas.

JOONIS 3.2.

Töötute ja kvalifitseerimata tööliste osakaal haridustaseme ja soolis-rahvuslike gruppide kaupa, %

TABEL 3.2.

Töötute osakaal kesk- ja kutsehariduse omandanute hulgas rahvuseti ja vanusegrupiti, %

Vanusegrupp	Keskharidus		Kutseharidus	
	Eestlased	Mitte-eestlased	Eestlased	Mitte-eestlased
20–24	14	32	16	32
25–29	7	21	15	25
30–39	13	20	13	19
40–55	11	21	12	18
Üle 55	2	6	9	8

Allikas: Eesti tööjõu-uuringu 1999. aasta andmed.

Kas kõrgharidus on imevahend?

Kõrgharidus näib küll suurendavat tööturušansse, samas ei ole aga tegemist imevahendiga, mis alati ja kõigile aitaks kindlustada haridusele vastava töökoha. Tabelist 3.3 nähtub, et märgatavalt raskem on tippspetsialisti või juhina tööd leida kõrgharidusega mitte-eestlastel. Sealjuures aitab vaid väga hea eesti keele oskus nende šansse parandada. Vanusegrupiti ei erine oluliselt tippspetsialisti või juhina rakendust leidnute protsent. Küll aga on teistest mõnevõrra raskemas seisus üle 55aastased, sest ligi viiendik sellealsetest on kas töötud või töötavad töölisena. Seevastu kõige

TABEL 3.3.

Kõrgharidusega töötajate töö ja hariduse vastavus, %

	Töötab...			Kokku
	juhina, tippspetsialistina	madalama valge- kraena	töölisena või on töötu	
Soolis-rahvusliikud grupid				
Eesti mehed	77	13	10	100
Mitte-eesti mehed	54	17	29	100
Eesti naised	69	24	7	100
Mitte-eesti naised	47	31	21	100
Vanusegrupp				
25–29	68	24	8	100
30–39	69	21	10	100
40–55	66	21	13	100
üle 55	67	14	19	100
Elukoht				
Tallinn	62	25	13	100
Ida-Virumaa	58	21	22	100
Teised maakonnad	73	16	11	100
Mitte-eestlaste eesti keele oskus				
Ei oska	44	22	34	100
Saab aru	41	24	35	100
Räägib	41	28	31	100
Räägib ja kirjutab	65	25	9	100

Allikas: Tööjõu-uuringu 1999. aasta andmed.

noorema vanusegrupi puhul näib käivituvat protsess, mille käigus kõrghariduse omandanud vahetavad välja madalama haridustasemega töötajad ametnike ja keskastme spetsialistide seas. Haridustasemele vastavat tööd on kõrgharidusega töötajatel kõige raskem leida Ida-Virumaal.

Miks siis kõik kõrghariduse omandanud ei leia haridustasemele vastavat rakendust? Põhjus ei pruugi olla mitte ainult selles, et haridust ei väärtustata tööturul ja paremad töökohad saadakse sotsiaalsete võrgustike kaudu, vaid ehk hoopis selles, et nõudlus kõrgharidust eeldavate töökohtade järele ületab pakkumise.

Viimastel aastatel on Eestis toimunud just kõrghariduse laialdane ekspansioon: pidevalt on suurenenud nii kõrgkoolide kui ka üliõpilaste arv. Samas ei ole selle tagajärjed veel jõudnud tööturul avalduda, kuna paljudel noortel lükkub kõrgkooli lõpetamine edasi, sest nad ka töötavad õpingute ajal. Ka kaheastmelisele ülikooliharidusele (kolm aastat bakalaureuse- ja kaks aastat magistriõpet) ülemineku võimalikud tagajärjed ei ole veel päris selged. Siiski võib juba praegu väita, et ka kõrghariduse konverteerimine tööturueduks on üha raskem, sest kõrgharidusega töötajate pakkumine üha suureneb. Samas

ei ole aga toimunud tippspetsialistide töökohtade sama järsku kasvu. Seega peab osa kõrgharidusega töötajatest leppima tööga, mis ei vasta nende haridustasemele. Magistriõppe laienemine toob ilmselt omakorda kaasa selle, et ka bakalaureusekraadi turuväärtus hakkab langema ning üha tähtsamaks muutub magistrikraadi omandamine.

Mida ette võtta?

Ilmselt on töötajate alaneva väljavahetamise protsessi väga raske, kui mitte võimatu, tagasi pöörata. Kuna me oleme kõrghariduse ekspansiooni teele juba astunud, siis tagasiteed enam ei ole. Hariduse inflatsiooni spiraalist meil välja rabeleda ei õnnestu. Ei tasu süüdistada ka kõrgkoole, et nad suurendavad pidevalt vastuvõttu. Haridus on muutunud kaubaks ja turureegel on, et nõudluse korral tekib ka pakkumine. Nõudlus on aga suur, sest noored mõistavad, et ilma kõrghariduseta on nende võimalused tööturul läbi lüüa kehvad. Samas tähendab see, et madalama haridustasemega töötajate tööturuvõimalused üha vähenavad. Kuna praegu on haridussüsteem väga jäik ja stratifitseeritud, siis on pärast õpingute katkemist väga raske haridussüsteemi tagasi pöörduda. Samuti on haridussüsteemis teatud üleminekute võimalused vägagi piiratud. Kui inimestel oleks lootus pärast teatud töötamisperioodi õpinguid jätkata, siis ei oleks madalama haridustasemega piirdunute kehvemad võimalused nii suureks probleemiks. Praegu on aga oht, et riskigruppidel (madalama haridustasemega piirdunud, noored, mitte-eestlased, Ida-Virumaa elanikud) ei ole erilist lootust oma tööturušansse parandada.

Juba praegu on hariduse tööturueduks konverteerimisega probleeme, need probleemid on rahvastiku eri gruppide vahel ebahühtlaselt jaotunud. Lisaks rahvuslikule, vanuselisele, soolisele ja elukoha alusel kujunenud diferentseerumisele muutub üha olulisemaks ka aineeline ebavõrdsus nii hariduse kasutamisel edu saavutamiseks kui ka juurdepääsul haridusele.

Üleskutsed püüda prognoosida tööturu jaoks vajalikku erinevate õppeasutuste lõpetajate arvu ei ole ilmselt kuigi õigustatud (vt kiil 3.2), kuna avatud majandusele vajalikke oskusi on väga raske prognoosida. 2000. aastal haridus-, majandus- ja sotsiaalministri ning Eesti Tööstuse ja Tööandjate Keskliidu tegevdirectori, Eesti Kaubandus-Tööstuskoja peadirektori ja Eesti Ametiühingute Keskliidu esimehe poolt allkirjastatud ühise tegevuse kokkulepe tööturu kvalifikatsiooni tööturu vajadustega vastavusse viimise kiirendamiseks aastatel 2001–2004 sätestab, et töötajavajadust oleks vaja prognoosida lähtudes ettevõtluse ja avaliku sektori vajadustest. Samas on selge, et vähemalt

KIIL 3.2.

Tööjõuvajaduse prognoosimisest

Esimesed katsed kohandada haridussüsteemi tööturu vajadustega tehti sotsialismimaades, eeskätt Nõukogude Liidus, kus erineva tasemega õppeasutuste ja erinevate elukutsegruppide jaoks töötati välja üksikasjalikud lõpetajate väljalaske plaanid. Ka OECD kasutas 1960. aastatel selliseid prognoose mitmete arengumaade haridussüsteemide planeerimisel. Selliste prognooside väljatöötamist toetasid nn inimkapitali teooria pooldajad, kelle arvates haridus mängis esmatähtsat rolli nii riikide majanduse kui ka üksikisiku jaoks. Vaatamata küllaltki laialdasele kasutamisele hakati sellist käsitlust üha enam kritiseerima. Nimelt leiti, et tegemist on lihtsustamisega, kuna ei arvestata, et tööturul toimub ka töö- ja ametialane liikumine. Samuti väideti, et selline prognoosimine ei võimalda arvesse võtta seda, kuidas reguleeritud on tööturg ja seda, kuidas tegelikult toimub töötajate palkamine (Blaug, 1985). Näiteks Prantsusmaal loobuti selliste prognooside tegemisest 1970. aastate keskel, kuna leiti, et ei saa määratleda objektiivselt eksisteerivat vajadust erineva haridustasemega töötajate järele. See, kuidas erineva haridustasemega töötajatel õnnestub end tööturul n-ö paika panna, sõltub eelkõige pakkumise ja nõudluse vahekorra (Bertrand, 1995). Varasemad kogemused on ka näidanud, et arengumaades spetsialistide väljalaskeks tehtud plaanid osutusid majanduskasvu prognoosimisel liiga optimistlikeks ja seetõttu hindasid üle spetsialistide vajadust. Samuti on praktiliselt võimatu prognoosida üldharidusega töötajate vajadust. Sellele vaatamata on osades riikides jätkatud prognooside tegemist (näiteks USAs). Siiski on arvuliselt prognoose hakanud üha enam asendama kõikvõimalikud kvalitatiivsed stsenaariumitel põhinevad hinnangud, mille käigus püütakse hinnata erinevate tööturuarengute toenäosust (vt ka Loogma, 1999).

arvuliste prognooside koostamine on praktiliselt võimatu, sest Eestis on ülekaalus väikefirmad, kes ei tea, kas nad 4–5 aasta pärast veel olemaski on, rääkimata siis veel tööjõuvajaduse prognoosimisest.

Kasutatud kirjandus

Annus, T. jt. 2000. *Ülevaade Eesti haridussüsteemist*. Tallinn: Haridusministeerium.

- Beck, U. 1994. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization*. U. Beck (toim.), *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, G. 1964. *Human Capital*. New York: Columbia University Press.
- Bell, D. 1975. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bertrand, O. 1995. Education and Work. J. Delors (toim.), *Education for the Twenty-first Century*. UNESCO Publishing, 157–192.
- Blaug, M. 1985. Where are we now in the economics of education? *Economics of Education Review*, 4.
- Blossfeld, H-P. 1999. *Life Courses in the Globalization Process*. Project Description, Bielefeld.
- Brauns, H., Steinmann, S., Kieffer, A. and Marry, C. 1999. Does Education Matter? France and Germany in Comparative Perspective. *European Sociological Review*, 15, 61–89.
- Braverman, H. 1977. *Die Arbeit im modernen Produktionsprozess*. Frankfurt: Campus.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society: A Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic Press.
- Helemäe, J., Saar, E. ja Vöörmann, R. 2000: *Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuse alusel*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Loogma, K. 1999. Töö ja hariduse muutuvad paradigmad. R. Vetik (toim.), *Eesti inimarengu aruanne 1999*. Tallinn: UNDP, 80–84.
- Meyer, J. and Hannan, M.T. (toim.) 1979. *National development and the World System: educational, Economic and Political Change*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parkin, F. 1971: *Class Inequality and Political Order*. New York: Praeger.
- Pettai, I. 1998. Kohanemisstruktuur integratsiooni näitajana. R. Vetik (toim.), *Eesti inimarengu aruanne 1998*. Tallinn: UNDP, 64–68.
- Solga, H. and Konietzka, D. 1999. Occupational matching and Social Stratification. Theoretical Insights and Empirical Observations Taken from a German-German Comparison. *European Sociological Review*, 15, 25–47.
- Thurow, L.C. 1975. *Generating inequality. Mechanisms of distribution in the U.S. economy*. New York: Basic Books.
- Treiman, D. 1970. Industrialization and Social Stratification. E.O. Laumann (toim.), *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs Merrill, 207–234.

3.2. Eesti tööturu autsaidrid: väljakutse isikule või ühiskonnale?

Jätkusuutliku arengu eesmärgiks on võimaldada heaolu ja kõrget elukvaliteeti praegustele ja tulevastele põlvetele kolmes dimensioonis: keskkondlikus, sotsiaalses ja majanduslikus. Jätkusuutliku majanduse peamiseks alustalaks peetakse Euroopa Liidus kõrget tööhõivet. 1999. a Amsterdami lepingus, kus sätestati liikmesriikide tööpoliitika arengusuunad ja pikaajaline strateegia, toodi selgelt välja, et kõrge hõive on Euroopa Liidus üheks olulisemaks makromajanduslikuks eesmärgiks. See on eriti akuutne situatsioonis, kus pensioniealine elanikkond kogu Euroopas suureneb, noored pikendavad oma haridusteed ja asuvad tööle hiljem kui varasemad põlvkonnad. Samas on toimunud ja toimumas muudatused majanduses ja tehnoloogias, mis esitavad hoopis uued väljakutsed ka töötajatele: elupõlised töökohad on muutunud pigem erandiks ja paljud inimesed peavad vahetama oma karjääri jooksul mitu elukutset. Sellest lähtuvalt kasutatakse peamiste tööturu olukorra indikaatoritena üldist hõivetaset, töötuse taset, s.h pikaajalise töötuse näitajaid, aga ka hariduse (elukest-va õppe) osa majanduslikus aktiivsuses.

Eesti tööhõives on toimunud viimase kümnendi jooksul suured muudatused. 1990ndate alguse Eestis iseloomustas elanikkonna kõrge majanduslik aktiivsus, töötus oli peaaegu tundmatu nähtus. Ulatuslikud ümberkorraldused majanduses ja muutused struktuuris tõid endaga kaasa nii hõive vähenemise kui

tööpuuduse. Erinevad sotsiaalsed grupid on tulnud nende muutustega toime erineva edukusega. Nii indiviidi kui ka riigi huvidest lähtuvalt on siinkohal keskselt probleemiks võimalus naasta tööturule, eriti juhul, kui sealt lahkumine on olnud peaesunnitud valik. Oluline on analüüsida, kellel ja millised on võimalused siseneda tööturule ning kas ja kuidas toetavad indiviidi püüdeid tööturuinstitutsioonid.

Trendid Eesti töajõuturul ELi taustal

Eesti majanduse jätkusuutliku arengu aluseks peaks olema tööealise elanikkonna maksimaalne rakendamine. Kahjuks on tööturuindikaatorite tendentsid Eesti puhul võrreldes Euroopaga pigem vastupidised. Kui Euroopa Liidus on viimase kümnendi trend (eriti naiste puhul) suurenev tööhõive, siis Eestis on töötavate inimeste hulk pidevalt vähenenud. 1995.–1997. aastal oli Eestis tööhõive määr ligikaudu 5 protsenti kõrgem kui Euroopa Liidus. 1997. aastast hakkas hõivatute määr Euroopa Liidus tõusma ning Eestis langema, saavutades sama taseme (62%) 1999. aastaks. 2000. aastal samad tendentsid jätkusid ja Eesti tööhõive määr jäi juba alla Euroopa Liidu keskmise (61% versus 62,5%). Eriti drastiline on hõivatute langus Eestis absoluutarvudes: võrreldes 1991. aastaga on töötavate inimeste hulk vähenenud aastaks 2000 tervelt veerandi, s.o 203 tuhande inimese võrra. Samas on teravaks sotsiaalseks probleemiks tõusnud töötus: 1989. aastal tundmatu probleem puudutab tänaseks juba iga 15ndat Eestimaa elanikku. Töajõust moodustavad töötud 2001. aasta esimeses kvartalis 14,3 protsenti.

Liikumine töötusse ja tööturuga taasintegreerumine

Töötust võib vaadelda kahesuunalise teena, kus inimesed mitte ainult ei jää töötuks, vaid ka liiguvad töötusest välja. Senistes uurimustes on tööturušansse iseloomustatud sageli läbi individuaalsete karakteristikute, seda nii töötuks jäämise kui ka majanduse seisukohalt.

Nii meeste kui ka naiste puhul võib Eestis tuua üldiste töötuks jäämist mõjutavate karakteristikutena välja nii hariduse, vanuse, rahvuse kui ka elukoha (vt tabel 3.4). Keskmisest enam on ohustatud madalama haridustasemega noored või üle keskea inimesed, vähem ohustatud aga kõrgharidusega inimesed. Naiste jaoks on lisa riskifaktoriteks ka mitte-eestlaseks olemine ja elukoht väljaspool pealinna.

TABEL 3.4.
Töötusesse liikumist mõjutavad individuaalsed karakteristikud

	Töötusse liikumine			
	Mehed		Naised	
	+	-	+	-
Rahvus				
Mitte-eestlane vs. eestlane			***	
Haridus				
Põhi- vs. keskharidus	***		***	
Kõrg- vs. keskharidus		***		***
Vanus				
14–24 vs. 25–44	***		***	
45–74 vs. 25–44	***		***	
Piirkond				
Maa vs. Tallinn			***	
Muu linn vs. Tallinn				
Ida-Virumaa vs. Tallinn			***	

*** Karakteristikud, millel on meeste ja naiste hulgas keskmisest suurem (+) või väiksem (-) mõju töötusse liikumisele.

Allikas: Eesti töajõu-uuring 1999.

Erinevalt töötuks jäämisest ei ole aga tööturule naasmist (vt tabel 3.5) analüüsid võimalik välja tuua sotsiaalseid gruppe, kelle võimalused oleksid selgelt paremad või halvemad. Analüüsi tulemustele tuginedes saab keskmiselt halvematest tööturule naasmise šanssides rääkida vanemaealiste meeste ning madalama haridustasemega mitte-eestlastest naiste puhul. Eelistan tööturule sisenemiseks võib välja tuua aga vaid töötuse lühiajalisuse.

Kõrvutades ühelt poolt töötuks jäämist ning teiselt poolt tööturule naasmise šansse suurendavaid tegureid, on näha, et pikemas perspektiivis koguneb töötute hulka järjest enam inimesi, kelle jaoks sellest olukorrast väljumine on järjest keerulisem. Töötusest väljumise keerukus kajastub ka statistikas, mille põhjal leiab Eestis vähem kui aasta möödudes tööd vaid 17,7 protsenti töötutest. Võrdlusena olgu toodud Euroopa Liidu liikmesmaad, kus taas töö leidnute hulk on märkimisväärselt kõrgem: keskmiselt iga 3. töötule leiab 12 kuu jooksul uuesti töö. Eesti puhul on ohusignaaliks ka järjest suurenev pikka aega töötä olnud inimeste hulk (vt joonis 3.3). Viimase kaheksa aasta jooksul on nende arv, kes ei ole suutnud endale ühe aasta jooksul tööd leida, kahekordistunud.

Kasutamata tööjõu ressurss on ka need nn heitunud inimesed, kes on loobunud töötamisest ja keda ei määratleta töötute, vaid mitteaktiivsetena. Pidevalt suurenenud heitunud isikute osatähtsus mitteaktiivsete hulgas on viimastel aastatel jätkuvalt suurenenud. 2000. aastal kasvas nende hulk võrreldes 1999. aastaga 14%. Teisisõnu, tervelt 24 000 inimest loobusid töötamisest, sest nad ei uskunud enam, et leiavad tööd. Mehed loobuvad töötamisest sagedamini: mitteaktiivsetest meestest oli 2000. aastal heitunud 13%, naistest 11% (Tööjõud 2000).

Eesti tööturuga iseloomustav kõrge töötuse tase, eriti aga pikka aega töötute ning heitunute suurenev hulk oma ühelt poolt arvukate sotsiaaltoetuste, teiselt poolt aga saamata jäävate maksude näol, on riigi jaoks vägagi kulukas. Pikemat aega tööturult eemal olnud inimesed kaotavad oma kvalifikatsiooni ning tööharjumuse, samuti on nende integreerimine tööturuga järjest raskem. Tööturust võõrandumine põhjustab ka sotsiaalseid probleeme, pingestades nii veelgi enam teravat sotsiaalmajanduslikku olukorda.

Kas tööjõupoliitika meetmed pakuvad kala või õnge?

Lisaks individuaalsetele karakteristikutele tuleb tööhõivest rääkides silmas pidada ka riigi poolt teostatavat tööjõupoliitikat. Tavapäraselt eristatakse aktiivset ja passiivset tööjõupoliitikat: aktiivne hõlmab

TABEL 3.5.

Töötusest väljumist mõjutavad karakteristikud

	Töötusest väljumine			
	Mehed		Naised	
	+	-	+	-
Rahvus				
Mitte-eestlane vs. eestlane				***
Haridus				
Põhi- vs. keskharidus				***
Kõrg- vs. keskharidus				
Vanus				
14–24 vs. 25–44				
45–74 vs. 25–44			***	
Varasem töökogemus				
Puudub vs. olemas				***
Töötus				
Alla 12 kuu vs. üle 12 kuu	***		***	

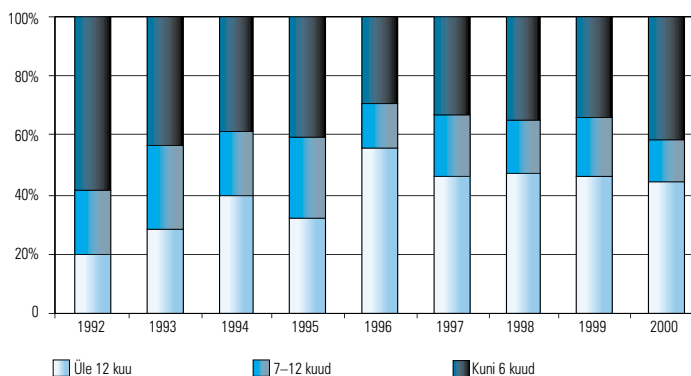
*** Karakteristikud, millel on meeste ja naiste hulgas keskmisest suurem (+) või väiksem (-) mõju töötusest väljumisele.

Allikas: Eesti tööjõu-uuring 1999.

JOONIS 3.3.

Töötuse pikkus, %

Allikas: Tööjõud 2000.

endas ümberõpet, täiendkoolitust ja tööturutoetust töötule või tööandjale, passiivne töötule abirahasisid.

Eesti riikliku tööhõivepoliitika eesmärgid on sõnastatud kooskõlas Euroopa Liidu vastavasisuliste eesmärkidega. Tööhõive tegevusplaan ajavahemikuks 2000. a IV kvartal kuni 2001 sätestab kõige olulisema eesmärgina aktiivse tööturupoliitika meetmete arengu, toetades eraettevõtlust ja väiksemate võimaluste gruppide integratsiooni tööturuga ning tõstes tööhõive ametite tõhusust (lähemalt vt tabel 3.6).

Vaadates ressursside jagunemist erinevate tööturumeetmete vahel, näeme, et vastupidiselt deklaratsioonile on passiivsete tööturumeetmete osakaal

TABEL 3.6.

Tööturupoliitika prioriteetidid 2001. aastal

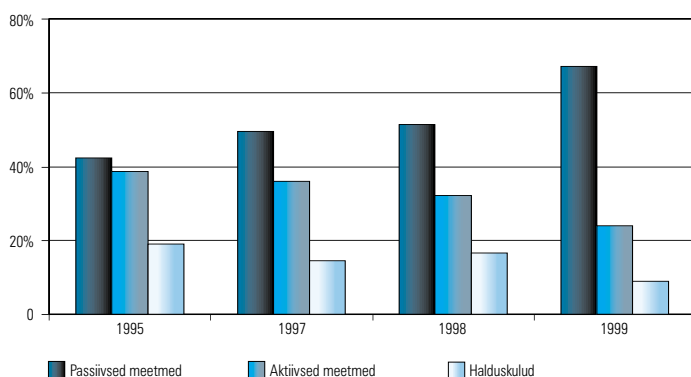
1. Aktiivse tööturupoliitika meetmete arendamine ja sellest kasu saavate inimeste arvu suurendamine.
2. Väikeettevõtete finantsprobleemide leevendamine.
3. Eraettevõtelse alustamise kohta käiva informatsiooni levitamine ja eraettevõtte loomise ametkondlik lihtsustamine.
4. Kutsehariduse arendamine ja kohandamine ettevõtjate ja teiste sihtgruppide vajadustele.
5. Ebasoodsamas olukorras olevate gruppide integratsioon tööturule.
6. Tööturu Ameti ja avalike tööhõive ametite töö tõhustamine.

Allikas: *Joint Assessment of Employment Priorities in Estonia, 2001.*

JONNIS 3.4.

Tööjõupoliitika alaste kulutuste struktuur, %

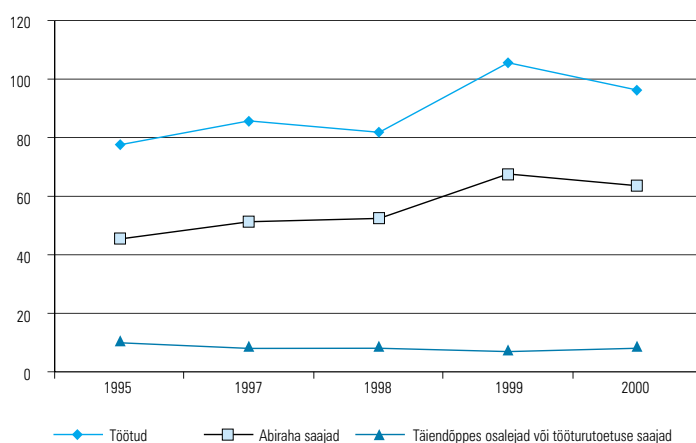
Allikas: Sotsiaalministeeriumi haldusala arvudes 2000.

JONNIS 3.5.

Töötud, töötü abiraha saajad ja täiendõppes osalejad ning tööturutoetuse saajad, tuhandetes

Allikas: Sotsiaalministeeriumi haldusala arvudes 2000; Leetmaa, 2001.

järjest suurenenud (vt joonis 3.4). Kui eelmistel aastatel moodustas töötü abiraha umbes poole, siis 1999.

aastal üle 70 protsendi töötü sotsiaalse kaitse kulu-dest. Selle põhjuseks oli töötü abiraha tõus 100 krooni võrra ning töötute arvu kasv. Ka aastal 2000 ei ole toimunud olulist muutust: kõigist tööturumeetmetele suunatud ressurssidest, 185,3 miljonist kroonist, kulutati ümberõppele, täiendkoolitusele ja tööturutoetusele töötutele või tööandjatele 66,9 miljonit krooni, s.o vaid kolmandik kogusummast. Ilmekalt illustreerib erinevate tööturumeetmete osatähtsust ka nendest kasu saajate arv (vt joonis 3.5). Passiivsete meetmete rakendamine on käinud käsikäs üldise töötuse taseme muutustega — keskmiselt 60% töötutest saab abiraha. Samas on, vaatamata töötute hulga suurenemisele, täiendõppes osalejate ja tööturutoetuse saajate arv isegi pisut vähenenud, kuna olulisi lisaressursse pole aktiivsetesse tööturumeetmetesse suunatud ja koolitused on kallinenud. Nimelt maksti 2000. aastal abiraha 63,6 tuhandele töötule, samal ajal kui tööturukoolitusele suunati 8150 töötut, mis moodustab ainult 6,7% registreeritud töötötsijate arvust. Tööturubüroo rakendus tööle 189 töötut ning ettevõtluse stardiraha maksti 413 töötule.

Võrreldes tööturupoliitika elluviimiseks tehtavaid kulusi, tuleb tõdeda, et kui Euroopa Liidus kulutatakse tööturupoliitikale 3–4% SKPst, siis Eestis oli see näitaja 2000. aastal ainult 0,24%, mis on ühtlasi väikseim number ka kandidaatriikide hulgas. Riigieelarve kulutused aktiivsetele meetmetele on suurenenud minimaalselt, moodustades sisemajanduse koguproduktist vaid 0,08%. Eelnevast lähtudes võib väita, et aktiivse tööturupoliitika roll on tänases Eestis väga väike.

Kes osalevad täiendkoolitustes?

Järgnevalt vaatleme aktiivse tööturupoliitika olulisimat indikaatorit — täiendõpet. Täiskasvanute koolituste uuringu 1997. a andmetele tuginedes võib öelda, et tööturule naasmiseks vajalik täiendõpe ei jõua alati nõrgemateni. Vastupidi, täiendkoolitus hõlmab peamiselt töötavaid elanike rühmi. Töötute ja lapsepõlvkuse olijate seas on koolituses osalenute osatähtsus enam kui kaks korda väiksem. Ka mitte-eestlased, kelle hulgas on märksa enam töötuid, on osalenud kursustel kaks korda harvemini kui eestlased (Võormann, 2001). 1999. a Eesti tööjõu-uuringu andmed kinnitavad sama tendentsi: küsitlusele eelneva kuu jooksul olid töötavad inimesed osalenud kursustel poolteist korda sagedamini kui töötud.

Kuigi õpi-Eesti haridusstsenaariumi ideoloogia kohaselt peaks täiendkoolitus ja ümberõpe suurendama sotsiaalset sidusust ja vähendama tõrjutust, aidates kaasa nii inimeste integreerumisele tööturuga

kui ka ühiskonna ellu tervikuna, pole olemasolevad aktiivse tööjupoliitika meetmed seni oodatud tulemusi andnud. Välja on töötatud rida programme, standardeid ja projekte, millest aga tänaseks on reaalselt käivitunud vähesed. Täiendkoolituses osalevate inimeste hulk on minimaalne, samuti nagu tööturusiidiumitega alustanute hulk. Täiendkoolitus ei jõua sihtgrupini ning ei suuda seega olla abiks töötusest väljumisel. Aktiivse poliitika peamine vahend — täiendkoolitus — toetab pigem tööturul olijaid kui seal väljalangenuid.

Töötuse kasv, süvenev pikaajaline töötus, raskendatud naasmine tööturule ning vähetoimivad tööturumeetmed on ohusignaalsiks nii Eesti majanduse arengule kui ka sotsiaalsele sidususele ühiskonnas. Tööpuuduse ja tööturu välistamise olukorda Eesti tööturul võib hetkel iseloomustada nn insaiderite ja autsaiderite vastuoluga. Tööturul tegutsejad (palgajad ja ettevõtjad) tasakaalustavad oma huvisid,

ignoreerides tööturult väljalangenute (autsaiderite) olemasolu ja probleeme. Tulemuseks on tööturule tagasipöördumise võimaluste kahanemine, sellega ka sotsiaalse välistamise oht. Taolised trendid viivad lõhe suurenemisele ühiskonnas, nõrgendades ühelt poolt ühiskonna sidusust, teiselt poolt aga ka majanduse enda jätkusuutlikku arengut.

Kasutatud kirjandus

- Joint Assessment of Employment Priorities in Estonia*. 19. Märts, 2001.
- Leetmaa, R. 2001. Kõrge töötus — tänase Eesti üks teravamaid probleeme. *Sotsiaaltöö*, 3.
- Sotsiaalministeeriumi haldusala arvudes*. 2000. Tallinn.
- Tööjõud 2000*. 2001. Tallinn: Statistikaamet.
- Vöörmann, R. (toim.). 2001. *Täiskasvanud koolipingis*. Tallinn.

3.3. Erinevate põlvkondade eneseteostamise võimalused tööturul: konflikt, konkurents või eraldatus?

Põlvkonnad ja riskide jagunemine tööturul

Tööhõive paindlikkus ja töötuse risk jagunevad ühiskonnas vägagi ebavõrdseks, jäädes eelkõige kõige nõrgemate ja vähem mõjuvõimsamate tööjõu rühmade kanda (Blossfeld, 1999). Haavatavamateks tööjõu rühmadeks on tavaliselt noored (eriti esmakordselt tööle asujad), naised, madalama kvalifikatsiooniga töötajad, pikaajalised töötud, vanemad vallandatud töötajad ning puuetega inimesed (Word Employment Report 1998–1999). Just nende rühmade arvelt toimub tööturu kohanemine muutuvate majandusoludega. Kõige väiksemad riskid jäävad nn parimas tööeas meeste kanda, arenenud riikides on just nende hõive määr ka kõige keerulisematel aegadel muutunud kõige vähem (OECD, 1999).

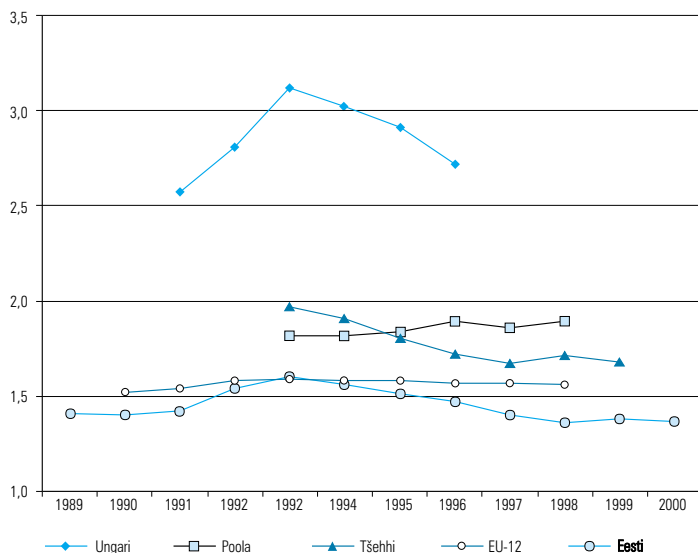
Kindlasse põlvkonda kuulumine on oluline, kuid kaugeltki mitte ainus sotsiaalse riski tegur. Eriti olulisteks peetakse veel sotsiaalsete klasside ja eluteega seonduvaid riske. *Elutee* riskide puhul tuleks võtta arvesse, et stabiilses ühiskonnas toimub üsna selgelt prognoositav riskide jagunemine elukaare eri perioodide vahel. Üldjuhul on sotsiaalse iseseisvumise periood riskirohke, noored kui sotsiaalne rühm üsnagi haavatavad. Ka vananemisega ja tööea ületamisega kaas-

neb riskide kuhjumine. Indiviidi võime tururiskidega hakkama saada sõltub sellest, kas tööhõive suhe põhineb töösuhtel või teenindussuhtel (Breen, 1997; Goldthorpe, 2000). Oluline on ka nende riskide koosmõju. Ühiskonna teisenemise dünaamilisematel perioodidel muutub oluliseks, kui soodsad elukaare lõigul muutused toimusid, millisesse *põlvkonda* kuuluti. Juhul kui noorus või vananemine sattuvad ebasoodsale ajaloolisele ajale, riskid kahekordistuvad: elutee riskidele lisanduvad põlvkonna omad. Sama kehtib ka ebasoodsasse sotsiaalsesse gruppi kuulumise puhul.

Ka Eesti puhul võib rääkida täishõivejärgsest ühiskonnast, kuna tegemist on nii tööstushõive kahanemise kui ka tööhõive kasvava paindlikkusega. Omaette küsimus on, et milliste arengute avalduseks need protsessid on: kas tegemist on just ja ainult üleminekuga turumajandusele või ka globaalsemate protsessidega, s.t üleminekuga kohaliku eripäraga teenindusühiskonna mudelile (Terk, 1999). Olulist mõju üldisele tööturu olukorrale Eestis avaldas ka hõive vähenemine primaarsektoris (Pettai, 2001). Euroopa kogemus näitab, et eriti teravaks muutuvad tööhõive probleemid just sellistes maades, kus üheaegselt kahanes hõive nii tööstuses kui põllumajanduses.

Joonis 3.6.

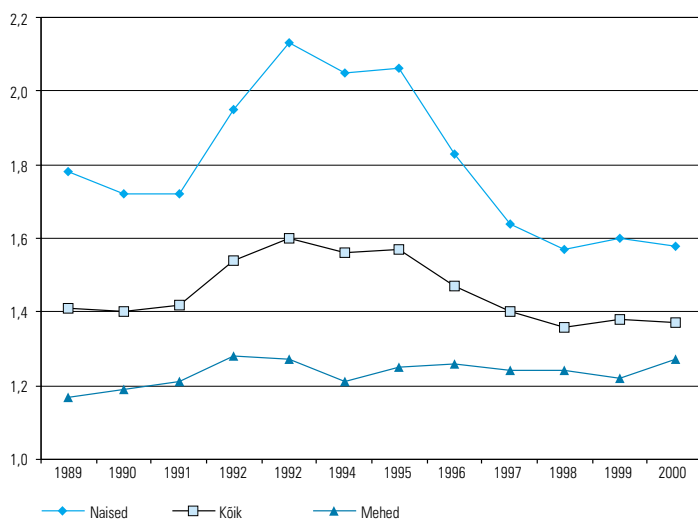
Tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused, 1989–2000*

* Joonise aluseks on kõrgeima tööhõivemääraga vanusegrupi (põlvkonna) ja madalaima tööhõivemääraga vanusegrupi suhe. Vanusegruppideks on 25–34, 35–44, 45–54, 55–59 aastat.

Joonis 3.7.

Tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused soo alusel Eestis, 1989–2000*

* Joonise aluseks on kõrgeima tööhõivemääraga vanusegrupi (põlvkonna) ja madalaima tööhõivemääraga vanusegrupi suhe. Vanusegruppideks on 25–34, 35–44, 45–54, 55–59 aastat.

1990. aastate Eesti tööturu loo võiks jagada mitmeks etapiks. Kümnendi esimest poolt iseloomustasid üleminekuriikidele tüüpilised tendentsid: tööhõive pidev vähenemine, töötuse kiire kasv ja rahvastiku majandusliku aktiivsuse vähenemine (Pettai, 2001). Eriti drastiliseks kujunesid muutused aastatel 1992–1993, käivitatuna 1992. aasta juunis toimunud üleminekust kroonile. Just neil aastatel toimus hüppeline tööpuuduse kasv ja tööhõive vähenemine, seda

eelkõige primaar- ja sekundaarsektorist vabanenud tööjõu arvelt. Hõive langus sekundaarsektoris üldse, sh ka töötlevas tööstuses, oli neil aastatel (eriti 1993. aastal) sajandi viimase kümnendi suurim. Aastatel 1994–1995 muutuste tempo aeglustus ning aastaid 1996–1998 iseloomustataksegi kui suhteliselt stabiilseid (Pettai, 2001). 1995. aastaks olid toimunud suuremad muutused primaarsektoris, ka sekundaarsektori hõives ei esinenud enam nii suuri muutusi kui 1992.–1993. aastal. Ilmselt oli selleks ajaks nii majanduse kui ka tööturu põhireeglistik välja kujunenud, Eestist oli saanud globaalsetele protsessidele avatud majandusega riik. Väikese riigi tingimustes ei tähenda see sõltuvust mitte niivõrd oma majanduse sisemisest loogikast (tsüklist), kuivõrd väljaspool seda toimivatest protsessidest. 1998. aasta lõpust alates mõjutasidki Eesti tööturгу Venemaal puhkenud majanduskriisi tagajärjed. Selles mõttes vastame me päris kindlasti riskiühiskonna määratlusele. Omaette küsimus on, millist mõju avaldab see põlvkondlikule stratifikatsioonile: kas meil on tegemist riskide ja ebavõrdsuse individualiseerumise ja ajutisteks muutumisega või hoopis riskide ebavõrdsuse põlvkondadevahelise jagunemisega.

Tööhõive võimalused

Erinevate põlvkondade positsiooni iseloomustamiseks tööturul, ja seda eeskätt rahvusvaheliseks võrdluseks, on Euroopa Liit välja pakkunud mitmeid indikaatoreid, mis moodustavad ühe osa sotsiaalsete indikaatorite Euroopa süsteemist. Esmalt on selleks tööhõivemäärade erinevuste võrdlemine põlvkonniti, mille aluseks on kõrgeima tööhõivemääraga vanusegrupi (põlvkonna) ja madalaima tööhõivemääraga vanusegrupi suhe. Kordaja 1 korral on kõigi vaadeldavate vanusegruppide tööhõivemäärad võrdsed, selle kasvades aga erinevused suurenevad. Näiteks kui kordaja võrdub kahega, on teatavas vanusegrupis tööhõivemäär juba kaks korda kõrgem kui temaga võrreldavas vanusegrupis. Võrdlemisel kasutatakse järgmisi vanusegruppe: 25–34, 35–44, 45–54 ja 55–59 eluaastat.

Lähtudes Eesti tööjõu-uuringu (ETU) andmetest ning rakendades ülalkirjeldatud metoodikat, tuleb tõdeda, et Eestis hakkasid tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused kasvama 1980. aastate lõpust, jõudes kõige suurema erinevuseni 1993. aastal (vt joonis 3.6). Kui aastal 1989 oli kõrgeima ja madalaima tööhõivemääraga vanusegrupi suhe 1,41, siis 1993. aastaks kasvas see 1,60ni. Selle taga on 1990. aastate algul alanud majanduse restruktureerimine, mille käigus hakkas langema ka tööhõivemäär. Samas kulges tööhõivemäär langus põlvkonniti erinevalt — kõige

märkimisväärsem oli see vanimas vanusegrupis, kõige tagasihoidlikum 35–44aastaste hulgas.

Aastatest 1993–1994 räägitakse kui ajast, millal algas Eesti majanduse stabiliseerumise periood. See peegeldus ka tööturul. Alates 1993. aastast ilmes selge trend põlvkondade tööhõivemäära erinevuste vähenemisele ehk teisisõnu — toimus põlvkondade tööhõivemäärade ühtlustumine, ning seda eeskätt vanemaaliste inimeste tööhõivemäära kasvu arvelt. Kui Eesti taasiseisvumise järel alanud ümberkorralduste algul orienteeruti suuresti noortele ja vanemaid inimesi püüti kõrvale tõrjuda, siis 1990. aastate teisel poolel hakati aru saama, et Eesti nappide inimressurside korral ei ole meil üleliigseid inimesi. Aastaks 2000 oli tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused langenud isegi mõnevõrra allapoole 1989. aasta taset, mille põhjusi peaks muuhulgas otsima ka pensioniea järkjärgulisest tõusust.

Võrreldes Eestit saatusekaaslastega Ida-Euroopast, antud juhul Poola, Tšehhi ja Ungariga, ning Lääne-Euroopa riikide rühmaga, mida tuntakse nime all EU-12, tuleb nentida, et Eestis on tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused olnud isegi väga tagasihoidlikud. Ehkki nimetatud riikide osas ei saa andmete puudumise tõttu iseloomustada kogu vaadeldavat perioodi, on selgelt näha, kuivõrd oluliselt erineb Eestist näiteks Ungari, kus kõrgeima ja madalaima tööhõivemääraga vanusegrupi suhe tõusis 1993. aastal üle kolme. Seejärel algas ka Ungaris liikumine ühtlustumise suunas. Poolas püsis see näitaja aastatel 1993–1998 stabiilselt 1,80–1,90 vahel. Kõige sarnasem Eestile on aga olnud Tšehhi, kus tööhõivemäärade põlvkondadevaheline erinevus langes 1993. aasta 1,97-lt 1999. aastaks 1,68 tasemele. Aga ka see oli kõrgem kui Eesti kõige suurem erinevus 1993. aastal. EU-12 riikides on kõrgeima ja madalaima tööhõivemääraga põlvkondade suhe püsinud üsna stabiilne — 1,50 ja 1,60 vahel, mis on siiski mõnevõrra kõrgem kui Eestis. Selles mõttes on Eesti EU-12 riikidest tublisti ette läinud, kuivõrd Eesti jõudis tööhõivemäärade põlvkondadevahelises erinevuses EU-12 riikide tasemele oma majandusarengu kõige komplitseeritumal perioodil.

Joonisel 3.7 on esitatud tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused sõltuvalt soost, mis lubab antud probleemi käsitlust konkretiseerida. Palju on räägitud sellest, et Eesti majanduses toimunud muutused mõjutasid esialgu negatiivses plaanis just naiste olukorda tööturul. Ja tõepoolest, ETU andmed kinnitavad, et 1980.–1990. aastate vahetusel olid tööhõivemäärade põlvkondadevahelised erinevused naiste hulgas keskmisest selgelt kõrgemad ning majanduse ümberkorralduste perioodil need erine-

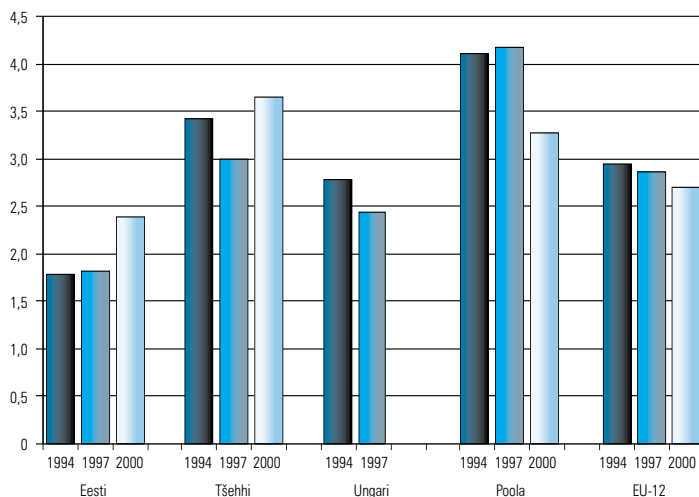
vused kasvasid veelgi, jõudes 1993. aastaks 2,13 tasemele. Seejärel, alates aastatest 1994–1995, võib täheldada erinevuste vähenemist ning naiste erinevate põlvkondade tööhõivemäärade iseloomulikuks trendiks oli ühtlustumine. Seda eeskätt kõige eakama vanusgrupi arvelt, kus toimus ühelt poolt tööhõivemäära kasv, kuid teisalt jäi tööhõivemäär selles vanusrühmas ikkagi kõige madalamaks, isegi väiksemaks kui 25–34aastaste naiste hulgas, kus tööhõivemäär oli samuti arusaadavatel põhjustel keskmisest madalam. Meeste hulgas sellist suurt kõikumist tööhõivemäärade põlvkondadevahelistes erinevustes ei olnud märgata — erinevuste suhe püsis kogu vaadeldava perioodi jooksul 1,17 ja 1,28 vahel.

Põlvkondade tööhõive võimaluste sellisel käsitlemisel ei võeta arvesse kõige nooremaid, 15–24aastaseid tööealisi, kuna nende tegevus on tihedalt seotud hariduse omandamisega. Samas on just noorte olukorda Eesti tööturul kriitiliseks hinnatud ning sellele järjest enam tähelepanu pööratud. Eriti oluline on trendide väljaselgitamine: kas ja mille poolest on noorte majanduslik käitumine erinenud täiskasvanute omast tööturule ülemineku aastatel. Võib eristada vähemalt kahte noorte põlvkonda, kelle tööturuga integreerumise võimalused erinesid oluliselt. Need, kes kuulusid eelmise kümnendi esimesel poolel noorimate tööealiste hulka, olid võrreldes järgmiste kohortidega eelisseisundis. Vanemate inimeste väljatõrjumine tööturult tuli neile kasuks. 15–24aastaste noormeeste tööhõive määr 1990. aastate alguses koguni suurenes (Vöörmann jt, 2001). 1994. aastaks oli see kohanemisressurs ammendatud. Uute õppimisvõimalustega kaasnes tööturuga integreerumise ja ka iseseisvumise edasilükkamine.

Möödunud kümnendi esimesel poolel langes nn põhiealiste (25–49aastaste) hõive kiiremini kui noorte oma, kümnendi teisel poolel aga vastupidi — noorte puhul vähenes hõive mõnevõrra kiiremini. Vanuserühmade käitumise erinevused olid üsna sootundlikud. Meeste puhul olid eelmise kümnendi algaastatel nooremate ja põhiealiste hõive trendid lausa vastasuunalised: noortel toimus koguni hõive kasv. Kuid alates 1994. aastast vähenes noorte hõive pidevalt ning see langus oli ka järsem. Samas oli noorte tööhõive määr veel 1994. aastal 1989. aasta omast kõrgem). Aastal 1997 toimunud 25–49aastaste hõive kasv noori ei puudutanud. Noorte naiste tööhõive ei langenud kogu perioodi jooksul ühtlaselt (nagu keskmise vanuserühma puhul), vaid kulges teatud tõusude ja mõõnadega, langused olid noorematel 25–49aastaste omadest järsemad. Ilmselt mõjutasid majandussituatsiooni muutused noorte naiste hõivet teistest vanuserühmadest enam.

JOONIS 3.8.

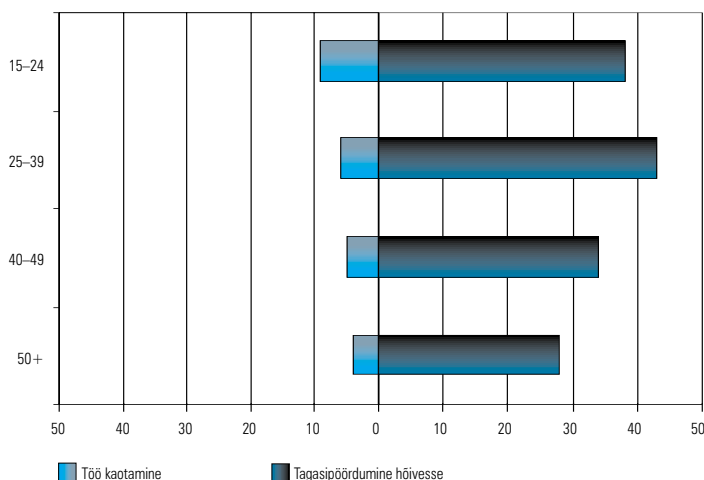
Töötuse määrade põlvkondadevahelised erinevused 1990.aastatel*

* Joonise aluseks on kõrgeima töötuse määraga vanusegrupi (põlvkonna) ja madalaima töötuse määraga vanusegrupi suhe. Vanusegruppideks on 15–24, 25–34, 35–44, 45–54, 55–59 aastat.

JOONIS 3.9.

Töö kaotamine ja tagasipöördumine hõivesse vanuse järgi, %*

* Töö kaotamise % näitab, milline osa 1998. a alguses töötanutest oli 1999. a II kvartalis töötav. Hõivesse tagasipöördunute % näitab, milline osa 1998. a alguse töötutest oli 1999. a II kvartalis hõivatud.

Allikas: Eesti tööjõu-uuringute andmed, autorite arvutused.

Töötuse riskid

Tööturu olukorda iseloomustavad ka töötuks jäämise riskid. Töötus, mis oli tundmatu nähtus nõukogude perioodil, sai igapäevaseks ohuks alates 1990. aastate algusest. Samas on töötus puudutanud erinevaid inimgrupe üsnagi erinevalt. Analüüsidest töötust põlvkondade kaupa Eestis 1990. aastatel, tuleb tõdeda, et põlvkondlikud erinevused on kasvanud, ja seda kõige noorema vanusegrupi (15–24) kahjuks (vt joonis 3.8). Kui veel 1997. aastal oli töötuse määrade

põlvkondadevaheliste erinevuste suhe 1,81, siis 2000. aastaks oli see kasvanud juba 2,39ni. Samas ei saa jätta märkimata, et võrreldes Poola ja Tšehhi, aga ka Ungariga, oli olukord Eestis märksa parem. Poolas ulatus töötuse määrade põlvkondadevaheline erinevus 1990. aastate keskel juba üle nelja, langedes seejärel siiski allapoole 3,5 joont. Ungaris toimus samuti mõningane erinevuste vähenemine, kuid võrreldes Eestiga olid seal põlvkondlikud erinevused siiski suuremad. Tšehhis oli areng hüplev, aastakümne keskel alanud erinevuste vähenemisele järgnes kümnendi lõpus uus tõus.

Tervikuna võibki öelda, et vaadeldud riikide puhul on mingi kindla trendi väljatoomine raske. Seda ei saa aga öelda EU-12 riikide kohta. EU-12 riikides oli täheledatav aeglane, aga kindel liikumine töötuse määrade põlvkondadevaheliste erinevuste vähenemise suunas. Erinevused ise olid aga suuremad kui Eestis, ehkki 1990. aastate lõpus võis täheldada ühtlustumise tendentsi Eesti ja EU-12 riikide töötuse määrade põlvkondadevahelistes erinevustes.

Tavaliselt väidetakse, et just noori ohustab tööturu tingimuste halvenemine. Eestis kehtis see ainult naiste puhul, meestel oli koguni vastupidi: töötute osatähtsus kõikus 25–49aastaste vanuserühmas hoopis suurema amplituudiga kui 15–24aastastel (Vöörmann jt, 2001). Kuna pikka aega töötav inimesi on (reeglina) naiste seas vähem, tähendab see, et kuigi majanduslik konjunktuur mõjutab naisi meestest enam, kohanevad nad olukorra muutumisega meestest edukamalt. Meeste töötuse järjekindel ja sujuv tõus on aga tingitud majanduslikust konjunktuurist hoopis püsivama mõjuga teguritest.

Arenenud riikides on töötuse massiliseks muutumisega üha enam tähelepanu pööratud tööturule tagasipöördumise võimalusele. Eestis on see ühelt poolt eriti aktuaalne noorte puhul, kelle töö kaotamise risk ületab teiste vanuserühmade oma (vt joonis 3.9). Teisalt aga õnnestub noortel taasintegreerumine paremini kui 40. eluaasta piiri ületanutel, seda eriti meeste puhul. 1990. aastate keskel olid taasintegreerumise võimalused sajandi lõpu omadest oluliselt soodsamad, eriti noorte ja 40–49aastaste puhul. 1995. aasta teises kvartalis töötas üle poole kummagi vanuserühma 1994. aasta alguse töötutest. Töö kaotamise riskid olid aga kõigi vanuserühmade puhul peaaegu samal tasemel. Lisaks taasintegreerumisele süvenesid noorte (esmakordse) tööturule asumise probleemid. Kui 1995. aastal moodustasid ilma eelneva töökogemuseta noored 30% 15–24aastastest töötutest, siis 1999. aastal juba 40%. See aga tähendab, et 1990. aastate teisel poolel ei suurenenud tööpuudus mitte niivõrd töö kaotamise riski, kui võrd

hõivesse (tagasi)pöördumise raskuste tõttu. Seda kinnitab ka pikaajalise töötuse kasv.

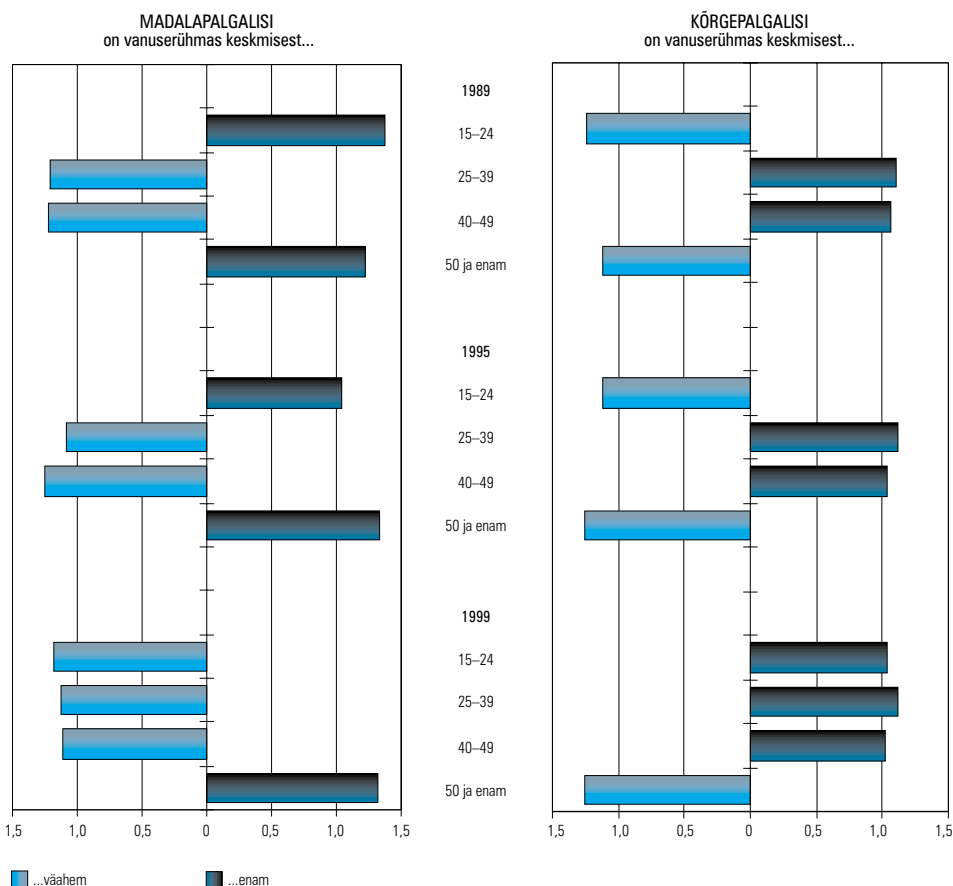
Töölane edukus

Töölase edu iseloomustamisel keskendutakse peamiselt sellistele objektiivsetele näitajatele nagu sissetulek, karjäär ja positsioon sotsiaalses hierarhias. Nii üllatav kui see ka ei ole, on pöördelisel 1990. aastatel vanuserühmade ametialane struktuur muutunud minimaalselt. Valgekraesid oli 1989., 1995. ja 1999. aastal üks kolmandik 15–24aastastest, 43–46% 25–39aastastest, 45–48% 40–49aastastest ja 35–40% üle 50aastastest. Seejuures kõige nooremate seas olid ülekaalus madalamad valgekraed (13–14%), täiskasvanute puhul aga juhid ja tippspetsialistid. Mõnevõrra üllatavalt on juhtide ja tippspetsialistide osakaal 1999. aastaks ühtlustunud kõigis kolmes täiskasvanute rühmas, moodustades neljandiku nende töötajaskonnast. 1989. aastal oli neid aga „parimates aastates“ vanusegruppides (25–39 ja 40–49aastased) enam, kui kõige vanemate (üle 50aastaste) seas (vastavalt 28–31% ja 21%). Sinikraede (eriti noorte) puhul aga toimus teatud polariseerumine: tööstus- ja põllumajandustöölise arvelt kasvas ühelt poolt teenindustöötajate, teiselt poolt aga lihttöölise osakaal. Seega ei anna ükski vanuserühm ei võitja ega kaotaja mõõtu välja. Kui kõige vanemate ametialase struktuuri kõige olulisemaks muutuseks oli tööstustöölise osakaalu mõningane vähenemine ning selle arvelt (olugi et minimaalne) juhtide ja tippspetsialistide osakaalu tõus, siis noorte puhul toimus tööstus- ja põllumajandustöölise kahanemise arvelt hoopis teenindustöötajate ja lihttöölise osakaalu kasv.

Hoopis selgemad muutused toimusid palga jagunemises (vt joonis 3.10). Kui 1989. aastal oli madalapalgalised ülesindatud kõige nooremate ja kõige vanemate vanuserühmades, siis 1999. aastaks õnnestus noortel saavutada 25–49aastastega võrdne seis. Kaotajateks jäid kõige vanemad,

JOONIS 3.10.

Madala- ja kõrgepalgaliste hulka kuulumine vanuse järgi, %*

* Madalapalgaliste all on mõeldud I–II palgakümnendikku kuulunuid, kõrgepalgaliste all IX–X palgakümnendikku kuulunuid.

Allikas: Eesti tööjõu-uuringute andmed, autorite arvutused.

täpsemini, neil ei õnnestunud oma olukorda parandada. Noored aga osutusid võitjateks: kui 1989. aastal oli nende seas kõige vähem kõrgepalgalisi, siis 1999. aastaks oli neil kõrgepalgaliste osakaal sama, mis 40–49aastastel.

Seega, n-õ paremas eas töötajate grupid säilitasid oma edu tööturul. Võrreldes nendega jäi vanem töötajate rühm endiselt (enam-vähem samavõrra) ebaedukaks. Hoopis vastuolulisem oli noorematega seonduv: parandades oma positsiooni palgajaotuses, ei võitnud nad ametialaselt mitte midagi, pigem kaotasid (kasvas lihttöölise osakaal). Ilmselt võib järeelda, et üha olulisemaks muutub mitte põlvkondade vaheline, vaid põlvkondade sisene kihistumine, seda eriti noorte puhul.

Kokkuvõte

Eestis toimusid samasugused hõive muutused nagu Euroopas ja Jaapanis rohkem kui kolm korda lühema perioodi jooksul (Eamets, 2001). Ei ole ime, et tööturu

riskid jagunesid üsna ebaühtlaselt ka lähedal asuvate põlvkondade vahel. Kuivõrd praeguste põlvkondade tööturul toimetuleku kogemus hakkab erinema 2010. aasta noorte ja vanade omast, on veel raske ennustada. Demograafilised prognoosid (rahvastiku kiire vananemine) annavad alust oletada, et põlvkondadevahelise tööjaotuse mustri ekstrapoleerimisega tulevikku peaks olema ettevaatlik.

Raske on otsustada, kuivõrd annab veel tunda institutsioonide inertsist tulenev nõukogude pärandi järelmõju (nt kutseharidussüsteemi orienteeritus riigitellimusele), kas on tegemist uute institutsioonide sisetöötamatusega (nt tööhõiveametite madal haldus-suutlikkus) või majanduse avatusest (globaliseerumisest) tulenevate mõjudega. Teisisõnu, kas probleemid kaovad üleminekufaasi läbimisega (nt reformieelse kutsehariduse omandanud noored lihtsalt saavad vanemaks, järgmised põlvkonnad saavad teistsuguse hariduse) või on nad tulevikku suunatud ning hakkavad ähvardama ka järgmisi põlvkondi (vajavad strateegilist lähenemist). Igal juhul kahanesid noorte väljavaated valutult tööturuga integreeruda viimase aastakümnega oluliselt. Kõigi vanuserühmade tööturu seis muutus ebakindlamaks.

3.4. Ühiskonna ja kooli vastuolu

Eesti ühiskonna jätkusuutlikkuse kontekstis on haridusega seotud teemad eriti olulised. Viimaste aastate üks rahutukstegevamaid trende näitab, et väljangevus põhihariduse ülemiselt astmelt on vägagi suur, seda eriti poiste seas (Heinlo, 2001). Juba 1995. aastal nähti probleemi olemasolu ka valitsuse tasandil. Ettekandes „Olukorrast riigis“ märkis tollane peaminister: *Suurenenud on koolikohustuse mittetäitmine, mis erinevail andmeil ulatub põhikoolide lõpuklassides 14%ni. Paljud koolist loobunud noored on sattunud kuritegevuse teele.* (Vähi, 1995). Põhikooli katkestanute protsent 16aastaste seas on praeguseks juba üle 10% (Annus jt, 2000). Aastatel 1992–1999 jättis ainuüksi 7.–9. klassi pooleli keskmiselt 700 noort aastast (Heinlo, 2001). Probleemi tõsidusele viitavad ka tööjõu-uuringud, mille järgi 15–74aastaste hulgas on kasvanud alg- ja põhiharidusega inimeste osakaal, seda eriti töötute osas (Annus jt, 2000).

Koolikohustuse mittetäitmisel on mitmeid põhjusi. Esmalt võib oletada nõukogude aja pärandi mõju (Leino, Männiste, 1996). Sõjajärgsel ajal said emad lapsega kodus olla vaid 2 kuud — siis tuli minna tööle

Kasutatud kirjandus

- Blossfeld, H.-P. 1999. Life Courses in the Globalization Process. Project Description, Bielefeld.
- Breen, R. 1997. Risk. Recommodification and Stratification. *Sociology*, 31, 473–489.
- Eamets, R. 2001. Eesti ja Euroopa tööturg muutumas maailmas. *Postimees*, 16. mai.
- Goldthorpe, J. 2000. On Sociology. Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory. Oxford: Oxford University Press.
- OECD *Economic Outlook*, 65, June 1999.
- Pettai, Ü. 2001. Tööturg. R. Võormann (toim.), *Sotsiaaltrendid 2*. Tallinn: ESA, 34–56.
- Terk, E. 1999. Eesti majandusareng: saavutused, vastuolud, perspektiivid. R. Vetik (toim.), *Eesti inimarengu aruanne 1999*. Tallinn: UNDP, 60–66.
- Võormann, R., Saar, E., Helemäe, J., Kazulja, M., Krusell, S., Täht, K. 2001. Noorte tööleasumine ja sotsiaalne iseseisvumine: Eesti riigi poliitika Euroopa Liidu taustal (*rahvastiku-uuringute leping No 1125*).
- Word Employment Report 1998–1999: Employability in the Global Economy — How training matters. 1998. Geneva: International Labour Office.

(6 päeval nädalas). Beebid pandi sageli (nädala)sõime, mis nende turvatunde kujunemisele ilmselt kasuks ei tulnud. 18aastased noormehed pääsesid sõjaväest 2 lapse olemasolul — ja seda võimalust kasutati küllaltki palju. Ka lastetusmaks jms riigi „tähelepanu“ avaldas oma mõju.

Teiseks mõjuriks on uue aja majandusprobleemid. Raskustesse sattunud pered pole enam vähemuses ja koolimuresid võib ka koduprobleemide olemasolu indikaatoriks pidada. Kasvab varanduslik kihistumine, mis otseselt mõjutab koolikohustuse täitmist. Näiteks 5–8% kutsekoolide õpilastest langeb koolist välja sõiduraha puudumise tõttu (Kreitzberg, 1999). 1998. aastal kuulus veerand 2-lapselistest ja rohkem kui kolmandik 3-lapselistest leibkondadest süvavaeste kategooriasse (leibkonnaliikme kuusissetulek alla 1060 krooni), mis kindlasti mõjutab nende laste kooliõpingute jätkamist (Heinlo, 2001).

Kolmandaks väljangevuse põhjuseks on süvenev kontrast koolinormide ja ühiskonnas domineerivate väärtushoiakute vahel. Kui varem oli autoritaarse diktaadiga kohanemine paratamatu ning avalikult seda ei

vaidlustatud ei koolis ega ühiskonnas tervikuna, siis praegu peetakse tolerantsust, demokraatiat ja sõnavabadust üldiselt heaks tooniks. Mitte aga koolis, kus distsipliin ehk kontrollitud käitumine tähtsustub senisest enamgi, kuivõrd see on oluline eeldus väga mahuka riikliku õppekava õigeaegsele läbimisele. Kool pole enam ühiskonna väikene mudel — neis kahes räägitakse mõneti erinevat keelt.

Järgnevalt keskendumegi viimasena nimetatud põhjusele. 1998/99. õppeaastal läbi viidud uurimisprojekti täitsid 1956 eri vanuses inimest küsimustiku, selgitamaks „tavalise“ tähendust põlvkonniti (Leino, 2000). Tabelist 3.7 selgub, et õpilaste ning õpetajate jaoks tähendab korralikkumine erinevaid asju. Testis esitati küsimus: *kas kõik on korras, kui õpilane tunni ajal...* Ja järgnesid situatsioonide kirjeldused. Tabelist 3.7 on antud positiivselt vastanute %.

Selgub, et just poiste ning pedagoogide ettekujuvus õpilaslikust käitumisest ei kattu. Tüdrukute osas kontrast nii suur ei ole. Eesti õpetajatest 96,8% on naised, mis ilmselt mõjutab antud erinevust.

Kirjeldatud taustast tõusetus uurimisküsimus — *mis toimub koolis tegelikult?* Vastus eeldas kvalitatiivset uurimust, milleks kasutati haridusetsnograafiat. See on meetod, mis keskendub kooli nn varjatud tõe avastamisele (Gage, 1985). Et kõik me oleme käinud koolis, on see institutsioon meile liigagi tuttav. Haridusetsnograafi esmaülesandeks aga on näha kooli n-ö kõrvalt, lähtudes mitte küsimusest *kuidas see toimib*, vaid pigem *miks on asjad nii, nagu nad on* (Thorne, 1997). Eesmärgiks pole niivõrd tõe defineerimine kui erinevate tõe avastamine (Emerson jt, 1995).

Nimetatud uuringus keskenduti probleemlaste klassidele ning püüti välja selgitada, mille alusel kujuneb üks laps probleemseks, teine mitte. Selgus, et riikliku õppekava kõrval domineerib koolis nn variõppekava: tuleb alluda, kohaneda rutiini ning aja- graafikuga, küsida luba tegutsemiseks, harjuda ootamise ning tegevuse katkestustega (Silvennoinen, 1992). Mõned rahvusvahelised uuringud on näidanud, et kuni kolmandik koolipäevast kulub ootamisele (Thorne, 1997). Variõppekava mõiste peegeldab sotsioloogilist katset tungida nähtava reaalsuse taha, paljastamaks hariduse tõelisi protsesse, mis toimivad argirutiinide näilisest iseenesest mõistetavusest hoolimata (Antikainen jt, 2000).

Foucault' st lähtuv uurimistraditsioon aga seab kooli, vangla, armee ja hullumaja teatud mõttes ühise nimetaja — distsipliin — alla. Kõigi toimimine põhineb olulisel määral karistuste süsteemil, mis puudutavad: **aega** (hilinemised, puudumised, töö katkestamine); **tegevust** (tähelepanematus, kolistamine, söömine tunni ajal); **emotsionaalsust** (nutt,

TABEL 3.7.

Pedagoogide ning 11–15aastaste õpilaste arvamuste võrdlus. Number näitab vastanute protsenti, kes pidasid kirjeldatud nähtust tavaliseks

Kui õpilane tunni ajal...:	Tüdrukud	Poisid	Õpilased kokku	Õpetajad
Kõnnib klassis ringi või lahkub	9	19	14	7
Valmistub järgmisteks tundideks	56	61	59	33
Loeb ajalehte	9	18	14	9
Vestleb sõbraga	71	72	72	57
Tukub	12	17	15	11
Kommenteerib õpetaja juttu	38	42	40	28
Sööb/joob midagi	21	33	28	12

põhjusega naer vms); **kõnepruuki** (valed väljendid, loata rääkimine); **välimust** (sobimatu riietus); **keha-hoidu** (istuma peab korralikult); **muud ebaadekvaatset käitumist** (nt kooliasjade kottipanek enne tunni lõppu) (Foucault, 1980; Ruus, 2000).

Lapse normaalsuse või probleemse üle otsustataksegi koolis sageli mainitud parameetrite alusel. Norme kehtestav pedagoog lähtub peamiselt kahest printsiibist: pragmaatikast ja moraalist (Arbor, 2000). Et töörahu tunnis on mugav, kehtestabki õpetaja selle tagamiseks raame.

Uuringu käik. 1999. aastal tutvuti projekti raames koolidega, kus tegutses nn probleemlaste klass. Jälgiti tunde neljas gümnaasiumis: kahes Tallinna koolis, Harjumaal ning Lääne-Virumaal (kokku 180 tundi). Lisaks osaleti klassiõhtutel ning vesteldi laste ja õpetajatega. Põhjalikult analüüsiti **110** tunni kohta tehtud märkmeid.

Järgnevad episoodilised väljavõtted vaatlusprotokollidest illustreerivad eespool kirjeldatud vastuolu.

Ajaraamid:

Probleemide tekkides hakkas poiss palju puuduma — sageli jõudis kooli alles 3.–4. tundi.

Õpetaja palub lastel raamatust lugeda ning sosistab Aole: „Sina alusta ka, muidu jääd ajahätta.“

Nii hüper- kui hüpoaktiivsus koolis haakub ajaga — olemaks normaalne, tuleb keskmise töötempoga sammu pidada. Koolis tembeldubki probleemseks laps, kes etteantud kronoloogilise limiidiga toime ei tule. Ajakoha raamid dikteerivad, kus laps mingil hetkel viibima peab. Kool on koht, kus individuaalne aeg allub institutsionaalsele (Gordon jt, 2000a). Krono-

loogiliselt erilistele peab õpetaja täiendavalt korraldusi andma, mis teadagi on lisatöö ning järelikult viitab lapse probleemseusele.

Hääleraamid:

Kaks tüdrukut lobisevad. Õpetaja koputab pliiatsiga nende pingile ning kutsub ühe tüdruku tahvli juurde.

Halva hinde ja/või märkuse puhul tegi Avo kummalisi hääliitsusi.

Vaikselt tegutseda ei suuda — räägib ohjeldamatult, vastab enne, kui küsimus on lõpetatud, ei oota oma järjekorda.

Kohanematud käituvad häirivalt, mis koolis konkretiseerub *lubamatu hääle* kaudu. Õpilane, kes räägib ilma loata, liiga kõvasti, valedest asjadest, valede sõnadega, vales kohas vms, rikub kooli korda ja oma imidžit (Kivinen). Lapse häälekuse kontroll on koolitöö eelduseks (Tolonen, 1999). Samas ettekujutus heast õpilasest seostub just aktiivsuse ehk häälekusega. Kommunikatiivses õppetöös vajatakse ikkagi kahte osapoolt, s.t vaikimisest üksi ei piisa: vaja on lapsi, kes vastavad õpetaja küsimustele järjekorras, nn kontrollitud kõnega. Et nii vaikimist kui lobisemist tunnis tautatakse, on *ideaalne õpilane* vastuoluline mõiste (Tolonen, 1999). Siiski püüdleb õpetaja järjekindlalt mingi abstraktse normi poole (Heikkinen, Jarva, 1986).

Kehahoid:

Poiss kõõlus tooliga edasi ja tagasi — õpetaja riidles.

Alo ei püsi korralikult pingis — vahel tukub (pea laual), siis liigub klassis ringi või lahkub.

Rein pugese vahel pingi alla ja segas pidevalt tundi (rääkis üksi).

Lisaks viisakale sõnavarale peab laps end ka korrektselt ülal pidama: lösakil istudes kannatab käekiri; sümmeetriliselt istuvaid lapsi on kergem valvata. Välist korrektsust nõudes juurdub ilmselt ka seesmine distsipliin, mis sotsialiseerumiseks hädavajalik.

Esemetega seonduvad konfliktid:

Koolis on reglementeeritud ka suhe asjadesse — neid tuleb hoida ja kasutada, nagu kord ette näeb (kord on vanem kui meie). Probleemidele viitavad näiteks järgmised juhtumid:

Demonstratiivne kooliasjade ärapanek enne tunni lõppu.

Väänab pliiatsit ja rebib oma vihiku puruks.

Vihikud pealkirjastamata ja ümbrispaberita.

Ettekujutus heast lapsest on koolis ühene: ta olgu tark, puhas, töökas, innukas, verbaalselt taltsutatud (räägib vaid siis, kui küsitakse ning kasutab sobivaid sõnu), korraldusi mittevaldustav, koolist ei puudu, tuleb toime etteantud ajaga, suhtub lugupidavalt nii enda, teiste kui kooli omandisse (asjadesse). Sellest normist hälbimine (ka ootustele mittevastav käitumine) tembeldub ebanormaalseks. Lapsed tajuvad, et hea õpilase roll eeldab märkamatuks jäämist ning teiste aktsepteerimist. Selleks kujunevad teatud variõppekavalised käitumisriituaalid ja reeglid, mida ületada ei tohi (Gordon jt, 2000b).

Samas on koolis ilmnevatel lastega seotud probleemidel väga erinevad põhjused: ajaloolised, majanduslikud, normatiivsed, ka soolised. Põhjuste paljususest ja kohatisest umbisikulikkusest hoolimata on kooli strateegiaks õpilase muutmine — kui see ei õnnestu, peab laps lahkuma (Heikkinen, Jarva, 1986). Koolis tähtsustub *status quo* — seda nii suhtumises asjadesse, hierarhiatesse, rutiinidesse jms. Kui riiklik õppekava annab lapsele teadmisi, siis variõppekava kaudu kujundatakse neist normiteadlikke kodanikke (Gordon jt, 2000a). Kodanikuks saamine tähendab subjektist objektiks kujunemist väljastpoolt kehtestatud sümboolse korra raames. Subjektiivsus viitab seega millegi puudumisele. Selles kontekstis on kodanikuks olemine pigem tegevus kui identsus — riiklik sisu tahetakse panna sisutusse inimesse. Haridussüsteemiski peavad lapsed käituma võimalikult täiskasvanu sarnaselt, sest koolituse eesmärk on vormida neist sündsaid kodanikke, kes teavad oma kohustusi, õigusi ning vastutust. Seni on nad veel sõltuvad, vajades juhendamist ning distsipliini — eeskätt laste ja noorte jaoks on kodanikuks saamine pidev protsess ning teelolek nähtubki ilmekaimalt koolis, kus reaalsuse piire konstrueeritakse normide kehtetamise abil (Gordon jt, 2000b).

Kooli ja ühiskonna vastuolulisus väljendubki selles, et koolis tähtsustub reguleeriv sotsialiseerimine, kuid ühiskonnas tervikuna väärtustub üha enam pigem oma peaga mõtlemine, iseseisvus jms (Aittola, 1999). Haridus, mis peaks tegema vabaks, loominguliseks ning õnnelikuks, hoopis piirab ja ahistab (Gordon jt, 2000a). On paratamatu, et kõikidele lastele selline kahekeelsus vastuvõetav ei ole. Tegelikult võiks paljudel juhtudel marginaalset õpilast kodanikuna just normaalseks pida. Sageli aga langevad nad mingil hetkel lihtsalt koolist välja, kuna nii on sellele institutsioonile lihtsam.

Kasutatud kirjandus

Aittola, T. (toim.). 1999. Thomas Ziene. Epätavanomaisen oppimisen puolustus. Kasvatussosiologian teoree-

- tikoita, Gaudeamus. Helsinki: Helsingin Yliopisto, 182–211.
- Annus, T., Jenk, H., Jõgi, K., Kimmel, S., Neudorf, R. 2000. Ülevaade Eesti haridussüsteemist. Tallinn.
- Antikainen, A., Rinne, R., Koski, L. 2000. Kasvatussosiologia. Helsinki: WSOY.
- Arbor, A. 2000. Bad boys, University of Michigan Press.
- Foucault, M. 1980. Tarkkailla ja rangaista. Keuruu.
- Gage, N.L. 1985. Hard Gains in the Soft Sciences. The Case of Pedagogy.
- Gordon, T., Holland, J., Lahelma, E. 2000a. From pupil to citizen. Arnot, M. and Dillabough J.-A. (toim.), Challenging Democracy. London: Routledge and Falmer.
- Gordon, T., Holland, J. and Lahelma, E. 2000b. Making Spaces. Citizenship and Difference in Schools. London: Macmillan Press.
- Heinlo, A. 2001. Edasijõudmine põhihariduses. R. Võormann, (toim.) *Sotsiaaltrendid 2*. Tallinn: Statistikaamet, 18–21.
- Heikkinen, A. ja Jarva, V. 1986. Peruskoulusta putoajat ja kriisityö. Helsingin Yliopisto, Tutkimuksia Nr. 1.
- Kreitzberg, P. 1999. Lastetult NATO-sse. *Eesti Päevaleht*, 15. mai.
- Leino, M. ja Männiste, M. 1996. Probleemne laps tavakoolis. Tallinn: HK trükikoda.
- Leino, M. 2000. Õpetaja sotsiaaltöö tegijana: sotsiaalpedagoogika. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Ruus, V. 2000. Distipliin ja vabadus: etüüd hariduse käibivast ja utoopilisest diskursusest. V. Ruus (toim.), *Kõnelev ja kõneldav inimene*. Tallinn: TPÜ, 128–168.
- Silvennoinen, H. 1992. Huono-osaisuus ja koulutus. *Kasvatus 3*, 256–267.
- Thorne, B. 1997. *Gender play*. Rutgers University Press.
- Tolonen, T. 1999. Hiljainen poika ja äänekäs tyttö? — T. Tolonen (toim.), *Suomalainen koulu ja kulttuuri*. Tampere: Vastapaino, 181–202.
- Vähi, T. 1995. Haridussüsteem. *Olukorrast riigis*. Tallinn, 140–164.

4 Kodanikuühiskond, kultuur ja identiteet: kas Eesti jääb püsima?

4.1. Kodanikuühiskond ja jätkusuutlik areng Eestis

Milline on kodanikuühiskonna seos säästva ja jätkusuutliku arenguga? Näib, et just piiratud ressursside kontekstis muutub kodanikuühiskonna kui ressursi panus eriti nähtavaks. Nagu kõik kapitali vormid, on seegi kapital transformeeritav teisteks, korvates nende ajutist vaegust, soodustades nende teket jne. Seda täiendavat ressursi loovat ja samal ajal teisi ressursse säästvat ülesannet võib kodanikuühiskond täita peamiselt kahel viisil. Kõigepealt võib ta olla avalikust sfäärist või äri sektorist tõhusam institutsionaalne vorm teatud probleemide lahendamiseks ühiskonnas. Teiseks loob kodanikualgatus ise uut sotsiaalset kapitali.

Kodanikuühiskonnast on kahel-kolmel viimasel aastal saanud üks keskseid avalikke diskursusi Eestis. Selle üheks aluseks on Eesti ühiskonna piirkondlik, etniline ja sotsiaalne fragmenteerumine. Teravnev lõhe perifeeria ja keskuste vahel, inimkapitali väärtusliku osa jäämine väljapoole investeerimiskeskondi, sotsiaalselt heitunud osakaalu kasv ning narkomaania (ka alkoholismi) kinnistumine elulaadina ohustavad Eesti kui terviku jätkusuutlikku arengut. Sedalaadi degradeerumisprotsesside peatamiseks vajalike traditsiooniliste ressursside (investeeringud, poliitilise kontrolli suurendamine jne) leidmine muutub üha keerukamaks ja nad pole tõhusad.

Traditsiooniline modernne avalik sektor (kultuurivahendus, meditsiiniteenindus, haridus) tõmbub Eestis järk-järgult koomale ja koondub suurkeskustesse. Turumajandusliku keskkonna arendamise paradigma aluseks võtmisel on ühiskonna sidusust võimalik tõhusalt uuendada vaid siis, kui panustada ka ühiselu ja teenuste sfääris initsiatiivile, valikuvabadusele, huvile ja vastutusele. Vastust sellele väljakutsele nähakse kodanikualgatuse ja kodanikuvastutuse toetamises.

Kolmas sektor on siit tegutsemisstrateegiale, milles kombineeruvad avaliku sektori ja tulundussfääri investeeringud kodanike käsutuses olevate, aga käibest välja langenud nn vabade ressurssidega. Viimasteks on vaba aeg (töötud, kuid algatusvõimelised spetsialistid), oma piirkonna probleemide ning inimeste hea tundmine (kogemus on kaugel

parem kui formaalne esitus), identiteet, suhete võrgustik jne. Neid ressursse ei maksa alahinnata. Paikkonna eduka arengu üheks keskseks ressursiks on asjatundmine, võrgustik ja tugev identiteet (Raagmaa, 1999). Just kolmas sektor täidaks niisugust sidustavat ülesannet süvenevas ressursitühikus.

Eesti erakondade ja kolmanda sektori esindajate vahel kaks aastat tagasi sõlmitud koostöö memorandum kõneleb probleemi tähtsustamisest. Kuid nagu näitavad uuringud, on parlamendipoliitikute arusaamad sellest, meetmetest mida tuleks selle kodanikualgatuse arendamiseks ette võtta ning riigi osalusest-vastutusest ühiskonna ees veel küllalt abstraktsed ja normatiivsed (Ruutsoo, 2000). Kolmanda sektori isetekkelisuse võimekust hinnatakse üle. Kolmas sektor peaks korraga, pakkudes teenuseid, korvama senist avalikku teenust ja samas täitma institutsioonilist vaakumi. Riigipoolne osalemine peaks piirduma eelkõige stardiraha andmisega, kontrolliga ja kohustamisega.

Tänapäevase kolmanda sektori edukas toimimine ei ole siiski võimalik ilma omavalitsusliku keskkonna loomiseta, riigi toetatava infrastruktuurita, uute rahastusskeemide, täiendkoolituse, monitooringu ja muu taoliseta. Väga tugevalt alahindavad aga poliitikud just kodanikuühiskonna innovaatilist panust probleemide nägemisel, eestkoste ja koostöö arendamisel. Lootus kulutuste vähenemisele võib olla koguni illusoorne ning teenuste kvaliteet võib langeda (Lagerspetz, 2000). Mis aga veelgi olulisem — kolmanda sektori jätkusuutlikkus võib muutuda problemaatiliseks ka niisugustel põhjustel nagu ebapiisav läbipaistvus ja manipuleeritavus (Ruutsoo, 2001).

Mitmed tänaseks Eesti parlamenti jõudnud arengukavad, nii kohaliku omavalitsuse reform, Eesti kodanikuühiskonna arengukava jne, eeldavad osalusühiskonda toetavaid struktuurseid ja institutsionaalseid ümberkorraldusi. Kodanikuühiskond panustab indiviidi eeldatavale algatuslikkusele ja sotsialiseeritusele (kooskondlustundele). Kodanikuühiskonna laiem eesmärk pole kitsalt vaid loodud ressursside lihtne taasühiskonnastamine, s.t näiteks vaba aja ning oskuste rakendamine nn vabatahtlikuks tööks ja vaba-

de rahaliste vahendite investeerimine. Ühiskonna jätkusuutlikkus ammutab jõudu eelkõige selle killustunud osade ja mitmete kapitalide tõhusast, läbipaistvast ja avaliku arvamusega toetatud taassidustamisest.

Kodanikuühiskonna, infoühiskonna ja jätkusuutliku arengu vahel valitseb ilmne seos (McChesney, 2001). Eesti rühbib teadlikult infoühiskonna poole. Tõhusalt tegutseda tähendab elada informatsiooniga. Informeerituse väliseks küljeks on selle tehniline kättesaadavus. Eesti kui infoühiskonna saavutustes keskendutakse eelkõige kodanike informatsioonilisele kindlustamisele riigi, omavalitsuse, ühenduste jne tegevusest. Infovõrgustikuliselt varustatuselt (koduarvutid, juurdepääs serveritele ja oma e-postiaadress) on Eesti Põhjamaadega võrreldes tagasihoidlik, ehkki postsotsialistlike riikide seas eesrindlik.

Tänapäevaste maailmakäsitluste ja teabe kättesaadavus on muutnud kiiresti kogu ühiskonna mõtestamise eeldusi. Inim- ja kodanikuõigusi keskseks seadvad ideoloogiad moodustavad avaliku poliitika aluse. Demokraatlike ideoloogiate tasakaalustatud esindatust meedias tuleb pidada äärmiselt oluliseks. Kõrvuti parteilise võitlusega toovad nad esile ühiskonnaelu erinevaid külgi. Mõningad uuringud lubavad aga väita, et erinevate maailmavaadete esindatus Eesti meedias erineb märgatavalt nn vanade demokraatiade meediapildist. Eesti ajakirjanikud esindavad ülekaalukalt liberaalset maailmavaadet (Palmaru, 2001). Eestit, nagu postkommunistlike ühiskondi tervikunagi, iseloomustab üleideologiseeritus, s.t dialoogi asemel valitseb doktrinäärsus, mis võib arengule ohtlikuks saada (Potucek, 2001).

Infoühiskonna tehnilised eeldused ja printsüübid moodustavad poliitikakujundamise eelduse. Virtuaalse kodakondsuse arenguga ei kaasne tingimata diskursiivse kodakondsuse teke. Viimane tähendab, et ühiskonna antud arengufaasis vallatakse keskustelu olulisi produktiivseid (dialoogseid) tehnikaid. Väga lühikese ajaga ei suuda kaasaegsed mõtlemis- ja arutlusviisid imbuda ühiskonna pooridesse. Samas on tekitatav virtuaalne keskkond küllalt hästi manipuleeritav. Selle formaalne lülitamine poliitikakujundamisse võib olla väliselt efektiivne, kuid samas on selle kaudu sisuline osalemine tihti näiline, kõnelemata juba protsessi dialoogsuse kindlustamisest. Viimasega liitub nimelt ettepanekute spetsialistidepoolne ekspertiis, arutluse nõustav toetamine, mis on palju energiat ja ressursse nõudev osalusühiskonna vorm. Eesti Õiguskeskuse Sihtasutuse arendatud õigusnõustamise ja algatusarenduse WWW lehekülje võrdlus TOMi (Täna Otsustan Mina) võimalustega osutab, et viimane on suuresti formaalne ja väga nõrgalt kindlustatud ekspertabi, nõustamise ja dialoogikeskonnaga. Sa-

mas hääletati kodanikuühiskonna seisukohalt äärmiselt olulised TOMile tehtud ettepanekud (näiteks kodanikuühiskonna sihtkapitali eelnõu) valitsuse tähelepanu pälvinud ettepanekute hulgast välja lihtsalt arvutiga manipuleerides. Virtuaalse dialoogikeskonna diskrediteerimine on üks suuremaid ohtusid uutele avalikkuse, osalemise ja kodanikualgatuse vormidele.

Kodanikuühiskonna kui osalusühiskonna seisukohalt peab tehnilist külge täiendama selle diskursiivne areng, mille keskse eelduse moodustab ühiskonna poliitiline kultuur ja diskursiivne eetika. Arenenud kodanikuühiskond tähendab üleminekut lihtsalt infoühiskonnalt teabepõhjalisele ühiskonnale. Teabepõhjalise ühiskonna võivad kujundada üksnes enese- ja ühiskonnateadlikud (kollektiivsed) subjektid (Gamson, 2001). Arenenud arutluskultuur sisestab ja arendab „parema argumendi reeglit“. See toetab aja- ja ideesäästlikku mõttevahetust. Diskursiivselt korrektne kodanikuühiskonna eestkosteline funktsioon pole mitte vastanduv, vaid konsulteeriv. Seega, diskursiivne demokraatia toetab säästlikku arengut. Infoühiskonna seisukohalt on kodanikuühiskond keskne lüli ühiskonna teabelises tagasisidestuses ning tõhusas eneseteadvustamises.

Jätkusuutliku Eesti ühiskonna arengumudel on lahutamatu demokratiseerumisest — veel nõrga subjektsusega osapooltele eestkoste tagamine ning domineeriva majandusliku ja poliitilise diskursuse kõrval ka sotsiaalse diskursuse lülitamine mõttevahetuse alusstruktuuri. Ilma osalusühiskonna tekketa ning ilma sotsiaalset, diskursiivset, virtuaalset jne kodakondsust arendamata on Eesti kui terviku sotsiaalne jätkusuutlikkus problemaatiline.

Kasutatud kirjandus

- Gamson, A.W. 2001. Promoting Political Engagment. Bennet W. Lance and Robert M. Entman (toim.), *Mediated Politics. Communication in the Future of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 56–74.
- Lagerspetz, M. 2000. Kodanikuühiskonna rollid tänases Eestis, *RITO*, 2, 230–236.
- McChesney, W. Robert. 2001. Global Media, Neoliberalism and Imperialism, *Monthly Review* 2000, 3.
- Palmaru, R. 2001. Meedia võim ja demokraatia: Eesti kogemus. Valimiskommunikatsiooni ja ajakirjanike rollikäsitlemise empiiriline uuring. Tallinn: Akadeemia Nord.
- Potucek, M. 2001. Kesk- ja Ida-Euroopa riikide avalik

poliitika. *Politiika ja kodanikeühiskond. V avatud ühiskona foorum*. Tallinn: AEF, 17–23.

Raagmaa, G. 1999. Public Leaders in Local Economic Development. Mare Ainsaar (toim.), *Regional Policy and Migration*. Tartu: Tartu Ülikool, 79–100.

Ruutsoo, R. 2000. Riigikogu, EKAK ja rahvaesindajate kodanikuühiskonnanaegemus. Uurimusraport. <http://www.riigikogu.ee>

Ruutsoo, R. 2001. Kodanikuühiskond, kolmas sektor ja sotsiaalne kapital. *RITO*, 3, 251–260.

4.2. Valitsusvälised organisatsioonid ja jätkusuutlikkus

Toimiva demokraatia üheks tunnuseks on intensiivne ja avatud kommunikatsioon valitsejate ning elanikkonna vahel. Kodanikuühiskonda võib käsitleda keskkonnana, mille raames saab mitmesuunalise, ühiskondlikku elu mõjutava kommunikatsiooni toimumine võimalikuks. Just kodanikuühiskond, olles ühelt poolt ise ühiskonna avatuse ning dünaamilisuse tagajärg, loob eeldused selle avatuse taastootmiseks. Kodanikualgatusele osaluskanalite loomisega kindlustab demokraatlik riik endale nii legitiimsuse kui jätkusuutlikkuse.

Käesoleva artikli eesmärgiks on selle kahepoolse seose analüüs. Ühelt poolt vaadatakse Eesti valitsusväliste organisatsioonide (VVO) kui kodanikuühiskonna keske osa endi jätkusuutlikkust, teiselt poolt seda, milles avaldub nende osa Eesti ühiskonna kui terviku jätkusuutlikkuse toetamises. Artikkel toetub kolmele viimastel aastatel läbi viidud suuremale uurimusele, mille teostamisel kirjutise autorid on osalenud (Lagerspetz, Ruutsoo, Rikmann, 2000; Lagerspetz, Ruutsoo, Rikmann, 2001; Trummal, Lagerspetz, 2001a; 2001b).

Valitsusväliste organisatsioonide jätkusuutlikkus

Valitsusväliste organisatsioonide jätkusuutlikkus on Kesk- ja Ida-Euroopas (nt Kuti, 1999) ning nn arengumaades (Holloway, 2001) viimasel ajal leidnud küllaltki palju kajastamist seoses rahastamisprobleemidega. Selle diskussiooni keskseks teemaks on organisatsioonide suur sõltuvus välisrahastamisest. On rida probleeme, mille sõltuvus välismaisest sponsorlusest endaga võib kaasa tuua. Ühelt poolt annab taoline olukord võimaluse välismaalt rahastatava organisatsiooni poliitiliseks, rahvuslusele toetuvaks kriitiks. Teiselt poolt võib väheneda suutlikkus endale kohalikku toetajate võrgustikku luua, mis on jätkusuutlikkuse vältimatu eeldus. Kui kaovad või orienteeruvad ümber näiteks seni olulist rolli mänginud George Sorose poolt ellu kutsutud kodanikualgatuse rahalise

toetamise allikad, samuti humanitaarorganisatsioonide abi, ei saa ka VVOde olukord jääda endiseks. Küsimus on, millist osa VVOde tegevusest niisugune muutus otseselt mõjutab ning missugused teised rahastamise allikad jäävad nende käsutusse? Teisalt tuleb välja selgitada, kas seniste välismaise päritoluga rahastamiskanalite asemele on tekkimas uusi, eelkõige ühiskonna enda sisemistest ressurssidest lähtuvaid võimalusi. Ka võivad avaneda uued välismaised, nt Euroopa Liidu rahastamisallikad, mistõttu ei ole õigustatud rahastamisstruktuuri muutuste käsitlemine väga dramaatilise pöördena kolmanda sektori jaoks.

Eestis puuduvad siiani andmed, mis kajastaksid VVOde (nn kolmanda sektori) rahastamise ja muu majandustegevuse tegelikku mahtu. Küsitluste ning eelarvestatistika kaudu on siiski võimalik teha kaudseid järeldusi suurusjärkude kohta. Heategevuslikku annetamist 1996. aastal uurinud Jüri Kruusvall (1998) hindas Eesti saja suurima ettevõtte rahaliste annetuste mahtu umbes 23 miljonile kroonile. Samas suundusid need annetused suures osas valdkondadesse, kus põhirolli täidavad kas väljapaistvad üksikisikud (tippспорт, kõrgkultuur) või avaliku võimu institutsioonid (haridus, koolitus; tervishoid; korra-kaits). Seega kulub ainult osa, arvatavalt väiksem osa, nimetatud summast VVOde rahastamisele. Teisalt on teiste, väiksemate ettevõtete arv ja seega ka potentsiaalne annetamisvõime üpris suur, kuid VVOde rahastamise seisukohast on see veel seni läbiuurimata teema.

Mittetulundussektorile 2001. aastal tehtud riiklike väljamaksete kogusumma oli rahandusministeeriumi eelarveosakonna andmetel üle 200 miljoni krooni ehk alla 1% Eesti riigieelarvest (Siplane, Kasemets, 2000). Nimetatud summa ei ole siiski täpne: ekslikult sisaldub selles 80 miljonit krooni, mille põllumajandusministeerium oli kasutanud hoopis muuks otstarbeks (Ruus, 2000). Teiselt poolt on Riigikogu Kantselei majandus- ja sotsiaalinformatsiooni osakonna hilisemad arvestused andnud kogusumma kuni 400 miljonit krooni (Andres Siplase hinnang septembris 2001).

Hinnangutes ei sisaldu väljamaksed sihtasutustele, mis tihti ongi riikliku poliitika elluviimiseks ellu kutsutud (nt sihtasutus TÜ Kliinikum saab eelarveks 11 miljonit krooni), ega kohalike omavalitsuste poolt mittetulusühendustele antud toetused või lepingulised tasud. Eriti maapiirkondades tegutsevate väikeste ühenduste jaoks on aga kohalike omavalitsuste toetusel oluline tähtsus (vt tabelit 4.1).

Valitsusväliste organisatsioonide endi andmetel ei ole aga kõige suuremaks tulude allikaks ükski eelnimetatutest, ei riik, kohalikud omavalitsused ega erasektor. Ka osutub välismaine rahastamine ootamatult väheste organisatsioonide jaoks oluliseks. Kui 1998. aastal küsisime vastajate käest nende organisatsiooni tähtsaimat tuluallikat, osutus selleks suuremal osal juhtudest organisatsioon ise, eelkõige liikmemaksude näol. Ka hilisem, 2001. aasta uurimus kinnitab, et välismaine rahastamine on ainult harvade organisatsioonide jaoks väga tähtis. Olulisemad on liikmemaksud ning riigi ja kohalike omavalitsuste toetused.

Põhimõtteliselt oleksid Eesti avalikul võimul ja ettevõtetal olemas ressursid, millega välisrahastamise võimalikku vähenemist kompenseerida. Samas on kummagi allikaga seotud omad probleemid. Ettevõtete prioriteedid annetamisel erinevad oluliselt välismaiste annetajate eelistustest — soosituimad eluvaldkonnad on sport, sotsiaalhooldus ja haridus (Kruusvall, 1998: 26). Niisiis võib välisrahastamise vähenemine mittetulussektori üldpilti muuta. Tuleb ka arvestada, et ettevõtete tulumaksuvabastusega 2000. aasta jaanuarist jäi maksuvabastust õigustav annetamine seotuks sotsiaalmaksuga, mistõttu langes järsult kõrgeim võimalik maksuvabalt annetatav summa (Ojakivi, 2001). On seni uurimata, kas ja kui palju on annetamine maksureformi tagajärjel vähenenud. Võttes arvesse riigi ja kohalike omavalitsuste tähtsust rahastajatena, tekitab muret aga asjaolu, et üle kolmandiku kevadel 2001 küsitlusele vastanud organisatsioonidest leidsid, et projektide rahastamise ja toetuste jaotamise kord ei ole arusaadav ega õiglane.

Valitsusväliste organisatsioonide ja avaliku sektori suhete reguleerimine

Võistlevad diskursused

Eesti taasiseseisvumisele eelnenud kodanikualgatuse kõrgaeg jätkus poliitiliste tormide vaibudes massilise, mitu aastat väldanud organisatsioonide moodustamise lainena. Kuid kvalitatiivset hüpet, mille tagajärjeks oleks olnud kodanikualgatuse aktiivne lülitumine uute ühiskondlike institutsioonide kujundamisse, ometi ei järgnenud.

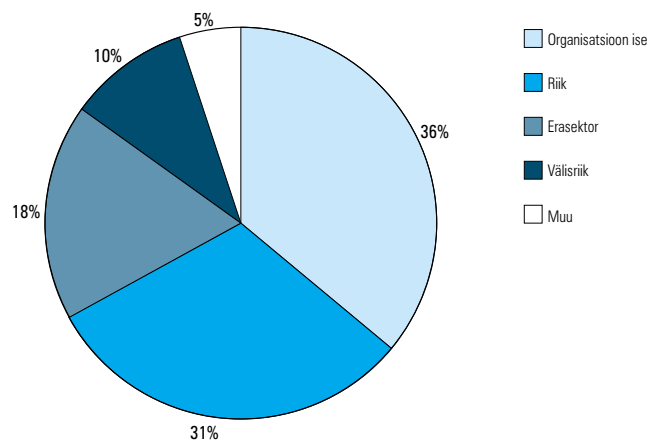
TABEL 4.1.

Erinevate toetuse liikide tähtsus asukohatüübi lõikes kevadel 2001, N = 296

Toetuse liik	Tallinna keskmine %		Linnade keskmine %		Maakondade keskmine %	
	Väga tähtis	Puudub täiesti	Väga tähtis	Puudub täiesti	Väga tähtis	Puudub täiesti
Toetus KOVilt	19	40	28	36	38	23
Toetus riigilt	25	34	28	39	38	28
Tulud liikmemaksudest	18	40	37	26	31	34
Toetus Eesti fondidelt	16	36	20	35	36	26
Toetus välismaalt	28	20	16	39	20	46
Tulud korjandustest vms	12	52	9	46	19	50
Toetus Eesti ettevõtetal	8	45	11	48	14	39
Toetus Eesti eraisikutelt	7	63	8	55	16	45

JOONIS 4.1.

Valitsusväliste organisatsioonide tähtsaimad tuluallikad suvel 1998, N = 779

Jätkuvat identiteedikriisi ning ühiste arusaamade puudumist näitavad ka 2000. a lõpul sooritatud uurimuse tulemused. Leidsime intervjuumaterjalist kolme, tihti omavahel vasturääkiva diskursuse elemente. Kolmanda sektori diskursuse kohaselt on kodanikualgatuse esmaseks ülesandeks eluks-oluks vajalike teenuste võimalikult odav pakkumine. Selle aluseks on tõik, et ühendused tunnevad oma tegevus sfääri põhjalikult ja saavad rakendada vabatahtlikku (tasustamata) tööjõudu. Olulisteks tõusevad küsimused, mis puudutavad kodanike ühenduste professionaalsust erinevate, riigi ja omavalitsuste poolt delegeeritud teenuste osutamisel. Korporatiivse organiseerumise diskursus asetab kodanikualgatuse ülesandeks valitsusorganite informeerimise erinevatest probleemidest ja ühtaegu ühiskonnas tekkinud pingete kanaliseerimise. Olulisteks tõusevad selles diskursuses küsimused sellest, millist osa kogu mitte-

tulundussektorist või valijaskonnast koostööpartneriks pürgiv organisatsioon esindab. Osalusühiskonna diskursus oli intervjueeritavate hulgas esindatud vaid vähesel määral. Selle kohaselt on kodanikuühiskond eelkõige demokraatia ja isikuvabaduste kindlustamise keskkond. Seda iseloomustab pluralism ja arengu suhteline spontaansus. Sektor vajab majanduslikku toetust, kuna on ebavõrdses olukorras võrreldes äri sektoriga: ta tegeleb ka avalike huvide kaitsmisega, mis pole alati ühendatav tulunduslikkusega.

Uurimuse üks tulemus oli, et mõnda aega Eesti poliitika huviorbiidis olnud küsimus avalike teenuste delegerimisest VVOdele põhineb eelkõige poliitikute ja ametnike poolt tulnud algatusel, samas kui kodanikuühendused ise ei näe selles oma tegevuse tähtsat eesmärki. Järelikult teenuste teostamise juriidilise vormi muutus ei tähenda iseenesest veel kodanikuühiskonna arengut, kuigi see statistilises mõttes justkui viitaks mittetulundussektori tugevnemisele.

Kodanikuühiskonna arengukontseptsioon

1998. aasta lõpul käivitati ÜRO Arenguprogrammi poolt Eesti mittetulundusühenduste jätkusuutlikkuse kasvatamise programm. Järgmisel kevadel tegi programmi nõukogu ettepaneku koostada Eesti kodanikuühiskonna arengukontseptsioon (EKAK), mille võtaks vastu Riigikogu ning mis reguleeriks VVOde ja avaliku võimu vahelisi suhteid (vt Liiv, 2001: 262). Aprillis 2000 esitati Riigikogu kultuurikomisjonile heakskiitmiseks Eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liidu juures tegutsenud tööühma projekt. Dokument sai aga komisjonis karmi kriitika osaliseks; nõuti EKAK projekti ettevalmistajate ringi laiendamist ennekõike akadeemiliste ekspertide kaasamisega. Samal sügisel ja talvel valminud uus projekt oli eelmisest märgatavalt detailsem. Pärast sügisel 2000 läbi viidud 13 regionaalset ümarlauda korraldati 2001. aasta veebruaris Tallinnas Eesti mittetulundusühenduste ümarlaud, mis kiitis uue EKAK projekti heaks ning valis esindajad äsjaloodud, EKAK projekti poolt ette nähtud esinduskogusse. Esinduskogu andis projekti Riigikogule üle 23. aprillil 2001.

Idee vastu võtta kodanikuühiskonna ja avaliku võimu suhteid reguleeriv dokument ei ole maailmas ainulaadne — sarnaseid kokkuleppeid vms on kas ettevalmistamisel või juba vastu võetud näiteks Suurbritannias, Horvaatias, Kanadas ja Uus-Meremaal. Võrreldes samalaadsete protsessidega teistes riikides, teeb Eestis toimunud protsessi siiski ainulaadseks töö, et algatus dokumendi koostamiseks ja kogu ettevalmistav töö on tervenisti kolmanda sektori seesmise töö ja arengu viljad. Dokumendi sisu

kajastab seetõttu nimelt VVOde endi nägemust oma rollist ühiskonnas ja dokumendi areng peegeldab sektori sees toimunud mõtlemise küpsemist. Oma Riigikogule üle antud kujul puudutab ta ühelt poolt konkreetseid küsimusi, mis on seotud esindamise, koostöötavade, teabelevi ja rahastamis põhimõtetega ning poliitika ja õigusaktide väljatöötamisega. Teiselt poolt on kontseptsioonis loetletud koostöö aluseks olevaid abstraktseid väärtusi, nagu pluralism, vastutus ja aruandluskohustus, osalus, sallivus jne. Kokkuvõttes näitab EKAK üha laieneva haare mittetulundussektori kasvavat enesekindlust ja eesmärkide selginemist. Protsessi ettevalmistustöö ise ning mittetulundusühenduste ümarlauda esinduskogu loomine on sektori etteotsa mõne kuuga tekitanud küllaltki löögivalmi avangardi, kes on valmis argumenteerima eespool osalusühiskonna diskursusena kirjeldatud võtmes.

Tulevikuperspektiiv

Inimeste iseseisev ühinemine oma huvide ja väärtuste edendamiseks on paljude lääne ühiskonnateoreetikute arvates hakkamas traditsioonilist poliitikat asendama (vt Beck, 1995). Eestiski võib näha, et traditsioonilise seltsitegevuse kõrvale on tekkimas selgemini lähikeskkonna ja laiema ühiskonna mõjutamisele keskenduvaid ühendusi ja liikumisi; ametiühingud on aktiveerumas. Samas on kodanike ühenduste käsutuses ikka veel üsna vähe ressursse ning needki on kontsentreerunud suurematesse linnadesse (Lagerspetz, Ruutsoo, Rikmann, 2000).

Karta on, et ühinemise eelseid suudavad kasutada peamiselt heas majanduslikus olukorras ning suhteliselt keeruka asjaajamise kogemusi omavad kodanikud. Välisrahastamise võimaliku vähenemise korral saab üha suurem osa VVOde majanduslikust käekäigust sõltuma avaliku ja äri sektori valmidusest neid koostöösse kaasata ja kuulda võtta. Kas ja kui võrd kodanike ühendused poliitikas uusi mõjukanalaid avada suudavad, sõltub suure osas avalikust võimust, st nende tegevuse õiguslikust ja administratiivsest keskkonnast. Seda keskkonda omakorda kujundavad eespool kolme erineva diskursusena kirjeldatud mõtteviisid.

Konsolideerunud demokraatiat kui kõigi inimeste võimalust neid endid puudutavate otsuste langetamisel kaasa rääkida ei ole võimalik saavutada ainult esindusdemokraatia institutsioonide loomisega. Riigikorra legitiimsuse ja seega ka demokraatia jätkusuutlikkuse seisukohast on vaja lisada poliitiliste otsustusprotsesside jälgitavust ja mõjutatavust VVOde poolt. Tuleb parandada elanike ja nende ühenduste võimalusi neid puudutavate otsuste kohta mitte ainult teavet saada, vaid neid ka mõjutada.

Kasutatud kirjandus

- Beck, U. 1995. The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. U. Beck, A. Giddens and S. Lash (toim.), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Holloway, R. 2001. Towards Financial Self-Reliance. *A Handbook on Resource Mobilization for Civil Society Organizations in the South*. London and Sterling, VA: Earthscan.
- Kruusvall, J. 1998. Eesti ettevõtete heategevuse suundumused ja vormid. Teoses Heidmets 1998, 17–32.
- Kuti, É. 1999. Different Eastern European Countries at Different Crossroads. *Voluntas*, 10, 1: 51–60.
- Lagerspetz, M., Ruutsoo, R. ja Rikmann, E. 2000. Olelemisest osalemiseni? Eesti kodanikealgaruse hetkeis ja arenguvõimalused. *Akadeemia*, 12, 2: 269–299.
- Lagerspetz, M., Ruutsoo, R. ja Rikmann, E. 2001. Kodanikeühiskonna edendamise strateegiad Eestis: probleemid ja perspektiivid. *Uurimusraport*, Riigikogu Kantslei Majandus- ja Sotsiaalinfo Osakond.
- Liiv, D. 2001. Koostöökokkulepped Suurbritannias ja mida meil on neist õppida. *Riigikogu Toimetised* 3/2001: 261–272.
- Ojakivi, M. 2001. Ettevõtte tulumaksu kaotamine pärsib maksuvaba annetamist. *Postimees/Foorum*, 27. aprill.
- Ruus, K. 2000. Ühingud saavad eelarvest alla protsendi. *Eesti Päevaleht/Foorum*, 24. november.
- Siplane, A. ja Kasemets, A. 2000. *Eesti kolmanda sektori statistiline ja graafiline pilt*.
- Trummal, A. and Lagerspetz, M. 2001a. The Present State of Estonian Civil Society: An Overview Report, *käsikiri*.
- Trummal, A. and Lagerspetz, M. 2001b. The Profile of Estonian Civil Society. *A Preliminary Report on the Civicus Index on Civil Society Project in Estonia*. Washington, DC: Civicus.

4.3. Kahe valla sotsiaalse kapitali kvalitatiivne uuring

Kaasaegse ühiskonna kirjeldamisel on hakatud peale majanduslike näitajate, nagu SKP, RKP, välisinvesteeringute maht jms, kasutama sotsiaalse kapitali mõistet (Bourdieu, 1986; Putnam, 1993; Rose, 1996; Fukuyama, 1997). Sotsiaalse kapitali (SK) mõistega kirjeldatakse institutsioone, suhteid ja norme (usaldust), mis kujundavad sotsiaalsete koosmõjude kvaliteeti ja kvantiteeti. SKs väljendub koosluse sotsiaalne ressurss, mis võib soodustada või pidurdada teatud piirkonna arengut. Erinevalt finants- ja inimkapitalist ei seonu SK üksikisiku näitajatega, nagu näiteks haridustase või IQ, vaid inimkoosluste karakteristikutega, nagu näiteks usaldus inimeste vahel või koostöövõime. Inimkoosluste omadusi on hoopis raskem hinnata kui üksikindiviidi omi.

Maailmapanga analüütikud väidavad (vt <http://www.worldbank.org/poverty/scapital/>), et ei ole võimalik luua ühte ja ainuõiget SK näitajat, nagu dollarite hulk on finantskapitali kindel määr. Veelgi enam, sellise universaalse SK näitaja loomist peetakse isegi ebasoovitavaks. SK universaalse näitaja kasutuselevõttu võivad takistada järgmised asjaolud:

- SK on keerukas multidimensionaalne fenomen, mis sisaldab erinevaid ühikuid ja tasemeid. SK näitajaid kompilleeritakse väga erinevatest indek-

sitest, näiteks valitsuse usaldamine, valimistrendid, kuulumine erinevatesse vabatahtlikesse organisatsioonidesse.

- SKsse kuuluvad nähtused, nagu kooskond, paikkonnad, võrgustikud või organisatsioon, on juba loomupäraselt ebamäärased ning seetõttu on nende mõõtmine problemaatiline.

Vaatamata SK hindamise objektiivsetele raskustele, võib täheldada antud valdkonna uuringute populaarsuse kasvu, millele viitab publikatsioonide kasv ja konverentside pidamine. On kujunemas uus sotsiaalteaduste valdkond ja loodud mahukad SK mõõtmise vahendid, millega hinnatakse mingi koha, näiteks valla, kooskondlikkust: ühisaktsioonide toimumist, solidaarsust, juhtimisstiili, konfliktide lahendamise viise, valitsusväliste organisatsioonide arvukust jne (Krishna, Shrader, 1999).

Vaatame näitena Colombia Rahvusliku Plaanibüroo ambitsioosset projekti hinnata SKd seoses valitsuse plaaniga arendada osalusdemokraatiat (vt Sudarsky, 1999). Loodi spetsiaalne mõõdik (the Barometer of Social Capital, Barcas). Uurimus viidi läbi esindusliku valimi (N = 3000) peal. Mõõdeti SK mitmesuguseid näitajaid, nagu näiteks riigi poolt kontrollitavate institutsioonide usaldamist, osalemist poliitikas, riigi usaldamist, poliitilist haridust, horisontaalset solidaarsust, koostööd rohujuurte tasandil, osalemist vabatahtlikes

organisatsioonides, meedia usaldamist, meedia sügavust probleemide esitamisel, kodanike osalemist valimistel, riigipoolset kodanike informeerimist, kodanike üksindust, atomiseerumist jne.

Andmete analüüsis eristus kaks suurt faktorit — sotsiaalse kapitali ja infoallikate usaldamise faktor —, mis seletasid vastavalt 38% ja 12% variatiivsusest. Selgus, et ühiskonna sotsiaalne kontroll riigi ja valitsuse üle määrab suures osas SK faktori sisu. Ühiskonna suutmatust mõjutada riigiorgaaneid viitas madalale SKle. Erakondade ja parlamendi tööga oldi kõige vähem rahul (meilegi tuntud lõhe rahva ja valitsuse vahel). Samuti ei tea rahvas, kuidas riigis ühiskondlikku kontrolli teostada, eriti kuidas seda teha kollektiivselt. Uurimuses tuldi järeldusele, et SK nõrkuse tõttu (usaldamatuse ja korruptsiooni foonil) pöörduvad inimesed kiriku poole või jäävad oma perekonna (suguvõsa) piiridesse. SK suurimaks reservuaariks peetakse sotsiaalse kontrolli ja osalemise tähtsuse teadvustamist Colombias.

Colombia SK uurimuse tulemused meenutavad olukorda Eestis (valitsuse ja meedia madal reiting, SK üldine nõrkus), kuigi põhjused on teised. Tänapäevase Eesti põhivastuolud tulenevad asjaolust, et ühiskonna loomulik areng pidurdus viimase 50 aasta jooksul ning samas ollakse silmitsi globaalse tsivilisatsiooni uute arengutega (Vetik, 1999). Kommunistlik režiim hävitas kodanikuühiskonna eeldused Eestis ning konserveeris kogukondlikud ja korporatiivsed sidemed inimeste vahel, mis võivad takistada SK teket.

Kahe valla sotsiaalse kapitali uuring

Võib oletada, et Eesti puhul on paikkonna SKI olnud täita kümne taasiseseisvumisjärgse aasta jooksul oluline roll. Tugeva kollektiivse identiteediga vald oli ilmselt võimelisem vastu panema omandi- ja maareformi keerdkäikudest tingitud segadustele, kolhoosi- ja sovhoosikorra kadumisele, töötuse tekkele jne. Võib eeldada, et SK soodustab edukamat arengut, edukam areng omakorda toob piirkonda SK.

Uurimus viidi läbi kahes Järvamaa vallas — Albus ja Kabalas, mis on suuruselt, looduslikelt tingimustelt ja taasiseseisvumisjärgselt stardipositsioonilt sarnased, aga Albu valda hindasid eksperdid ikkagi edukamaks. Idee oli uurida kahte majanduslikult võimalikult sarnast valda, et tuvastada SK mõju arengule.

Kasutati fookusgruppide meetodit, uuriti kodanikuühiskonna kolme põhisektorit. Mõlemas vallas toimus kolm rühmavestlust — üks vestlusring omavalitsuse esindajatega, teine kodanike ühenduste esindajatega, kolmas ettevõtjatega. Pärast uurimusest kokkuvõtete tegemist kohtuti uuesti valla elanikega, kel oli eelnev

võimalus tutvuda aruandega, et üheskoos arutada uurimuse tulemusi. Eriline rõhk pandi arutelus valla võimalike arengute väljatoomisele lähtuvalt uurimuse järeldustest. Viimane moment on tähtis, kuna uurimus viidi läbi mitte ainult teadasaamise eesmärgil, vaid ka piirkonna sotsiaalse arendamise nimel.

Kõigepealt toome lühidalt esile kahe valla *sarnased jooned*. Traditsiooniliselt on tegeldud põllumajanduse ja metsandusega, enne taasiseseisvumist toimusid kolhoosid (Kaardiväelase, Tammsaare ja Leninliku Tee kolhoos). Omavalitsused olid varem eelkõige ühtsed majandusüksused. Kogu elutegevus, ka kooli ja lasteaia, kaupluse, meditsiinipunkti ja teenindustevõtete töö, oli allutatud põhilise tööandja vajadustele. Kahe valla keskmine sissetulek on praegu enam-vähem ühesugune (tulumaksu laekub ühelt vallaelanikult natuke rohkem kui 1500 krooni aastas), teede olukord on kehv, inimsuhted vallas „seinast seinä“, naabriabi toimib, kultuurielu tippsündmusteks on teatrietendused Vargamäel ja ajalooline Kabala laulupäev.

Sarnaste joonte kõrval on *erinevusi*, mis võivad kujundada erinevusi SKs. Üheks selliseks faktoriks võib olla administratiivse jaotuse ajalugu, mis on olnud stabiilne Albu vallas ja muutlik Kabalas (on kuulunud Türi ja Viljandi rajooni alla, praegu Järvamaa osa). Siit johtuvalt võib-olla iseloomustabki Albu vallaelanikke kõrgem piirkondlik identiteet. Seda on ilmselt tekitanud ka nõukogudeaegse tõmbekoha puudumine, mis sunnib otsima kohapealset identiteeti. Kabala vallal aga oli tugev tõmbekoht — Võhma Lihakombinaat.

Edukamat valda — Albu valda — iseloomustasid järgmised tunnused:

- tugevam paikkondlik identiteet, tegeldakse valla positiivse imago kujundamisega;
- püütakse igati inimressurssi kinnistada, ettevõteteid on kaks korda rohkem kui teises vallas;
- aktiivne investeringute hankimine, oskus kirjutada projektide taotlusi;
- külavanemate institutsioon funktsioneerib, mis tagab sideme eri piirkondade vahel, tasuta valla-leht;
- suurem osalus erinevates organisatsioonides, väljakujunenud omavalitsuse, ettevõtluse ja kolmanda sektori liidrid;
- töö noortega, skaudiorganisatsioon töötab;
- probleemsete perede resotsialiseerimine, töötuid rakendatakse oskuslikult abitöödel.

Seega, edukam on olnud areng seal, kus säilis enam seda, mis inimesi ühendas. Ei ole juhus, et Albus on ettevõtjaid ca 2 korda rohkem kui teises vallas. Kindlasti ei saa alahinnata kiriku rolli. Väga oluline

on see, et kohalikel elanikel on olnud pidepunkt oma ajaloolise identiteedi rõhutamiseks (Vargamäe).

Ent ka edukamas vallas mõistetakse sotsiaalse kapitali ja seda koondava kolmanda sektori rolli ühekülgsest. Nii nagu kodanikuühendused ei oska midagi erilist oodata omavalitsuselt ja ettevõtjatelt, ei taju ka need kolmanda sektori rolli sotsiaalse kapitali alalhoidja ja taastootjana. Omavalitsused on andnud endale aru, et nende ülesandeks on olnud püüda tagada sotsiaalne keskkond, et inimesed maalt ei lahkuku, et ei häviks praegunegi vähene potentsiaal ettevõtluse tekkeks külas. Aktiivsemad kodanikud on püüdnud seltsielul hinge sees hoida. Ettevõtjad on aidanud ühisüritustele jõudumööda kaasa nii oma toodangu kui ka väiksemate rahasummadega.

Praeguseks on Eesti ühiskond jõudmas uude arenguetappi, kus vajadus kodanikuühiskonna arendamise järele on teadvustatud ka riiklikul tasandil ning see esitab kodanikuühiskonna kolmele sektorile uusi väljakutseid. Tänapäeva mobiilne elustiil ning süvenev individualism nõuavad inimesele laiemat eluareaali ja avaramaid võimalusi kui üks 1000 elanikuga vald ka kõige edukamalt korraldatud sotsiaalse kapitali taastamise puhul pakkuda suudab. Inimesed ei taha jääda põlvest põlve vaibakudujateks või saeveskitööstisteks. Nad ei soovi osta piiratud kaubasortimendiga külapoodidest, vaid soovivad näha laia toodete valikut supermarketis.

Seega peavad ka valla institutsioonid olema suutnud laiemale koostööle ja koostöötegemisele naabritega. Vajalik on koostöö tekitamine iga sektori siseselt — omavalitsuste vahel, ettevõtjate vahel ning mittetulundusühingute vahel. Kui senine sotsiaalse kapitali n-ö ellujäämismudel sisaldas lisaks omavalitsuse ametlikule toetusele elanikkonna vastastikust koostööd ja üksteise abistamist (naabriabi), siis tänane päev nõuab ümberorienteerumist arengumudelile — suurema arvu nii horisontaalsete kui ja vertikaalsete sotsiaalsete seoste tekitamisele nii valla siseselt kui ka erinevate omavalitsuste organisatsioonide vahel. Sellise arenguperspektiivi tunnetamiseks ja valla sotsiaalse kapitali taastamise ülesannete ümbermõtestamiseks oleks vaja valla kõiki sektoreid ning kõiki teotahtelisi elanikke kaasavat arengufoorumit.

Peamised järeldused

- SK uurimine kahes vallas näitas, et elu maal pole mõeldav ilma traditsiooniliste tegevusaladeta. Maainimene tahab teha maatööd, tegelda põllumajanduse ja metsandusega.
- Uute ettevõtete tekkimisega ei tohiks tekkida uut nn tsunftikorda, külade monokultuursust, kus kõik

küla tööealised elanikud koovad põlvest põlve vaipu ja muid alternatiive elatise teenimiseks ei ole. Kaasaja inimene vajab valikuvõimalusi ka maal.

- Eelnevast järeldusest tuleneb haldusreformi vajadus, kuna vallad on liiga väikesed. Omavalitsuste tegevusareaal peaks hõlmama laiemat ala, kus oleks erinevaid võimalusi tegevusala valikuks ning normaalsed liiklemistingimused töökoha ja kodu vahel. Ainult ühe valla ettevõtjad ei suuda toetada sotsiaalseid investeeringuid, seda saaksid teha regionaalsed ettevõtete võrgustikud.
- On vaja kaasa aidata sotsiaalse sidususe tekitamisele maal, tekitades horisontaalsete (naabriabi) kõrvale vertikaalseid kahesuunalist infolevi soodustavaid struktuure — külavanemate institutsioon, valla sisene teabelevi (näiteks ajaleht).
- Vaja oleks ühelt poolt riigipoolseid otsustavaid abinõusid majanduselu elavdamisele kaasaaitamiseks maakohtades, teiselt poolt aga üle-eestiliste kodanikuühendusi koondavate struktuuride toetust mittetulundussektori väljakujunemiseks maal (koolituse ja koostööstruktuuride tekitamise vormis). On ju ettevõtluse kõrval ka kolmas sektor potentsiaalne uute töökohtade looja — praegu piirdub selle roll peamiselt valla elanike vaba aja sisustamisega.
- Kodanikuühendusi luuakse vähe, kuna registreerimise protsess on keeruline ja bürookraatlik, puuduvad oskused ja teadmised.

Üldine järeldus on, et nii, nagu on vajalik kohalikul tasandil koostöö omavalitsuse, äriettevõtete ja kodanike omaalgatuslike organisatsioonide vahel, peaks see toimima ka kogu riigis avaliku sektori, ettevõtluse ja kolmanda sektori vahel. Eesti riigil on esimese kümne taasiseseisvumisjärgse aastaga ehitatud valmis ülemine korrus. Sellele on vaja lisada kodanike ühiskondlikul kokkuleppel rajanev vundament.

Kasutatud kirjandus

- Bourdieu, P. 1986. The forms of capital. John G. Richardson (toim.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 241–258.
- Fukuyama, F. 1995. Social Capital and the Global Economy. *Foreign Affairs*, 74 (5), 89–103.
- Krishna, A., Shrader E. 1999. Social Capital Assessment Tool. Prepared for the Conference on Social Capital and Poverty Reduction. Washington, D.C.: The World Bank. <http://wbi0018.worldbank.org/external/>

Putnam, R. 1993. The prosperous Community — Social Capital and Public Life. *The American Prospect, Spring*, 27–40.

Rose, R. 1996. Social Capital: Definition, Measure, Implications. Remarks at a World Bank Workshop on Social Capital, 16–17 April, 1996.

Sudarsky, J. 1999. Colombia's social capital: the national measurement with the Barcas.

Vetik, R. 1999. Eesti riik ja ühiskond 21. sajandi künnisel. R. Vetik (toim.), *Eesti inimarengu aruanne 1999*. Tallinn: UNDP, 14–16.

<http://www.worldbank.org/poverty/scapital/>

4.4. Eesti lääneliku tarbimiskultuuri hoovuses: kas tingimusteta omaksvõtt?

Eesti elanike meediatarbimine on selgelt ületanud n-ö traditsioonilise rahvuslik-korporatiivse ühiskonna piirid (Vihalemm, 1999). Analoogselt muu läänemaailma tendentsidega on eestlaste tarbimine omandanud olulisel määral ka sümboolse dimensiooni. Võrreldes selliste väärtustega nagu tunnustus, sõprus, eneseteostus, on millegi omamine-omandamine Eesti elanike väärtushierarhias suhteliselt kõrgel kohal (vt tabel 4.2). Läänelikule tarbijakultuurile iseloomulikud hedonism ja individualism on Eesti (reklaami)meedias mõjukal kohal (Keller, 1999).

Järgneva analüüsi põhiküsimuseks on see, kuidas mõjutab globaalmeedia kaudu edastatav tarbimise ja unifitseerivate väärtuste keskne popkultuur Eesti ühiskonna kultuurilist jätkusuutlikkust. Käsitleme kultuurilist jätkusuutlikkust eelkõige n-ö rohujuure tasandil ja läbi elustiili prisma, jättes kõrvale eliidi ja nn kõrgkultuuri. Analüüsi ajalise telje poolused on nõukogude aeg *versus* tänane kapitalistlik Eesti ehk teisisõnu, kuidas nähakse kahte erinevat ajastut läbi tarbimiskultuuri. Analüüsi teine telg on ruumiline ning läh- tub meie-ja-nemad-vahekorra, s.t Eesti *versus* arenenud lääneriikide vastandusest. Sellega seoses püstitame uurimisküsimuse: kas lääneliku popkultuuri ideoloogiat tajutakse Eestis unifitseerivana või hoopis mõeldakse selle asemel ikkagi veel paljuski vastandusele nõukogude režiim *versus* kaasaeg, mis tähendab lääneliku tarbijakultuuri kui indiviidile valikuvabaduse kinkija müstifitseerimist.

Samas uurime, millest tarbijakultuuri kontekstis meie-konstrukt koosneb, näiteks kuivõrd tuntakse ja tahetakse kasutada n-ö alternatiivseid ellusuhtumisi (rohelistus jms).

Käsitlus tugineb tudengiesseede analüüsile. Valim koosnes 52st 2001. aasta kevadel TÜ sotsiaal- ja filoloogiateaduskonna erinevate erialade II–IV kursuse

üliõpilaste kirjutatud esseest teemal: „Lääneliku tarbija- kultuuri sissetung Eestisse — mida tähendab see minu jaoks, mida Eesti ühiskonna jaoks?“ Oleme tule- musi interpreteerides lähtunud nimetatud tekstidest kui kriitiliste juhtumite valimist, kuna esseed on kirju- tanud tarbijakultuuri ja -kommunikatsiooni teemaga n-ö tavakodanikust enam kursis olevad noored. Meetodina oleme kasutanud kvalitatiivset sisu- analüüsi, kusjuures uurimuse põhiküsimustest tule- tatud koodide (nt enne vs. nüüd) alla oleme koon- danud teemat illustreerivad tekstilõigud.

Enne *versus* nüüd

Mõnede uurijate arvates löi nõukogude ajastule iseloomulik alternatiivseid ideoloogiaid elimineeriv kul- tuuriruum sobiva pinnase rahvusromantilistel ideaalidel põhineva kultuurilise vastuhaku identiteedi tekkeks, ku- na nn etnograafiline identiteet oli üks väheseid lubatud ideoloogiad (vt nt Calhoun, 1994; Lauristin, Vihalemm, 1997). Samas väljendus vastuhakk kindlasti ka lääne tarbijamaailmast unistamises, mis löi omakorda soodsa pinnase kõige läänest tuleva kiireks omaksvõtuks, sest kapitalism, tarbimine ja kodanikuühiskond tundusid ole- vat üks ja seesama (vt ka Slater, 1997).

Tõdemust, et tarbimisvabadus on tänapäeva lääne ko- danikuvabaduse üks vorme, kinnitavad ka tudengiesseed.

- 1990. aastal olin ma 11aastane ja minu elu keerles Marie kommide, Donaldi nätsude ja Marsi šokolaa- di ümber, eluunistuseks oli aga Barbie nukk. Just need asjad sümboliseerivad siiani esimesi mäles- tusi ja unistusi „tõelisest õnnest ja maailmast, kus oleksin tahtnud elada“ (N, PR III k)¹.

Nõukogude aega tajuti värvituna ja rusuvana. Ühe- suguste hallide rõivaste kandmine on metafoor indivi- di vabaduse puudumisest.

¹ N – naistudeng, M – meestudeng; PR – avalikkussuhete eriala, ajak – ajakirjanduse eriala, POL – politoloogia eriala, SF – saksa filoloogia eriala. Rooma numbriga on tähistatud, mitmendal kursusel õppis tudeng esse kirjutamise ajal.

- *Kuna sortiment oli väga väike, siis võis mõnda asja olla müügil sadade eksemplaride kaupa, näiteks täpselt ühesuguseid halle mantleid paarsada tükki ning teistsuguseid üldse mitte. Nii käiski siis suur osa naisi ringi näiteks täpselt ühesuguste mantlite, mütside ja saabastega, muud lihtsalt polnud saada, ning kuna valikut polnud, tuli osta see, mis olemas oli (N, PR II k).*

Tudengiesseedes on esindatud ka diskursus, mis toob välja nõukogude aja rahulikkuse ning rutiinse turvalisuse, samas kui ülikirev tänane tegelikkus on inimestele (eriti vanemale põlvkonnale) koormav ning sunnib neid igal sammul raskeid (tarbimis)valikuid tegema.

- *Varasem rahulik ja rutiinne elu on keeratud pea peale: inimesi meelitatakse pidevalt kulutama ja järjest innovatiivsemaid kaupu kasutama (N, PR II k).*
- *Vanemad inimesed ei olnud valmis nii kiireteks muudatusteks ja olukord väljus kontrolli alt. Eesti iseseisvudes tahtsid vanemad inimesed rukkililli ja rahvariietes Riigikogu, kuid said vastu Miki-hiire ja MacDonaldisi (M, POL IV k).*

Essee analüüs näitab, et kõrvutused „enne“ ja „nüüd“ räägivad selgelt „nüüd“ kasuks. Seega võib väita, et negatiivne kogemus nõukogude ajast soodustab inimeste kultuurilise vastupanu nõrgenemist lääneliku tarbimiskultuuri ning suurfirmade promotsioonimasina suhtes. Eesti turu väiksuse tõttu ei rakenda enamik firmasid siin ka etnilise turunduse ideed, s.t kultuuriliselt adapteeritud lähenemist tarbijale. Suuremate geokultuuriliste regioonide puhul püütakse kontekstitundlikuma tootearenduse poole ja arendatakse dialoogi tarbijaga, ammutamaks uusi ideid kohalikust ainesest (vt nt Staubhaar, 1997; Preston, Kerr, 2001). See on väidetavalt tõstnud kohalike koostööde kultuurilist eneseteadvust (Riggins, 1992). Eesti turu väiksus tõenäoliselt sellist lähenemist ärilisel ei õigusta ning jätab Eesti dialoogivõimalusest ilma.

Meie versus nemad

Tahtmine eemalduda postsovetlikust imagost on tudengiesseedes selgelt esilekerkiv teema. Siin võib eristada mitmeid aladiskursusi. Esmalt on osa tudengeid kriitilised iga hinna eest lääne jäljendamise suhtes ning näevad selles nii finantsilisele kui ka kultuurilisele jätkusuutlikkusele arvestatavat ohtu.

- *Nii püüdsidki eestlased läänelikku tarbimis- ja elustiili omaks võttes end hirmkähku teiste tasemele upitada või isegi mööda minna. Selle asemel, et raha säästa, asuti seda kulutama (N, ajak III k).*
- *Aga need tähendused, mida kannavad „meie“ kaasaegsed tooted, teenused ja elustiilid praegu, on pärit mujalt, need on n-ö imporditud ja devalveeritud (N, PR III k).*

TABEL 4.2.

Eesti elanike unistused

K: Oletagem, et oleks võimalus soovida midagi, mis siis ka täituks. Mis oleks Teie esimene (ja teine) soov?

Tunda vähem hirmu tuleviku ees	68
Lubada endale midagi ammuhaldatut	52
Ennast teostada	29
Omada rohkem sõpru	21
Olla teiste poolt tunnustatud	11

Allikas: Emor, 15–74aastase elanikkonna territoriaalselt esinduslik küsitlus, sügis 2000. Vastused toodud protsentuaalse osakaaluna kõigi vastajate kohta.

Teisalt õigustatakse Eesti lääne-püüdlusi kui ainu-võimalikke. Meie nõukogude perioodil määritud imago puhtakspesimine on võimalik ainult tänapäeva tarbiva Euroopa mallide omaksvõtu kaudu, sest see sümboliseerib vabadust, õiglust ja progressi ning aitab eemalduda idast.

- *1990ndatel toimunud muutused olid igal juhul head ja positiivsed, sest värviline pakkide ja asjade maailm pakub tunnet, et kuulume Euroopasse, oleme täieõiguslikud maailmakodanikud, mitte isoleeritud väikerahvas (N, PR II k).*
- *Olgugi, et elamistase ja üleminekuprobleemid ei võimalda Eestit veel päris-Euroopa riigiks nimetada, ei saa see keelata meid end sellisena tundmast; osa saamast sellest lisaväärtusest, mida annab meile lääneliku Eesti imago (N, PR III k).*

Kolmandaks on esitatud ka diskursus, kus tõdetakse, et Eesti läänelikule arutule tarbimisele piiratud raharesursi tõttu niipea järele ei jõua. See, kas arenguruum on meile omamoodi päästerõngaks või tuleb see ilmingimata lääne eeskujudega täita, tekitab vastakaid tundeid.

- *Kuid kuna eesmärgistatud ja trenditeadliku tarbijakultuuri iga ning lääneliku tarbimiskultuuri sissetung Eestisse on olnud veel suhteliselt napp, siis ei ole me muutunud veel sedavõrd tarbijakultuurikeskseks ühiskonnaks kui enamik arenenud lääneriike (M, PR III k).*
- *Eesti ühiskond ei ole veel päris valmis vastu võtma läänelikku tarbijakultuuri, sest võimalused selle realiseerimiseks on kätte jagatud liiga kaootiliselt (N, PR III k).*

Neljandaks eristub diskursus, mis on Eesti kultuurilise jätkusuutlikkuse suhtes kõige positiivsemalt meelestatud. Ollakse kindlad lääneliku popkultuuri mõjule mõistlikus vastuseisus, mis tuleneb Eesti omakultuuri sisemisest ressursist.

- *Praegu oleme lihtsalt veel liiga suures vaimustusstaadiumis, sest küllust poodides oleme saanud nautida ainult kümmekond aastat. Olen kindel, et eestlane on piisavalt looduslähedane ja sissesündinud traditsioonide ning väärtustega rahvus, et mitte lasta ennast mätta lääne kultuuri esimeste ahvatluste alla* (N, PR II k).
- *Eestis ei ole asi siiski muutunud veel nii drastiliseks kui teistes, läänelikumates riikides. Siin väärtustatakse endiselt kodusid kasvatatud puu- ja köögiviljadest valmistatud hoidiseid ja vanaema kootud kindaid-sokke* (N, PR III k).

Läänes levinud otsese vastupanu praktikad (nn roheline tarbimine, tarbimise vältimise kampaaniad jms) tarbimishiskonnale on Eestis aga võrdlemisi tundmatud. Näiteks käis 2001. aasta aprillis Eesti meediast läbi üleskutse teha telerivaba nädal. See tekitas Eestis suhteliselt väikest kõlapinda. Eesti Päevalehe 24. aprilli küsitlusele vastanuist väitis 81%, et nad suudaksid elada nädala telerita. Telerivaba nädala jooksul eestlaste poolt telerivaatamisele kulutatud aeg oli keskmiselt 3,67 tundi päevas. Eelnenud nädala (16.04.–22.04.2001) näitaja oli suurem — 3,74 tundi päevas, kuid järgneva nädala (02.05.–08.05.2001) veelgi madalam näitaja — keskmiselt 3,56 tundi päevas — annab märku sellest, et tegemist on pigem sesoonse langustendentsiga (Emor, BMF Gallup, Meedia, tele- ja raadioauditooriumi päevikuuring 2001). Samas võis antud üleskutse langustendentsi teatud määral kiirendada.

John Fiskelt (1989) pärineb tees, et uus tarbimiseideoloogia tekitab ka uued vastupanupraktikad (näiteks reklaami jt promotsioonitektide dekodeerimise kaudu), tekitades pinna sotsiaalsete ja kultuuriliste identiteetide taasloomiseks nn rohujuurte tasandil. Eestis tekkima hakkav tarbijafolkloor on oma olemuselt siiski võrdlemisi pehme ning mitmesugused reklaamitektide modifikatsioonid jms on pigem uut promotsioonikultuuri igapäevareaalsusse sobitada aitavad kui vastu-tähendusi konstrueerivad. Suurem kriitika on osaks saanud nn sotsiaalsete teemade (nt rahvussuhted) kommodifitseerumisele läbi sotsiaalreklaami (Vihalemm, ilmumas).

Ka roheline liikumine ja keskkonnasäästlikkus ei muutunud Eestis ilmselt lähitulevikus massiliseks. Võidakse küll üldiselt toetada keskkonnakaitset ja rohelisust, kuid selle nimel ei ole enamik valmis ise tarbimismõnudest loobuma — vaid ligikaudu iga neljas Eesti elanik leiab, et oleks kindlasti valmis mitte ostma neid tooteid, mille tootjad kahjustavad keskkonda (Emor, 1999: 41–42).

Tudengiesseedes on rohelisuse teemal väljapaistev kriitilis-nukker diskursus, mis tõdeb samuti, et

Eesti tarbimiskultuur on läänele sarnaselt iseennast õgiv ja noore kapitalistliku riigina on tarbimisvaimustus ja samaaegne rahanappus veel liialt suured, et olla valmis keskkonnasäästlike kaupade eest rohkem maksma. Samuti tuuakse välja näilise rohelisuse silmakirjalikkus, tõdedes, et sellest on saanud kaup, mida saab edukalt müüa ning sellega tegelikult tarbimiskarusselli aina kiiremini pöörlema panna.

- *Nüüd pole muud, kui korja neid oma postkastist ja viska minema, võiks ju makulatuuri viia, kuid vähemalt Jõgeval, kust mina pärit olen, kaotati vastav asutus juba paar aastat tagasi ära, niipalju siis programmisest loodussäästlikkusest* (N, SF III k).
- *Kuigi Eestisse ei ole veel selline kõikehõlmav „rohelinebuum“ jõudnud, võib näha, et see on siia jõudmas (palju kõneldud roheline Eesti) ning arvatavasti on see siin ka edukalt läbiviidav, sest eestlasele on aastaid räägitud tema suurest keskkonnasõbralikkusest (mida tegelikkuses ju ei eksisteeri) ja samas annab selline kampaania inimestele võimaluse positsioneerida end läbi ökoloogilise tarbimise uue inimesena (varem olin ma paha, nüüd olen ma nii hea ja keskkonnasõbralik)* (N, PR III k).

Esseede analüüsi alusel võib väita, et eestlaste ajalooline kultuurilise vastuhaku kogemus pigem loob soodsa pinnase kõige läänest tuleva omaks võtuks, kui aitab konstrueerida uut tüüpi kultuurilisele nivelleerimisele vastuhaku identiteeti. Ka roheline tarbimine ei ole rahanappuse ja tarbimisvaimustuse tõttu veel kandes pinda leidmas. Samas võib siiski väita, et ühiskonnas on olemas teatud eeldused vastu seista globaalsele tarbimiskesksele ja unifitseerivale populaarkultuurile ning säilitada oma kultuurilist erisust ning taastoota väikeste subkultuuride mitmekesisust. Kindlasti mängivad siin tulevikus üha suurenevat rolli haritud ja kriitiliselt mõtlevad noored (iseäranis tänased tudengid), kel on potentsiaali kujuneda ühiskonnas arvamusi liidreiks.

Kasutatud kirjandus

- Calhoun, G. 1994. *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford and Cambridge (USA): Blackwell.
- Emori Turundustoimetised. 1999. Tallinn: AS Emor, Nr 1, 40–43.
- Fiske, J. 1989. *Understanding Popular Culture*. Boston, MA: Unwin Hyman.
- Keller, M. 1999. *Tarbijakultuuri kujunemine Eestis. Mobiilside representatsioon trükireklaamis 1991–1998*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Lauristin, M. and Vihalemm, P. 1997. *Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition*

- (1987–1997). M.Lauristin and P. Vihalemm (toim.), *Return to the Western World*. Tartu: Tartu University Press.
- Preston, P., Kerr, A. 2001. Digital media, nation-states and local cultures: the case of multimedia 'content' production. *Media, Culture, Society, Vol 23, No 1*, 109–131.
- Riggins, S.H. (toim.) 1992. *Ethnic Minority Media. An International Perspective*. Newbury Park, Sage.
- Slater, D. 1997. *Consumer Culture and Modernity*. London: Routledge.
- Straubhaar, J. D. 1997. Distinguishing the global, regional and national levels of world television. In A. Sreberny-Mohammadi, D. Winseck, J. McKenna, O. Boyd.
- Vihalemm, T. 1999. Meediatarbimise globaalsed ja lokaalsed orientatsioonid. R. Vetik (toim.), *Eesti inimarengu aruanne 1999*. Tallinn: UNDP, 45–53.
- Vihalemm, T., Taul, S. (ilmumas). Post-modernization as a two-edged sword?
- Discourses of reception of campaign „Integrating Estonia“. In *Between Change and Stability. Youth in the Baltic Sea Region*, Berlin.

4.5. Kas e-riik tagab Eesti kestmise?

Kümme aastat pärast taasiseseisvumist on Eesti riik silmitsi selgete juhtimisraskustega, mis ulatuvad haldus-suutmatusest tänavakorra tagamiseni. Selle taga on üleminekuaja psühholoogiline häälestus luua uut ja jätta omapead kord juba loodu toimimine. Kasvab uute lelude ja prügimägede tarve, mille taha riikliku ja era-elulise elu korraldamise eesmärk ja mõte ära kaovad. Seda toetab varmselt uudist (ja ainult uudist) väärtustav massikommunikatsioonisüsteem. Põhjuse ja tagajärje seosed on liigestest lahti, toimib valiv seaduste järgimine ning seda paraku Eesti ühiskonna kõikidel tasanditel.

Kümne aastaga oluliselt uuenenud ametnikkond tunnetab oma privileegeeritust üha kindlamalt, nagu ka järelevalvekütke haprust, ning teeb hapu näo, kui kõneldakse isiklikust vastutamisest. Võimupiruka haldamine, mitte juhtimisstruktuuri loomine ning käigus-hoidmine, millega kaasnevad pideva ümberkorraldamise pimesikumängud (übernimetamised, uude ametisse asudes tahtmatus mäletada eelkäijaid, nende lubadustest kõnelemata). Strateegilised otsused tehakse ülepeakaela, sest ei tunta end nende elluviimise osalistena. Erastamistega kaasnenud salatsemine ning minnalaskmine pole midagi erilist või juhuslikku.

Kas seda linnukesena-oksal-elu hakkab korrastama elektrooniline meedium? Või on see järjekordne lelu, mis aegade kulus prügimäele saata? Senist e-riigi strateegiat ei iseloomusta mitte niivõrd pürgimus uute kommunikatsioonivahendite kaasamiseks efektiivsesse valitsemisse, kuivõrd propagandistlik ikoonilisus. Leitakse, et veel vaid üks pisike samm ning me oleme ületamatud meistrid. Nii lihtne on saavutada haldus-suutlikkust — pane ainult ekraanid helendama ja juhi alamad ööliblikaina tulede teele. Ja kas nii suudab meie

e-valmidus, mida on mitut puhku kiidetud, teisenduda poliitikaks, mis ainult ei näi nägus, vaid ka annab Eesti kodanikule eeliseid, mida suurriikides veel pole?

Selleks, et mõista nn elektroonsete lahenduste võimalusi, tuleks heita laiem pilk nüüdisühiskonna seisundile. Millised on inimeste ja institutsioonide vahekorrad, milline on ümbritsevast arusaamine indiviidi tasemel ja kas Eesti riigile jagub paika nii organisatoorse kui psühholoogilisel tasandil? Milline on indiviidide suhtumine riiki, kus elatakse? On ta ikka veel meie südameis ja mõtteis või tuleb meelde üksnes rasketel hetkedel (üksi paljaksvarastatud Manhattaniil, töölt jõhkralt kõrvale lükatuna tööbüroos, pättide küüsis pääsenuna politseijaoskonnas jne)?

Liberaalne vabaduseühiskond soosib individikeskust, vaba egoistlikku valikut, mida saab väärata üksnes võrdväärne vastane. Võim jääb võimuks igas olukorras ning kokku lepatakse temaga, mitte vastupidi — see on viimaste aegade Eestis üha selgem. Poliitik-indiviidi poliitiline tahe on primaarsem isegi loodusseadustest, ekspertarvamustest kõnelemata. Teadmine, mida ei toesta võimuhierarhiline arusaam, ei maksa midagi. See ameerikalikult bossikeskne maailm on kõikne ja ületamatu. Kaastunne, oma peaga mõtlemine, toimuva ettenägemine on välistatud.

Arengu sidumine individikumardamisega on loonud kummalise sõltlusmaailma, kus massitarbimise radadel kappamine annab silmaklapid ning välistab muud inimeluvormid, tingides keskendumise üksnes käeulatuses olevale tengelpungale, soojale käekesele, helendavale ekraanile, kindlale keelekasutusele. Ning ilmalaias *neti*-maailmas ollakse samuti pidevalt kinni oma igapäevakrampides, ammutades selle põhjatelest ressursidest peamiselt lustilist ajaviidet ning töökoha pidamiseks vajalikku teadmist. Vaated

rahvusele ja riigile ei tule enamasti meelde, sest need ei kuulu enam era-lähivõrgustikku.

Individualism igal juhul on see, mida ihaldatakse, mis koob egokesksete võrgustike maailma, kuhu sobitatakse elektroonilist pidet. Pole sugugi sihtu püüd ühteainsasse pildikasti kokku koguda ning seal tegutsema panna kogu seni veel eraldi toimiv kommunikatsioonilmm (telefon, raadio, televiisor, muusikakombain, kell ja mis kõik veel), selleks et saavutada pidev valikusurve indiviidile, sundides teda mitte mõtlema elu tähendusest, vaid oma (näivalt) peamise elukeskuse tarbimise ja täiendamise peale. Elu uue arvuti soetamise või mobiiltelefoni margi vahetamise nimel on mõttekam kui elu mõtestamine, sellele ühiskondliku tähenduse andmine ning igale indiviidile oma missiooni leidmine. Ravimitööstusele veretilga loovutamine tundub loomulikum kui igale haigele ravi ja ravimite võimaldamine. Harva mõtestatakse seda käitumist, küsides, miks me nii otsustame, milleks me seda teeme. Sest tunnetatakse oma võimetust maailma vägevate (kes ju tegelikult kehalt ja vaimult sama väetid kui iga inimlaps) ees, monopolistide ja olukorra valitsejate ees. Seegi on individualistlik eraldumise kest — peaasi, et traagiliste sündmuste kese oleks minust eemal.

Ja mis on selles keskkonnas e-riik — nipsasjake paljude seas? Riik on kaotamas oma psühholoogilist olulisust ja tähendust eluilmades, saades sõlmekeks elektrooniliste ja individuaalsete võrgustike tandril — uppudes esimestesse, sest neid on müriaad, ning perifeerudes teistes, sest indiviidi suhtlusvõime ja -väli on piiratud. Võrgustikud ise on aina lõdvemad, fragmentsemad, uue ja huvitava otsimisse takerdunud. Indiviid kapseldub oma koorikusse ning püüab võimalikult kõik ise paika panna, oma võrgustikukaaslastel allutada või neist lahti öelda.

Sama toimub institutsionaalsel tasandil, kus praegustes suhteliselt lühikese elueaga ettevõtetes raskuste ilmnmisel ei püütagi neist ühiselt üle saada, vaid pigem otsitakse pagemise võimalust. See pidev maandamatus, pinge, mis nähtamatult pureb, ebakindlus, millela ei saa, on tugev osaline elektroonse kommunikatsiooni maailmas. Väljutakse vahetust füüsilisest otse-suhtlemise võimalusest (nii Internet kui mobiiltelefonid), kus nüansid on kaablitesse varjatud ning kontekstid pealispindsed. Tähtsaks saab asi, mida aetakse, mitte persoon, kellega seda tehakse.

Tähenduste, kuuluvuste ja identiteetide määramine on rohkem kui kunagi varem indiviidi enese kätes. Kontekst saab üha rohkem sisetunde küsimuseks kui tegelikuks reaalsuseks. Piirid on subjektiivsemad kui kunagi varem. Elektroonne võimaluste maailm annab kohutavalt suure suhtlusvõrgustike välja, millel ekseldes võib kaotada nii lähedased kui iseenda. Seetõttu kõneldakse sotsiaalse kapitali kõrval erilisest

võrgustik-kapitalist. Autonoomia, võimalused ning ebakindlus juhivad indiviidi nii identiteedi kui ühiskondliku enesemääratluse teel kaasaegses egokeskses ning personaalsetesse (mitte ainult elektroonsetesse) sidemetesse sõlmitud eluilmas.

Sellel taustal on Eesti e-riigi projekt oma ametnikukesksusega (nii indiviidi kui tema rolli ületähtsustamine) loogiliseks tulemuseks. Eesti e-riik peab teenima hästi välis- ja sisepropagandistlikke ülesandeid (tubli e-valitsus, tasuta Internet igale inimesele aastaks 2004) ning tagama riigiteenistujatele hõlbumat tööelu (vähem pabereid, vähem vastuvõtte, vähem silmavaatamisest sigivat ebamugavustunnet). Kodanike jaoks on ta praegu üksnes Internetiga kaasnev sõlmeke, mida teadvustavad vähesed. TOM (Täna Otsustan Mina) on oma lühikese eluaja jooksul ilmutanud nii pädevusetust kui väiklust, jäädes tüüpiliseks pingete mahalaadimise, mitte ideede ilmutamise või loomise kohaks. Ja kuuldavasti ei pälvi ta ametnikelt mingitki tähelepanu, kui just seal ei võimendu mõni poliitiliselt päevakajaline teema. Tagasiside toimib seal toimetavate indiviidide vahel, mitte riigiametnikega.

Riigiasutuste keskne ideoloogia, mille tsentris on elektroonse dokumentatsiooni tootmise ühtlustamine, peegeldub vastu e-riigi projekti senise kulgemise kirjelduses, mis leidub Interneti-aadressil <http://www.riso.ee/eriik.html>. Seda iseloomustab tüüpmodulite loomise õhin, lootus kooskõlaliste andmete heale käekäigule igas olukorras, suunatus ametniketeenindusele. Kodanik-kasutaja peab suutma seal orienteeruda täiesti omapäi. Ja ometi on enamik riigivalitsemistekste raskesti adutavad isegi Riigikogu liikmetele ning juristiharidusega lugejale. See eeldaks paindlikku ning pädeva tagasisideme olemasolu, mida pole. Olukorras, kus juba aasta jooksul on Internetiga ääriveeri suhelnud (on kasutanud Internetti viimase 6 kuu jooksul) 32% täiskasvanud elanikkonnast, tuleks mõelda elektroonilisele meediale rõhumise teatavale perspektiivusele, sest uute kodanik-kasutajate kasv on ilmselt mingitel põhjustel seiskunud.

Eestimeelsust, saati korrektse eesti keele põhja, annab e-riigi poolt pakutavast otsida ning siit sugeneb üks oluline suhtumise küsimus — kas kogu see ametnikevägi, kelle esmatarbeks e-riiki ehitatakse, pole juba väsinud aadet kuulutamast, tegutsedes pelgalt inertist ning palga ja võimu huvides? Praegune Eesti e-riigi seis meile rahvusriigina pikka iga ei kuuluta. Kodanikud võõranduvad vaid indiviidideks, kel oma suhtlusvõrgustikud kustahes maailma paigus, kust leida abi ja kaasatundmist, mille Eesti ametnikevägi on minetanud.

Kasutatud kirjandus

<http://www.riso.ee/eriik.html>

4.6. Eestlaste identiteet ja *cairos*

Väikerahvad ei tee suurt ajalugu, seda tehakse nende eest. Küll aga jääb väikeste päralt võimalus, mida vanad kreeklased nimetasid *cairos*'eks. *Cairos* on oskud tabada millegi tegemiseks kõige sobivamat ajahetke. Veelgi enam, see on kunst toimetada igavikulises ajameres nii, et õige momendi kinnipüüdmine kindlustaks toimingut edukuseks.

Üks miljon eestlast ei ole saanud muuta XX sajandi ajalooratta kulgemist, aga väikerahvana on nad suutnud teha ennast miljonitele nähtavaks. Viimast tänu oskusele tabada hetke, mil nende identiteedi-pürgimusi on krooninud ajalooloterii peavõit — rahvusriikluse sünd. *Cairos* on suudetud kinni püüda koguni kahel korral — nii 1918. kui 1991. aastal.

Loomulikult pole *cairos* hea üksnes omariikluse tekitamiseks, see kunst on tähtis väikerahva kogu elamise-olemise korraldamiseks. Tähtsate hetkede tabamise eelduseks on rahvuslik enesetunnetus ehk identiteet. Identiteet omakorda pole üks ja igavikuliselt muutumatu suurus, vaid lakkamatult teisev, kord küpsev, kord murenev sotsiaalsühholoogiline reaali-teet. Suurte vahel laveerides oma šansi teokstege-miseks peab rahvuslik identiteet ise olema kindlapiiri-line ja selgelt hoomatav. Häguideoloogiline või propa-gandamasinas vahulepektstud identiteet ei ole õigeks lähtepakuks hüppele *cairos*'e kinnipüüdmiseks.

Identiteet võrsub ja viljub kindlates kultuurikonteks-tides. Kultuur on oma olemuselt kontinuaalne tege-likkus, mis aga pidevalt puutub kokku sotsiaalse diskreetsusega. Üheks diskreetsuse avalduseks on poliitilised režiimid, mis kasutavad oma lühikest eluiga tavaliselt ka oluliste kultuurimärkide ja -tekstide ümbertähistamiseks. Näiteid kontinuaalse ja diskreetse kokkupõrkeist Eesti lähiajaloo pole raske leida: nn vaikiv ajastu, kodanlike natsionalistide nõiajaht, eurodemokraatlike ideaalide sumbumine stagnaalega, kollektivismi lagunemine radikaal-parempoolsuse tingimustes. Kultuuri pikaajalise suunitluse ja poliitika lühistrateegiatega konfliktseis on paljudele selles osa-lejatele traagiline. Soov kultuurinormidest kinnipi-damiseks võib osutada koguni eluohtlikuks (lähiajaloo näiteiks kulakute likvideerimine, intelligentsi tagakiu-samine). Kindlasti ahistab taoline kontinuaalse ja diskreetse vastasseis kultuuripõhist rahvusidentiteeti, mida tihtipeale tahetakse uute, pelgalt päevakajaliste ideoloogiareeglite Prokrustese sängi toppida.

Kontinuaalse ja diskreetse vastuolulisus avaldub teiselgi kujul: kultuurimälu pikaajalisuse ja üksikute põlvkondade eksistentsi lühiajalisuse dilemmana. Kultuurimälul on mistahes konkreetsele põlvkonnale alati anda rohkem, kui viimane vastu võtta soovib või

suudab. Ja vastupidi, iga põlvkond tahab oma uuen-duspalanguis muuta kultuuri põhimustreid rohkem kui identiteedi järjekestvus seda võimaldab. Paraku on kääridega ajaloo kallale minemine sageli traagiline.

Viimane kümme aastat eestlaste kultuuriloos on taas kontinuaalsuse ja diskreetsuse kokkupõrkest sündinud plahvatuse periood (vt J. Lotmani „Kultuur ja plahvatus“, Tln, 2001). Üheainsa raksuga on poliitikas soovitud keerata ajalooratast suure jõnksu võrra nii tagasi kui edasi ehk panna Eesti elama „kuldsetesse kolmekümnendatesse“ ja rakendada seejuures millen-niumivahetuse Põhjamaade elatusstandardeid. Poliitilised kannapöörded on paratamatult kaasa toonud kultuuri kui elamismustrite nihestumise, mis omakorda on põhjustanud kümnete tuhandete inimeste elus traagilisi momente (toimetulematus, valesti püstitatud eesmärgid, stressi ebanormaalselt ulatuslik levi). Plahvatuse kui kultuuri põhistruktuuride kiire ümberpaiknemise üks tulemusi on kindlasti rahvusliku identiteedi ümbermõtestamine.

Mõtted ja tegelikkus

1989. aastaks oli meie rahvuslik identiteet järjekordsel teelahkmel. Paljude poliitilis-põlvkondlike mängude tulemusena oli ta ahendatud „vene värgi“ ja „eesti asja“ ulatuslikuks vastuseisuks. Pikalt vindunud vas-tasseis ärgitas mõttetegevust põhiliselt kolmes suu-nas: 1) kuidas taastada „kuldne eesti aeg“; 2) kuidas teha plats puhtaks igat sorti nõukogulikkusest, eelkõige aga nomenklatuurist; 3) kuidas määratleda ennast kui Euroopasse naasvat pool sajandit kadunud olnud sugulast. Kõik see oli kaua kestnud Moskva-vas-tasusel põhineva väikerahva identiteediuuenduse mõt-teline konstruktsioon, mis sai omakorda võimendust poliitiliste jõudude ümberpaiknemisest.

Tegelikkus mineviku ja oleviku taaskohtumisest sai aga oluliselt teistsugune. Esiteks selgus, et „eesti aeg“ on glorifitseeritav seepärast, et temast pajatavad inimesed „mäletavad elusalt“ eelkõige oma lapsepõlve- ja noorusaegu, mis tahes-tahtmata on vanaduse saabudes imeilusad. Kuid poolmuseaalne mälestus turvalisest „eesti ajast“ pole enam piisav ühiskonna kõige loovamate kihtide (kahekümne- kuni neljakümneaastaste) ärgitamiseks taastama kaunist talukodu või vürtspoodi tänavanurgal. Uued põlvkon-nad polnud enam valmis õnneliku talupojaühiskonna elluäratamiseks, unelm 140 000 talumajapidamise taasõitsengust asendus kiiresti igamehe ideaaliga igapere autost. Vastupidi oodatule hakkas ka veel kol-hoosikorrastki ulatuslikult konserveeritud agraarne elu-

viis Eestis sootuks vinduma ja meil on tekkinud suuri raskusi enda samastamiseks igikestnud arusaamaga eestlastest kui maarahvast.

Teiseks selgus, et nõukogulikku värki saab eirata küll punaideooloogia vormis ja viimast satelliidina saatnud venekeelse bürokraatia näol, kuid „õiekest“ kärpimisest ei piisa platsi puhastamiseks juurtest. Neljakümne viie aasta jooksul olid tekkinud võimsad sotsiaalsed võrgustikud, mis toimivad edukalt ka kümme aastat pärast poliitilise režiimi likvideerimist. Olematuks ei saa muuta nõukogude ajal majanduslik-administratiivsel baasil kujunenud suhtluskondi, mis nüüd realiseeruvad erafirmadeks. Samuti ei saa integratsioonile suunatud propagandas kinni traageldada mitmetes aastakümnetes süvenenud vene-eesti kogukondade segregatsiooni.

Kolhoosikord oma primitiivset kollektivismi soosivas võrgustikus venitas eestlaste arhailisevõitu külakeskse elulaadi enneolematult pikaks ning nüüd ollakse kimpus liberaalse ideoloogia alusel tekkinud ühiskonnaga. Küla ja linn vastanduvad teravamalt kui mistahes varasemal perioodil: küla kui endiselt paikkondlikku püsivust rõhutav inimkogum, linn aga migratsioonipõhine kiirelt kohanev ja muutuv kooslus. Kokkuvõtlikult — poolsajandis küpsenud eluhoiakuid, sotsiaalsetest suhetest ja võrgustikest pole võimalik platsi puhtaks pühkida.

Kolmandaks, Euroopa võis meid ju isegi tagasi oodata, kuid ikkagi osutusime määratlemata staatusega provintsiks, mille puhul esitatakse küsimusi, kas ta ikka on kaitstav, kas ta inimesed ei jookse kõik tööturu piiride avanedes läände laiali jms. Globaal-majandusele allajäämise hirmus oleme tootnud koguni kauni ja ilmselgelt elitaarse legendi oma Nokia otsimisest. Paraku ei pea selle asja juures kehtima vanasõna: „Kes otsib, see leiab.“

Niisiis, paljud kümne aasta eest eestluse püsimise nimel väljaõeldud ideaalid osutusid liivale kirjutatuiks. Kultuurimälu oli ühelt poolt liialt võimas, et soovitu kõrvalt soovimatu lihtsalt maha kustutada. Teiselt poolt on kultuuri kui elamismustrite järsk ümbervormimine eluohtlik rahvuslikule identiteedile, mis saab hakata kaotama etnose kestvuseks nii vajalikku *cairos*'t, elutähtsalt õige hetke tabamist karussellina pöörlevas (nüüdseks globaalses) tegelikkuses.

Rahvuslik identiteet ei teki oma naba põrnitsemisest. Identiteet on peegelpiltide summa, mis kujuneb enda vastuseadmisest lähemate ja kaugemate naabritega, enda subjektsustunnetusest suurtes ajaloosündmustes (mitte üksnes sõdades, vaid ka linnastumises, tööstustumises, kaasajal internetistumises vms). Identiteeditunne saab olla selge või hägune, aktiivne või passiivne. Paljud väikerahvad on ajaloost

kadunud mitte identiteedi kaotamise tõttu, vaid seepärast, et identiteedist ei kujunenud võitlusvahendit etnose järjekestvuse eest seismiseks. Identiteet kujuneb aeglaselt (kontinuaalsus), kuid enesepüsimeks peab etnos oskama teda vallata ka kiiretes sotsiaalsetes sündmustes (diskreetsus). Identiteedi mõjujõud oleneb paljuski sellest, kui ühtlane on tema levi kogu etnose ulatuses (homogeensus).

Nagu vanas heas muinasjutus on XX sajand andnud eestlusele kolm identiteedi realiseerimise võimalust, seejuures on iga järgnev kord olnud oma maataapsuselt avaram. Esimesel korral oli vaja ennast määratleda eelkõige (balti)sakslaste ja punaveneluse suhtes, teisel korral kogu Euroopat haaranud fašismi ja kommunismi vahelises heitluses. Kolmas kord saabus 1990ndateks, mil Eesti oli järsult sattunud globaalsele ulgumerele oma saart otsima.

Esimesel korral olid eestlased veel suhteliselt ühtlane talupojarahvas ning maaküsimuse lahendamine iga mehe oma maatükikese kasuks liitis ühiskonda, kandmaks kindlapiirilist identiteeti omariikluse ülimalikkusest. Teisel korral oli hoopis raskem, sest esmalt nõudis aeg vastust küsimusele, kas sakslaste või venelastega, siis aga võttis sellegi valikuvõimaluse. Eestlus murenes paljudeks allvormideks: kodu- ja väliseestlus, kommunistlik ja dissidentlik eestlus, legaalselt tegutsev ja salajases peetav eestlus. Alles 1980ndate lõpuks liitusid erinevad allhoovused taas tervikuks, mis oli võimeline vastama ajaloo väljakutsele. Esimese riikliku iseseisvumise korral teati, et eestlus tähendab eelkõige talupojarahvaks olemist, kel vaimsed püüdlusedki võõrad pole. Teisel korral omariikluse poole püüeldes teadvustasime ennast kui Kremli käskijatest vabana tegutseda soovivat euroopalikult demokraatlikku rahvast, kellel jõudu ja õigust ise oma majanduse ja vaimuelu üle otsustada. Balti ketis tundsimine ennast taas võrdsete eestlastena.

Nüüd on teisest korrast saamas kolmas kord, mil meil tuleb anda vastus küsimusele, kas me väikerahvana tänase maailma arengusuundumustes üldse ellu suudame jääda. Vanima põlvkonna esindajana on Aino Järvesoo antud valikuhetke nimetanud pateetilisel viimseks võitluseks eestlaste ja eestluse ellujäämise nimel (PM, 16. juuli 2001). Kas me aga praegu saame kõneldes rahvuslikust ühtsusest vastata sellele küsimusele ühel keelel ja meelel?

Identiteedi kihistumine

Viimased kümme aastat eestlaste (ja ka mitte-eestlaste) elus on jaganud rahva selgelt võitjateks ja kaotajateks: nendeks, kelle aastasissetulekut mõõde-

takse miljonitega, ja nendeks, kes on kaotanud lootuse töötuse-vaesuse haardest veel pääseda. Võitjate ja kaotajate tarvis ei saa rahvuslus olla ühismõeteline. Rikka Mogri Märdi jaoks on rahvuslus ootamatult hea äriprojekt, eestluse ja Eestimaa nimel tegutsedes ei unusta ta kunagi iseennast ja oma pangarvet, tulgu pärast teda või veeuputus. Vaese tädi Maali seisukohalt on rahvuslus üks igipõline asi, mida ei saa osta, müüa ega vahetada, küll aga saab eestluse pärast muretseda, isegi euroskeptitsismi üles näidata. Niisiis, kiire sotsiaalne kihistumine, pururikaste ja -vaeste tekkimine, suure osa elanikkonna riskigruppidesse jagunemine toodab ühtaegu ka identiteedi paljusust.

Asi pole kaugeltki must-valge: kaks Eestit — kaks identiteeti. Identiteeti, nagu kogu kultuuriruumi, on hakkimas ka põlvkondlik diskreetsus, kusjuures varasematest aegadest oluliselt tugevamalt. Eakad on eestluses pettunud, sest *s e l l i s t* oma vabariiki nad ette ei kujutanud. Nooremad generatsioonid pole teoks teinud nende unistust tagasipöördumisest lapsepõlve, pätsuaegsesse patriarhaalsesse idüll. Sotsialismiperioodil sündinud ja üles kasvanud keskealised näevad rahvuslust mitme erineva rakursi alt. Ühtedele on eestlus olnud ülimalt soodus lähtepakk võidujooksuks riigipiruka juurde. Teistele on ta olnud vajalik abivahend nn rahvusliku kapitali akumulatsiooniks. Kolmandad, kõige idealistlikumad, on mures eesti keele kui identiteedi tuuma säilitamise ja arendamise pärast (venelaste nõrk eesti keele oskus, emakeele amerikaniseerumine jt). Päril noored

vaatavad rahvuslusele kui vanavanemate või hallipäiste õpetajate kõnepruuki kuuluvale nähtusele, kui sotsiaalse inertsuse vormile. Uus-Eesti põlvkond pole kordagi pidanud eestluse pärast muretsema, veelgi vähem selle nimel võitlema. Identiteet hakkab nende tarvis sealtmaalt, kus küsitakse, kas Eestimaal on ülepea võimalik korralikku haridust ja tasuvat töökohta saada. Eliitkoolide kitsad ukсед, riigikohtade nappus kõrgkoolides, segased perspektiivid tööturul — need mured kaaluvad üles küsimuse rahvuslikust aatest.

Niisiis, koos Eesti viskumisega postmodernse ajastu ideaalide pluralismi, individikesksusesse, infouputusse, religioossesse ja moraalsesse mitmetimõistetavusesse ei saa ühemõeteline vana hea „eestiaegne“ rahvusidentiteet lihtsalt enam püsida. Ajalookäänak koos kontinuaalse ja diskreetse dialektilise kokkubitamisega on jällegi platsis ning eestlaste kui väikerahva jaoks püstitub ta seekord valikuna kas Euroopa Liit või „hall tsoon“. Rahvusluse käsitus peab muutuma, sest muidu ei suuda me soodsalt realiseerida ajahetke (*cairos*), millest sõltuvad etnose edasikestmise tingimused. Kahe Eesti — priiskava ja kidutseva — püsimine murendab samasustunnet ohtlikul viisil. Mogri Märdi, hõlmad ilmatuultele valla, kauka kumardamine ja tädi Maali talupoja terve mõistuse pinnal tasa-targu toimetamine on uueneva enesemääratluse äärmuspunktid, nende vahele jääb hulk eripalgelisi samasuseotsinguid. Tähtis pole erinevate sotsiaalsete gruppide (noorte, eakate, miljonäride, vaeste) identiteediotsingute tasalülitamine, vaid uueneva rahvusliku konsensuse saavutamine.

Inimarengu näitajad

Mehed ja naised

Oodatav eluiga (aastates)		Õppurite kogumäär (%)		Naised Riigikogus (% Riigikogu liikmetest)	Naised tippametnike ja juhtidena (% tippametnike ja juhtide kogu arvust)	Naised tipp- ja keskastme spetsialistidena (% tipp- ja keskastme spetsialistide kogu arvust)
naised	mehed	naised	mehed			
2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000
76,0	65,1	107	97	17,8	34,0	67,7

Vaeusus

Rahvastik, kelle oodatav eluiga ei ületa 60 aastat (%)	Pikaajaline töötus (% tööjõust)	Sissetulekute jaotus			Rahvastik, kelle sissetulek on alla 50% mediaan-sissetulekust (%)
		vaeseima 20% elanikkonna sissetulek (%)	rikkaima 20% elanikkonna sissetulek (%)	rikkaima 20% ja vaeseima 20% sissetulekute suhe	
2000	2000	2000	2000	2000	2000
23,1	6,1	8,6	41,5	4,8	13,7

Majandusarengu suunad

SKP ühe elaniku kohta (1995. aasta püsivhindades, USD)					
1999	madalaim aastatel 1993–1999		kõrgeim aastatel 1993–1999		keskmise muutus aasta jooksul, 1993–1999 (%)
	aasta	aasta	aasta	aasta	
2312	1988	1993	2420	1998	2,8

Ellujäämine

Oodatav eluiga (aastates)		Vastsündinute suremus (1000 elussünni kohta)		Alla viieaastaste laste suremus (1000 elussünni kohta)		Rahvastik, kelle oodatav eluiga ei ületa 60 aastat (%)	Emade suremus (100 000 elussünni kohta)
1970	2000	1970	2000	1970	2000	2000	2000
70,1	70,7	21	8,4	26	2,2	23,1	38,2

Tervis

Vastsündinud sünnikaaluga alla 2500 g (%)	Üheaastased lapsed, kes on hõlmatud kaitsepookimisega		Aktiivse tuberkuloosi haigestumuskordaja (100 000 elaniku kohta)	HIV-kandlus ja HIV-tõbi		Sigarettide tarbimine (keskmine ostukogus aastas)	Arstide arv (100 000 elaniku kohta)	Õendusala-töötajad (100 000 elaniku kohta)
	tuberkuloosi vastu (%)	leetrite vastu (%)		juhtude arv	100 000 elaniku kohta			
2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000
4,3	99,7	79,4	46,9	391	28,5	818	323	739

Haridus

Õppurite vanuseline määra vanuserühmiti (kohandatud)		Viiesklassi edasijõudvate laste määra (%)	Loodus- ja rakendusteaduslikel erialadel õppijate osatähtsus kolmanda taseme õppuritest	Avaliku sektori kulutused haridusele			
esimese taseme haridusele vastavas vanuserühmitis	teise taseme haridusele vastavas vanuserühmitis			% rahvusliku koguproduktist	% valitsuse kogukulutustest	alus-, esimese ja teise taseme haridusele (% kõigi tasemetest)	kolmanda taseme haridusele (% kõigi tasemetest)
2000	2000	2000	2000	1999	1999	1999	1999
100	97,6	99,2	34,6	7,5	18,0	82,8	17,2

Ligipääs informatsioonile

Välismaale lähetatud turistid (tuhanded)	Põhitelefoniiniidid (1000 elaniku kohta)		Taksifonid (1000 elaniku kohta)		Mobiiltelefoni omanikud (1000 elaniku kohta)		Televisiorid (1000 elaniku kohta)		Interneti hostid (1000 elaniku kohta)
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	
359	231	363	1,93	1,81	0	387	344	377	28,7

Majandustegevus

Rahvuslik koguprodukt (RKP, miljardit USD)	Aastane RKP kasv (%)	RKP ühe elaniku kohta (USD)	RKP kasv ühe elaniku kohta aastas (%)	Aastane tarbijahinnaindeksi muutus (%)	
				1993–2000	2000
1999	1993–1999	1999	1993–1999	1993–2000	2000
5,1	1,8	3530	2,8	26,7	4,0

Makromajandus

SKP (miljardit USD)	Põllu- majandus (% SKP-st)	Tööstus (% SKP-st)	Tee- nindus (% SKP-st)	Tarbimine		Investeeringud sisemajandusse (% SKP-st)	Sääst (% SKP-st)	Keskvalitsuse		Eelarve ülejääk/ puudujääk (% SKP-st)
				eratarbimine (% SKP-st)	valitsemissektori lõpptarbimine (% SKP-st)			maksude laekumine (% SKP-st)	kulutused (% SKP-st)	
1999	1999	1999	1999	1999	1999	1999	1999	1999	1999	1999
5,2	6,6	27,2	66,2	58,2	23,4	24,5	18,4	28,2	35,1	-4,6

Ressursivood

Kaupade ja teenuste eksport (% SKP-st)	Kaupade ja teenuste import (% SKP-st)	Otsesed välisinvesteeringud (miljonit USD)	Netoportelli-investeeringud (miljonit USD)	Riiklik pikaajaline laenureiting
1999	1999	1999	1999	1999
77,3	82,1	206,2	10,0	A-

Vahendite kasutamine

Avaliku sektori kulutused haridusele (% RKP-st)	Avaliku sektori kulutused tervishoiule (% SKP-st)	Kaitse-kulutused (% SKP-st)	Tavarelvastuse kaubandus			
			import		eksport	
			miljonit USD	indeks (1995 = 100)	miljonit USD	osatähtsus (%)
1999	1999	1999	2000	2000	2000	2000
7,5	6,0	1,4	2,5	357	0,0	0,0

Välisabi ja -võlg

Saadud riiklik arenguabi (netoväljamaksed)			Välisvõlg	
kokku (miljonit USD)	% RKP-st	ühe elaniku kohta (USD)	kokku (miljonit USD)	% RKP-st
1999	1999	1999	1999	1999
77,3	1,5	53,6	2879,2	59,9

Rahvastikuareng

Kogurahvastik (miljonit)			Aastane rahvastiku juurdekasvu määr (%)		Linnarahvastiku osatähtsus (%)			Ülalpeetavate osatähtsus (%)		65-aastased ja vanemad (%)		Summaarne sündimuskordaja	
1975	2000	2015	1975–2000	2000–2015	1975	2000	2015	2000	2015	2000	2015	1970	1995
1,4	1,4	1,3	-0,2	-0,4	67,4	67,4	70,2	49,4	47,7	15,1	16,8	2,0	1,39

Energeetika

Elektrienergia tarbimine				Energia kogutarbimine (õliekvivalenti)					Energia import (% energia tarbimisest)	
kokku (miljon kilovatt-tundi)	indeks (1980=100)	elaniku kohta (kilovatt-tundi)		kokku (1000 tonni)		elaniku kohta (kilogrammi)		sisemajan-duse koguprodukt ühe kg õliekvivalenti kohta (USD)	Energia import (% energia tarbimisest)	
2000	2000	1980	2000	1980	2000	1980	2000		1999	1980
6351	39	10 969	4632	9707	4517	6571	3299	1,1	25	32

Keskkond

Aastane mageveevõtt		Keskmine metsa vähenemine aastas (%)	Süsinikdioksiidi emissioon		Vääveldioksiidi emissioon ühe elaniku kohta (kilogrammi)
% veevarudest	ühe elaniku kohta (m³)		kokku (miljonit tonni)	ühe elaniku kohta (tonni)	
2000	2000	1999	1999	1999	1999
1,9	177	-0,8	16,8	11,6	71

Jäätmekäitlus

Ohtlike jäätmete tekkimine (1000 tonni)	Olmejäätmete tekkimine (kilogrammi elaniku kohta)	Elanikkonna teenindamine		Jäätmete taaskasutamine (% töenäolisest kasutamisest)	
		jäätmekogumisetevõtete poolt (%)	ühiskanalisesitvõtetevõtete poolt (%)	paber ja kartong	klaas
2000	2000	1999	1998	1998	2000
5,966	378	69	70	2	..

Tööhõive

Töötud (tuhat)	Töötuse määr		Pikaajaline töötus (% töötute koguarvust)		Osaajatöö (% kõigist hõivatutest)		Sunnitud osaajatöö (% osaaja-töötajatest)		Avaliku sektori kulutused töötu abirahale (% SKP-st)
	kokku (% töö-jõust)	indeks (1994=100)	naised	mehed	naised	mehed	naised	mehed	
2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	1999
96	13,7	181	41,3	46,7	12,7	5,9	15,1	23,6	0,16

Kuritegevus

Kinnipeetavad (100 000 elaniku kohta)	Süüdimõistetud alaealised (% kõigist süüdimõis-tetutest)	Registreeritud kuri-teod (100 000 elaniku kohta)	Registreeritud narkokuriteod (100 000 elaniku kohta)	Registreeritud vägistamised (100 000 naise kohta alates 15 aasta vanusest)	Registreeritud tapmised		
					Eestis (100 000 elaniku kohta)	suurimas linnas (100 000 elaniku kohta)	suurim linn
2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000
350,9	15,8	4221	115,5	11,8	13,8	12,0	Tallinn

Inimhädad

Liiklusõnnetustes vigasaanud ja hukkunud (100 000 elaniku kohta)	Enesetapud (100 000 elaniku kohta)		Lahutused (% abieludest)	Sünnid alla 20-aastastel (%)
	mehed	naised		
2000	2000	2000	2000	2000
142	46,1	11,9	77,1	10,0

Naiste ja meeste haridus

Naisõppurite vanusejärgne määr esimese taseme hariduses			Naisõppurite vanusejärgne määr teise taseme hariduses			Naisõppurid kolmanda taseme hariduses			Loodus- ja rakendus-teaduslike erialade naisõppurite osatähtsus kolmanda taseme naisõppuritest (%)
% esimese taseme haridusele vastavast vanuserühmast	indeks (1985 = 100)	% mees-õppurite määrast	% teise taseme haridusele vastavast vanuserühmast	indeks (1985 = 100)	% mees-õppurite määrast	100 000 naise kohta	indeks (1985 = 100)	% mees-õppurite määrast	
2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000
100	101	100	99	..	102	4709	196	129	27

Naiste ja meeste majanduslik aktiivsus

Naiste majandusliku aktiivsuse määr (15-aastased ja vanemad)			Töötuse määr (%)				Pereettevõttes palgata töötavad naised (% pereettevõttes hoivatute koguarvust)
määr (%)	indeks (1989 = 100)	% vastavast meeste määrast	% mees-õppurite määrast		noored (15–24-aastased)		
			naised	mehed	naised	mehed	
2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000
52,5	84	77	12,9	14,9	23,7	24,0	59

